

Sv. Eegholm-Pedersen

Mothstudier

Kildegrundlaget for den første store danske ordbog

Mothstudier · Kildegrundlaget for den første store danske ordbog

In uij glasur falder, og de gamle
commen op igen. Multa renascuntur
que jam cecidere, cadentq̄ que nunc
sunt in usu vocabula. Hor.

9 788740 830996

Universitets-Jubilæets danske Samfund

glose [nu] / no. fr ut öd, seosund nu
ting un funb. Vocabulum. Cic. 91
nt yotsk öd, nu strög. Cavilla. Plan.
Et brät, fuld af glasur aculeata
litera. Cic. at gion nu glasur. s: br.
stottu au mund forblim undr öd.
dictiona dicere in quem. Mart. 1
-bög [nu] fr nu bög, seövi ut / sprög
glasur nu optingundt, og sat nftur
A. 23. Lexicon. o. hand nu frödig
i glosabogum. Dictiona dicit in omnes.
Mart.

Mothstudier

Sv. Eegholm-Pedersen

Mothstudier

Kildegrundlaget for den første store danske ordbog

Universitets-Jubilæets danske Samfund

© Universitets-Jubilæets danske Samfund og forfatteren 2018

Illustrationer, foto: Det Kongelige Bibliotek

Omslagsdesign: Grafiker Jens Christensen, Tarm Bogtryk a/s

Printed in Denmark by
Tarm Bogtryk a/s

ISBN 978-87-408-3099-6

Udsendt som nr. 592 i Universitets-Jubilæets danske Samfunds skriftserie.
Tilsyn: Simon Skovgaard Boeck

Omslagsillustration: artiklerne Glose, Glosebøg i Moths ordbog,
GKS 774 IX, 2°, s. 189, se udgaven <http://mothsordbog.dk>.

Horats- og Martialcitaterne er fra henholdsvis Ars Poetica 70f
og Epigrammer 6.44.3

Udgivelsen er støttet af VELUX FONDEN

Universitets-Jubilæets danske Samfund
c/o Det Danske Sprog- og Litteraturselskab
Christians Brygge 1
1219 København K
ujds.dk

Kommissionær: Syddansk Universitetsforlag, universitypress.dk

Forord

Min interesse for Matthias Moths store danske ordbog fra begyndelsen af 1700-tallet blev for alvor vakt da jeg i et bidrag til Poul Lindegård Hjorths 70 års-festskrift 1997 "Ord, Sprog oc artige Dict" fik lejlighed til at belyse forskellige sider af arbejdsgangen ved dette pionerværk, herunder også spørgsmålet om mulige forbilleder og inspirationskilder. Arbejdet med Moth blev dog først rigtig genoptaget i en række sene otiumsår i 2010'erne. Og det koncentrerede sig nu om en så vidt muligt systematisk kortlægning af (dele af) værkets kildegrundlag: andre tidligere eller samtidige ordbøger og ordlister, trykte som utrykte, andre benyttede eller excerperede tekster m.m. Det er resultatet af dette arbejde der her – tøvende – fremlægges. Tøvende, fordi det – ved siden af andre mangler – i en vis forstand har karakter af en torso, som allerede antydet. Moths ordbog omfatter som det i det følgende nærmere beskrives, både en almindelig verbalordbog og et realleksikon, det sidste en slags encyklopædi med et omfattende geografisk grundmateriale og desuden en række opslag indenfor emneområder som botanik og havebrug, zoologi, anatomi, lægekunst m.m. Det er kun selve verbalordbogen der har været i centrum for kildestudierne her. En nærmere undersøgelse af grundlaget for realleksikonets mange faglige opslag kan forhåbentlig senere blive emne for andre(!) nye kildestudier.

Det var en stor inspiration og til god hjælp midt i det langvarige gravearbejde med Mothkilderne at få lov til at opleve en veritabel Mothrenæssance! Det danske Sprog- og Litteraturselskab, som i *Ordbog over det danske Sprog* 1919-56, *Supplement* 1993-2005 flittigt havde udnyttet den gamle ordbog, havde midt i 1900-tallet gjort et par forsøg på at få den udgivet, men uden resultat. En større Carlsbergfondbevilling i anledning af Selskabets 100 års jubilæum 2011, muliggjorde nu en on line-publicering af de gamle Mothmanuskripter, som led i projektet "Barokkens udforskning af det danske sprog" ved Marita Akhøj Nielsen mfl. Der er ved den i 2013 etablerede netudgave af ordbogens endelige redaktion og den tilhørende udbyggede hjemmeside med værdifulde Mothanalyser skabt de bedste muligheder for videre studier i ordbogen og dens beskrivelse af samtidens sprog. Jeg mindes med glæde oplivende og inspirerende kontakter med DSL's aktive Mothstab.

Ved afslutningen af mine Mothstudier må jeg også med taknemmelighed og berømmelse nævne Det Kongelige Biblioteks håndskriftsamling/afdeling med den gamle håndskriftlæsesal og dens stab. Jeg havde her

gennem flere år som fast gæst et fortræffeligt arbejdssted. Hele Mothmateriale, de 62 folianter med ordbogsredaktioner, forarbejder og kildemateriale, fik lov at stå fremme under hele forløbet, en uvurderlig hjælp i det fortsatte arbejde.

Universitets-Jubilæets danske Samfund har valgt at optage mine Mothstudier i sin skriftrække, og jeg takker for denne mulighed for en videre formidling af et arbejde der egentlig var tænkt som en uprætentios netpublikation. En stor tak skylder jeg her ph. d. Simon Skovgaard Boeck der som Samfundets tilsyn har bidraget med værdifulde kommentarer og nye henvisninger, og som har været en uundværlig støtte ved udgivelse og trykning. En tak skal også rettes til tidligere lektor og ordbogsredaktør Karen Margrethe Pedersen for en kritisk, givende gennemlæsning for år tilbage af en tidlig, meget kortere udgave af nærværende arbejde. Endelig vil jeg gerne takke Velux Fonden som har bidraget til finansieringen af trykningen.

Birkerød, 3. december 2017, Sv. E-P.

Indhold

I Indledning	9
I A Ordbogen og ordbogssamlingerne	9
I B Kilderne	17
I C Plan for fremstillingen	21
II Almindelige rigssprogsilder (ordbøger og ordlister)	23
II A Laurids Kok	24
Koks ordbog	24
Kok og Moth	30
Lemnaudvalg	35
Betydningsanalyse og definitioner	42
Sammenfatning	45
II B Bidrag fra landsindsamlingen. H.O. Nysted og andre	46
H.O. Nysted	52
II C Poul Jensen Colding	59
II D Peder Syv	67
III Specielle kilder	77
III A Kilder til ældre (danske) ord	77
Folkeviser	79
Tausen og Vedel	89
Huitfeldt	95
III B Ordsprogsilder	102
Erasmus	103
Peder Syv	111
Peder Laale	119
Sammenfatning	123
III C Kilder til dialektord	124
Folkeminder og bordets glæder	126
Peder Terpager	130
De øvrige Ribelister	134
Henrik Gerner	139
Andre tilgange, andre dialekter (ømål, skånsk)	142
Sammenfatning	146
III D Kilder til norske ord	148
Christen Jensøn	150
Ramus, Bloch og Bork	155

Sammenfatning	162
III E Norrøne kilder	164
Lexicon Islandicum, Specimen Lexici Runici	166
Ole Worm: Runer	171
III F Faglige kilder	179
Urmagerværksted og »Sukkerhus«	181
Juridica: Osterssøn Veylle, Danske Lov m.m.	183
IV Afslutning	196
Bibliografi	208
I Håndskriftkilder	208
II Trykte kilder. Andre kildeværker	210
III Sekundærlitteratur	215

I Indledning

I A Ordbogen og ordbogssamlingerne

Det uden sammenligning betydeligste værk indenfor den tidlige danske ordbogstradition, før år 1800, og et af de vigtigste værker i den danske ordbogslitteratur overhovedet blev udarbejdet af kong Christian V.s (1670-99) betroede mand, oversekretæren i det Danske Kancelli geheimeråd Matthias Moth.

Matthias Moth (1649-1719) hørte som søn af Frederik III's livlæge Poul Moth til kredsen af ikke-adelige som kom frem i første række efter statsomvæltningen i 1660. Han havde som ung fulgt familietraditionen og studeret medicin, men søsteren Sophie Amalie Moths placering som kongelig maitresse fra begyndelsen af 70'erne åbnede mulighed for en karriere i statsadministrationen, en karriere som førte frem til stillingen som leder ("oversekretær") i Danske Kancelli, fra 1688 for de norske og 1690 også for de danske sager (Bøggild-Andersen 1982). Moth viste sig her ikke blot som en særdeles kompetent og effektiv embedsmand men fik også tid til at dyrke litterære og sproglige interesser. Han havde som mæcen kontakter i den lærde verden og oversatte selv i sin fritid Ovids *Metamorfoser*, hele værket, hvoraf et udvalg er publiceret i nyere tid ("Forvandlinger" 1979 ved Poul Lindegård Hjorth). Den store ordbog – "Glosebog" er Moths egen betegnelse – blev planlagt og påbegyndt medens han endnu bestred den indflydelsesrige stilling som leder af kancelliet, dvs. indtil tronskiftet 1699, og gennemført og afsluttet i et langt, frugtbart otium af "den indtil sine sildigste Leveaar næsten mageløs utrættelige Olding" (Molbech 1827: 265; se i øvrigt for videre biografiske data Christensen 1997 og – kortere, men også med interessante kommentarer til ordbogen – Rohmann 1958).

Værket er som det foreligger i den endelige, aldrig trykte version fra Moths hånd, et stort tænkt, egentlig femdelt ordbogskompleks. Centralt står (1) en meget omfattende dansk-latinsk verbalordbog med danske ordforklaringer og latinske ækvivalenter og et stort dansk eksempelstof. Jævnside hermed (2) en også omfattende realordbog (realleksikon, encyklopædi, dog med begrænset emneområde), også med latinske ækvivalenter som afsluttende supplement til den danske tekst. Hertil kommer to mindre ordbøger eller ordlister med latin som kildeprog/indgangssprog, dels (3) en almindelig latinsk-dansk ordbog i to foliobind svarende til den danske verbalordbog, med de latinske ækvivalenter i denne som opslags-

ord, dels (4) en latinsk nøgle (i ét bind) til realordbogen med de der anførte latinske fagbetegnelser, geografiske navne etc. som indgang. Endelig foreligger udarbejdet (5) en mindre polyglotordbog (ordliste) som supplerende indgang til realleksikonets geografiske opslag med de mange der anførte også lokale former som indgang.

Moths ordbogsværk er altså – idet jeg ser bort fra polyglotordlisten – i sin grundstruktur bilingvalt og ”biskopalt”, med indgang fra begge sprog, dansk og latin. Men det er klart nok de to første helt dominerende dele i ordbogskomplekset, specielt den danske verbalordbog, som har haft betydning for eftertiden, som kilde for studiet af det ældre danske sprog, flittigt udnyttet i senere store ordbøger, *Videnskabernes Selskabs Ordbog* (I-VIII, 1793-1905), Otto Kalkar: *Ordbog til det ældre danske Sprog (1300-1700)* (I-V, 1881-1918), *Ordbog over det danske Sprog* (I-XXVIII, 1919-56) med *Supplement* I-V, 1992-2005.¹ Og disse to hoveddele er nu (2013) tilgængelige i en digitaliseret udgave (<http://mothsordbog.dk> i Det Danske Sprog- og Litteraturselskabs regi ved Marita Akhøj Nielsen mfl.), en udgave som er forsynet med udførlige oversigter over og analyser af ordbogens indhold, anlæg og struktur og oversigter over og beskrivelser af hele det ordbogen vedrørende håndskriftmateriale (<http://mothsordbog.dk/digital-mothlitteratur>) hvortil der her én gang for alle henvises.

Verbalordbogen er med sine 15 foliobind (de to kun foreliggende i en førsteredaktion) og ca. 5.700 tætskrevne halvsider (spalter) omtrent dobbelt så stor som realordbogen, der med en lakune (bogstav O – R) i det bevarede manuskript optager 7 bind med ca. 3.000 sider. Den – altså verbalordbogen – har kunnet bygge på et omfattende kildegrundlag og har som ambitiøs målsætning haft en registrering af hele det danske ordforråd, også talesproget, og med inddragelse af dialektalt, også norsk og norrønt ordstof og forskellige fagområders terminologi. Lemmabestanden ligger efter en foretagen, dog noget usikker beregning på ca. 56.000, et for den tidlige leksikografi ganske højt tal.² Afledninger og sammensætninger medtages i vidt omfang, og der er i de store og større artikler en rigdom af eksempler, kollokationer og idiommer, talemåder og ordsprog der gør denne ordbog til en hovedkilde for beskrivelsen af sproget i slutningen af 1600- og begyndelsen af 1700-tallet.

---

1 Jf Akhøj Nielsen 2014^a.

2 Se nærmere min oversigtsartikel 2015 om grundlaget for beregningen.

Realleksikonet (ODS: "Conversationslexicon, Conv.") indeholder først og fremmest et omfattende proprialt ordstof, stednavne, men ikke personnavne som i stort antal er optaget i verbalordbogen. Derudover omfatter lemmabestanden især botaniske, zoologiske, medicinske og anatomiske termer, altså plante-, dyre-, fuglenavne, betegnelser for sygdomme og legemsdele m.m. (også en række skibstekniske udtryk). Desuden optages et stort antal fremmedord, dvs. rene ordartikler. Men der er altså langt fra tale om en encyklopædi eller et "konversationsleksikon" i moderne forstand. Begrænsningen springer i øjnene når man sammenligner denne afdeling af Moths ordbogskompleks med det værk som sandsynligvis har inspireret til udskillelsen af håndbogsstoffet, nemlig de to digre tillægsbind til den franske Akademiordbog, Thomas Corneilles *Dictionnaire des Arts et des Sciences* (1694).

Ordbogens danske hoveddel foreligger i to i den overordnede struktur helt forskellige redaktioner. Førstereaktionen, udarbejdet 1700-04, er alfabetisk og samler hele stoffet i én alfabetisk række. Slutredaktionen 1712-15 – væsentlig udvidet, men også med udeladelser og stramminger i forhold til førstereaktionen – indfører den inddeling af materialet i verbalordbog og realleksikon som fremgår af præsentationen ovenfor, og den organiserer verbalordbogen efter etymologiske principper således at afledninger og sammensætninger præsenteres som sublemmaer under et hovedlemma (indgangslemma). Der er i øvrigt til de første bogstaver bevaret mellemstadier mellem første og sidste redaktion. Ved bogstaverne B – E er bevaret to forredaktioner, til det indledende bogstav A, der åbenbart har været prøveklud i de redaktionelle overvejelser og udarbejdelser, hele 5, heriblandt en tidlig redaktion, før 1700 (se min artikel 1997). Det er denne tidlige redaktion der er baggrunden for at det som her og i det følgende kaldes "førstereaktionen", af Moth selv betegnes som den "anden" redaktion således som det fremgår af titelbladet til A¹-bindet GkS 769 I 2° (<http://mothsordbog.dk/vigtige-dokumenter>). – Det til hele alfabetet bevarede førstemanuskript er et udpræget arbejdsmanuskript hvor Moth på indskudte blanke blade eller i den ikke beskrevne venstrespalte i de gennemført tospaltede sider indfører nye ord, eksempler osv.

Det samlede Mothske håndskriftmateriale udgør i alt 62 folianter, under numrene 769-777 i Det Kongelige Biblioteks Gammel kongelig Samling (GkS). Heraf udgør de egentlige udarbejdede ordbogsbind i alt 51, alle på ét nær (en afskrift af A), egenhændigt udfærdiget. Fire af disse bind omfatter den lille del af ordbogskomplekset der giver en latinsk eller anden

sproglig indgang til hovedværket: dels, som allerede nævnt, en latinsk-dansk ordliste i to bind som nøgle til verbalordbogen (GkS 775 I-II) og en tilsvarende ordliste som nøgle til realleksikonet (GkS 777), dels en lille speciel polyglot-ordliste til realleksikonets talrige geografiske opslag (GkS 776).

De resterende 47 ordbogsbind er fordelt mellem a) førsteredaktion eller forredaktion(er) af de enkelte bogstaver A – Ø: GkS 769 I-XXIII og i GkS 774: I (A), II (A-B), V (D-E), VII (F) og b) den endelige redaktion, som nævnt delt i en verbalordbog og et realleksikon, henholdsvis 13 og 7 bind, begge med lakune for bogstaverne P og R, leksikonet også O, alle disse bind i GkS 774. En oversigt over de enkelte bogstavers GkS-nummer er givet i ODS bd. 28 Forkortelser, under Moth, og en skematisk opstilling med årstal for udarbejdelsen og angivelse af omfang for de enkelte dele af ordbogskomplekset kan ses i min Moth-oversigtsartikel 2015.

Til den endelige redaktion knytter sig 3 store registerbind, egenhændigt udarbejdet, med en nyttig oversigt over samtlige lemmaer i denne, både verbalordbogen (GkS 770 I-II) og realleksikonet (GkS 770 III). Registerbindene er udarbejdet før, åbenbart som grundlag for den endelige redaktion.

De sidste 8 bind indeholder hvad der er bevaret af forarbejder, excerpter m.m. og af eksterne bidrag udnyttet i redaktionen. Jeg angiver her, med foregribelse af næste afsnit ("Kilderne") og med henvisninger til de følgende kapitler (II – III), i oversigtsform indholdet af disse bind.

GkS 770 IV: Et meget omfattende samlingshåndskrift (med Moths egen hånd) hvis første halvdel (s. 1 – 415) indeholder et grundmateriale af ord-sprog og talemåder, latinske og danske, med basis i en righoldig samling *Adagia* af Erasmus Roterodamus og andre, intensivt udnyttet i verbalordbogens endelige redaktion (se III B). Den anden halvdel består af forarbejder, artikeludkast og excerpter med henblik på realleksikonet. Først en lang række udarbejdede artikler om haveplanter, med udførlige dyrknings- og formeringsanvisninger som er udnyttet (som regel ordret overført) i realleksikonet. I tilknytning hertil omfattende excerpter af to havebøger, den første danske i sin art Hans Rasmussøn Block *Horticultura Danica*, 1647, og et tysk tilsvarende værk Johan Sigismund Elsholtz *Vom Garten Bau*, Kölln an der Spree 1666, med danskoversatte uddrag. Hvor vidt, om overhovedet, disse excerpter er brugt i leksikonet har jeg ikke nærmere undersøgt. De er ikke som det foregående afsnit med udkast til planteleksikonartikler og det følgende med medicinsk-anatomiske artikeludkast

forsynet med den gennemstregning som signalerer at de pågældende sider er udnyttet.³ – De sidste 89 blade i håndskriftet optages af udarbejdede artikler indenfor det medicinske (kirurgiske) og anatomiske fagområde, organiseret og folieret, men ikke alfabetiseret i 3 grupper: A 1-45, B 1-28, C 1-16. B-gruppen indeholder anatomiske lemmaer herunder et stort udvalg af ”myszling”(muskel)-artikler, C-gruppen udelukkende medicinske artikler, bl.a. artikler om behandling af forskellige sårtyper; den første store A-gruppe er af blandet indhold. De mange artikler eller artikeludkast er så vidt jeg ser, ligesom planteartiklerne udnyttet mere eller mindre ordret i de tilsvarende artikler i realleksikonet. Og der gives i førsteredaktionens arbejdseksemplar i GkS 769 henvisninger (med småbogstaver) til folieringen A, B, C + tal ved den løbende tilføjelse af de pågældende, typisk ”nøgne” lemmaer her.

GkS 771: Nogle (med skriverhånd) til første halvdel (ordsprogsdelen) af GkS 770 IV, med en stor samling af ordsprog m.m. ordnet alfabetisk efter hovedordet og med henvisninger til 770 IV (se III B).

GkS 772: Blandede forarbejder, dels med Moths hånd, dels med forskellige skriverhænder. Hovedindholdet er et omfattende eksempelmateriale med kollokationer, fraser og talemåder til en række lemmaer specielt under bogstaverne F og (især) S. Desuden er indhæftet i dette samlingsbind et enkelt af bidragene der fremkom ved den af Moth organiserede og nedenfor omtalte landsindsamling ved redaktionens begyndelse (se II B) og nogle egenhændige excerpter fra Arild Huitfeldts Danmarkshistorie (se III A). På de første blade har Moth skitseret en oversigt (med tilhørende eksempler fra bogstav A) over emnegrupper der skal behandles i realleksikonet ”Dyr, Træer, urter, Nafne, Fremmede ord, Sygdom, Minneraler,

---

3 I KB-manuskriptet Rostg. 112, 2° foreligger en afskrift af dele af dette haveplante- og havebrugsstof, inkl. Elsholt-excerpterne. Afskriften som kan være foretaget netop efter GkS 770 IV – der foreligger ikke vidnesbyrd om at Moth selv har foranstaltet og redigeret en ny afskrift af sit havestof – præsenteres som ”*Dend Danske Havebog*, Samlet af adskillige gode Bøger og egen erfaringhed ved Hans *Excellentz* H[er] Geheime Raad *Matthias Moth*; Og udskreven med Hans *Excellentes* Gunstige tilladelse efter hans eget *Exemplar* paa *Friderich Rostgaards* bestogning i det Aar 1711”. Et interessant vidnesbyrd om kontakt – her på hobbyplanet – mellem de to både i stats- og kulturlivet så indflydelsesrige mænd. Men der synes i øvrigt ikke at have været tale om nogen forbindelse endside indbyrdes påvirkning mellem Moths og Rostgaards store, så forskellige ordbogsarbejder selvom Rostgaard ifølge Bruun 1870-71: I 447 nævner at han har lånt Moth sit leksikon (men ikke selv set dennes).

Ædelstene, *Anatomi*”. Angivelserne svarer nogenlunde men ikke helt til fordelingen i den endelige redaktion.

GKS 773 I: Dette samlingsbind indeholder vigtigt materiale til den Mothske ordbogs historie, nemlig en registrant ved Moths sekretær Árni Magnússon over korrespondancen i forbindelse med landsindsamlingen, sammen med kopier af nogle af de udgående skrivelser og vedlagte bevarede indkomne ditto. Materialet er fremdraget af og udførligt beskrevet i Grüner-Nielsen 1939, som også aftrykker de vigtigste af dokumenterne, herunder den grundlæggende rundskrivelse til landets biskopper om at organisere en indsamling af leksikografisk materiale til ordbogen (se nedenfor og Grüner-Nielsen 1939: 117f, nu også <http://mothsordbog/digital-mothlitteratur>). Hovedindholdet af bindet udgøres af bevarede indkomne rigssprogsbidrag (til en række bogstaver) og dialektbidrag (til hele alfabetet), se nærmere II B og III C.

GKS 773 II: Voluminøst samlingsbind (knap 900 sider) med et meget blandet indhold.

1. Med henblik på verbalordbogen: Bidrag fra landsindsamlingen, nemlig de bevarede tre norske sendinger (se III D), et rigssprogsbidrag fra H.O. Nysted (se II B) og et dialektbidrag fra Peder Terpager (se III C). Excerpter (med forskellige hænder) af ældre dansk litteratur (se III A) og af Peder Syvs ordsprogssamling (III B). Et par fagsprogsordlister, vedrørende urmagerhåndværk (egenhændigt) og det københavnske sukkerraffinaderi samt en lille liste over rummål (”Læat”) for korn og fisk (se III F). Desuden omfattende samlinger af kollokationer og fraser, lemmalister, artikeludkast m.v, samlet i tre lægbundter: bl. 17-31 kollokationer og fraser (med latinsk oversættelse og forfatterhjemmel) til en række præpositioner, adverbier, konjunktioner; bl. 144-70 tilsvarende til blandede lemmaer A – Ø; bl. 171-218 blandet materiale til forskellige bogstaver, delvis ordnet i forskellige grupper, men i øvrigt et noget uoverskueligt pêle-mêle. Dette sidste lægbundt har været brugt som arbejdsmanuskript og indeholder modsat de to foregående også egenhændigt materiale, tilføjelser, artikeludkast, eksempler, lemmalister, også en række særdeles interessante indslag fra den redaktionelle proces, med kommentarer og overvejelser om ords og frasers brugsstatus og betydning. Eksempler på dette er givet i min Mothartikel 2015. – Forrest i bindet finder man en afskrift (med skriverhånd) af en liste som Moth ved

redaktionens begyndelse udarbejdede over de medvirkende ved hvert bogstav (med tilhørende kort bedømmelse), se Winkel Horn 1878: 168f og (med aftryk) Grüner-Nielsen 1939: 118f, jf. også nedenfor i det afsluttende kapitel (IV).

2. Med henblik på realleksikonet: Med Moths egen hånd to ens registre (bl. 9-12, 222-39, det første en noget forkortet renskrift af det sidste) til de i GkS 770 IV (se ovenfor) medtagne medicinske og anatomiske lemmaer, med henvisning til A-, B-, C-folieringen der. Med andre hænder: En liste (bl. 34-56) med danske plantenavne med latinsk oversættelse. Et omfattende fremmedordsleksikon (bl. 326-89) med et lemmaudvalg som afviger fra og er større end Moths eget i realleksikonet. En liste med A- og B-lemmaer med geografiske navne m.m. (bl. 390-446) som i det store og hele svarer til Moths lemmaudvalg i realleksikonet.
3. Med anden hånd: Et udførligt latinsk forfatterleksikon (bl. 134-37) med ca. 150 navne, især klassiske, men også middelalderforfattere, alle med kort tidsmæssig indplacering, fx ”ætæt. aureæ Scriptor” (forfatter fra guldalderen).

GkS 773 III. Laurids Koks egenhændige manuskript til bogstaverne E – H i hans utrykte dansk-latinske ordbog, en hovedkilde for Moth, se II A.

GkS 777b: Egenhændige ordlister G – U, et ufuldstændigt register som åbenbart hører til en tidligere arbejdsfase end registerbindene i GkS 770 I-II. Desuden et par blade, også egenhændige, med skibstekniske udtryk, (delvis) optaget i realleksikonet.

GkS 777c: udkast (arbejdsmanuskript) med skriverhånd til Laurids Koks dansk-latinske ordbog, bogstaverne A – D, se II A.

For den videre kortlægning af Moths kilder er der ud over de bevarede rester af hans *Collectanea*, hans videnskabelige apparat, som er præsenteret her, én anden vigtig kilde, nemlig hans efterladte bogsamling således som den er registreret i auktionskataloget juli 1719.

Moth havde til sin disposition et i bindtal måske ikke meget omfattende, men særdeles velforsynet og udsøgt universalbibliotek. En alsidig bogsamling med en række kerneområder: historie og teologi, latinske og græske klassikere, indenfor naturvidenskaberne: medicin, kirurgi og anatomi, Moths oprindelige studiefelt ligesom hans far liv-

lægen Poul Moths fag. Videre geografi og rejser med et rigt udvalg af geografiske og topografiske værker, og endelig sprogvidenskab med et selvfølgelig stort opbud af ordbøger, ældre og nyere. Moth har som inspiration og mønstre på hylderne haft de store samtidige europæiske nationalordbøger, den franske Akademiordbog *Le Dictionnaire de l'Académie Française* 1694, Antoine Furetières *Dictionnaire Universel* 1690 og Kaspar Stiellers *Teutscher Sprachschatz* 1691. Desuden en lang række bilingvale og polylingvale ordbøger til de moderne europæiske sprog, ofte med fransk som en af komponenterne og i flere tilfælde med latin som målsprog. Indenfor den klassiske filologi er registreret flere forfatterordbøger eller indices (Cicero, Martial, Plautus), og man finder tillige i håndbogsafdelingen ud over ordbøgerne en række latinske og franske opslagsværker indenfor faggrupper som medicin, kemi, farmakologi, geografi og jura.

For så vidt angår den nationale filologi og skønne litteratur, er der imidlertid iøjnefaldende mangelsposter i kataloget hvorimod den historiske litteratur, Saxo, Huitfeldt osv, er fint dækket ind. Ole Worms grundlæggende arbejder er smukt repræsenteret (se III E). Indenfor modersmålsstudiet ses Erik Pontoppidans grammatik fra 1668. Men Henrik Gerners og Peder Syvs tilsvarende arbejder er ikke med i kataloget. Ingen af Syvs værker er registreret, altså heller ikke ordsprogsudgaven 1682-88 og Tohundredvisebogen 1695 eller den lille ordbogsprøve 1692 (se II D). Af de nedenfor nævnte danske ordbøger finder vi P.J. Coldings *Dictionarium Herlovianum* 1626, men ikke hans *Etymologicum Latinum*, 1622. Desuden Comenius' *Orbis sensualium pictus* i 1686-udgaven og Osterssøn Veylles juridiske ordbog, *Glossarium Juridico-Danicum*, udgaven 1652 eller 1665 (se III F). Ingen af Stephanius' kendte skoleordbøger, se nedenfor, er med i kataloget. – Den danske eller til dansk oversatte skønlitteratur er nærmest totalt fraværende, kun repræsenteret ved Kingos Salmebog 1689 og Chr. Roses fordansking af Ovids *Heroider* 1703. Men man finder et par eksempler på nyere dansk latindigtning: Caspar Bartholin den ældres *Epigrammata extemporanea* 1621 og Rostgaards antologi 1693 *Deliciæ quorundam Poetarum Danorum*.

Det er givet at Moth må have ejet flere af de nævnte manglende bøger, fx værker af Syv som bevisligt er udnyttet, og det er nærliggende at antage at dele af biblioteket kan være forblevet i familiens eje eller på anden måde udskudt af samlingen før auktionen. Se i øvrigt om kataloget Lindegård Hjorth 1997: 19ff.

I B Kilderne

”Kildegrundlaget for den første store dansk ordbog” – det er den ambitiøse undertitel til nærværende lille bind Mothstudier. Det har imidlertid (som allerede nævnt i forordet) desværre været nødvendigt at lægge nogle begrænsninger ind i behandlingen af det omfattende stof.

En afgørende begrænsning ligger deri at det først og fremmest er selve verbalordbogen, dens kilder og forudsætninger, der er i fokus. Jeg har ikke i forbindelse med de her forelagte kildestudier gået nærmere ind på en undersøgelse og identificering af kildegrundlaget for det store faglige stof der ved den endelige redaktion er udskilt i realleksikonet, dvs. de mange (og dominerende) geografiske opslag og hele det anatomiske, medicinske og botaniske og zoologiske stofområde som er behandlet her med betydelig sagkundskab.

En anden begrænsning består i følgende: Ordbogen har som det er fremgået, en dansk (kildesprogs-) og en latinsk (målsprogs-)side. Til latinsiden hører ikke blot de overalt ved lemmaer og sublemmaer anførte latinske ækvivalenter, men også citater med forfatterhjemmel som gives som modsvarende til de anførte danske eksempler, ordsprog og talemåder. Hvilke klassikerudgaver eller eventuelt citatsamlinger eller forfatterordbøger der er baggrunden for Moths imponerende indsats også på dette felt, er ikke forsøgt oplyst, dog med to undtagelser, Erasmus Roterodamus og Peder Laale, se III B. For videre sonderinger på dette felt – som ved det ovenfor omtalte faglige stofområde – vil man have et udgangspunkt i auktionsskataloget fra 1719 (bl.a. med et par forfatterordbøger), se ovenfor.⁴

Hvad angår de forlæg og forbilleder som Moth må have haft ved den endelige redaktion og opstilling af materialet, altså mht. den overordnede struktur, i den leksikografiske terminologi: ”makrostrukturen”, kan jeg henviser til et tidligere arbejde (1997). Jeg forsøger her at drage nogle paralleller mellem Moths projekt og de samtidige store europæiske ordbogsarbejder. Moth var, som hans efterladte bibliotek (jf. ovenfor) vidner om, særdeles velorienteret i samtidens europæiske leksikografi og har også modtaget afgørende impulser herfra. Den etymologiske opstilling af opslagsordene i slutredaktionen er tydeligt påvirket af et hovedværk indenfor den tidlige tyske ordbogslitteratur, nemlig den ovenfor nævnte *Teutscher Sprachschatz*

---

4 Poul Lindegård Hjorth har i en dybtloddende studie (1997) forsøgt en nærmere bestemmelse af kildegrundlaget (det latinske forlæg) for Moths oversættelse af Ovids *Metamorphoses*, som han som tidligere nævnt udgav prøver af 1979.

(1691) af Kaspar Stieler, et af medlemmerne ("Der Spate") af Die Fruchtbringende Gesellschaft og fremtrædende repræsentant for de såkaldte "Stammwörterbücher". Opdelingen af ordbogen i en verbalordbog og en sagordbog er formentlig inspireret af den store franske akademiordbog (jf. ovenfor), som har en lignende todeling. (At denne ordbog i øvrigt ved afgrænsningen af stoffet og den restriktive medtagelsespolitik lige overfor talesprogets ordforråd ikke har tjent som forbillede, er en anden sag).⁵

Vi koncentrerer os da på de følgende sider om de hjemlige, nationalsproglige (og nordiske) kilder og hjælpemidler som Moth har haft til sin rådighed ved indsamling og bearbejdelse af materialet til ordbogen, altså specielt verbalordbogen. En sådan detaljeret kildeundersøgelse har ikke tidligere været forsøgt og byder på vanskeligheder: Ordbogen foreligger som nævnt i to – for nogle af de første bogstaver også flere – indbyrdes noget afvigende redaktioner hvor den eller de første ikke sjældent dokumenterer kildeafhængigheder som ikke er bevaret i eller fremgår af den endelige redaktion. Begge redaktioner må altså inddrages i analysen, som for en væsentlig del har måttet arbejde med unikt håndskriftmateriale (ved den i 2013 gennemførte digitalisering af ordbogen (se ovenfor) er den endelige redaktion nu nemt tilgængelig).

Ved undersøgelsen har jeg kunnet benytte H. Grüner-Nielsens udførlige redegørelse (1939, 1941, se bibliografien) for det store nedenfor omtalte landsindsamlingsprojekt som markerede begyndelsen på den endelige udarbejdelse af Mothordbogen. Grüner-Nielsen giver her oversigter over medarbejdere/informanter og de indkomne kun meget ufuldstændigt bevarede bidrag og tillige i 1941-artiklen meget fyldige prøver på det indsendte dialektmateriale. Men han kommer bortset fra spredte iagttagelser ikke ind på Moths udnyttelse af disse kilder. I de foreliggende Mothomtaler i oversigtsværker eller -artikler er der også kun få og uforpligtende bemærkninger om denne side af sagen, således i Skautrup II 1947 og i Molbech 1827, der beholder sin værdi som den første indførelse i Moths store ordbogsprojekt. Carl Dumreicher og Ellen Olsen Madsen 1956 giver ved den sidste af de to forfattere en kort omtale af Koks dansk-latinske ordbog og dens betydning for Moth, se videre II A. Men i øvrigt er der altså her et åbent felt for Mothforskere og Mothentusiaster.

---

5 De nævnte værker kan også punktvis have sat spor på det "lavere" plan, mht. lemmavalg og artikelstruktur (eksempler, definitioner). Kalkar nævner Stieler som mulig kilde for Mothlemmaet *Pomersk drik*, se min artikel 2015, hvor jeg også giver noget fælles eksempelstof og tillige diskuterer en eventuel påvirkning fra Akademiordbogen i en bestemt definitionstype.

Den trykte danske ordbogslitteratur stod i 1600-tallet endnu ganske i latinitetens tegn. Der er først og fremmest tale om hjælpemidler til latinundervisning og latinreception/produktion. En af de vigtigste håndbøger og den eneste større ordbog med dansk som indgangssprog er Poul Jensen Coldings dansk-latinske *Dictionarium Herlovianum* (1626), en aflægger, dvs. en mindre, ”omvendt” udgave af samme forfatters store latinsk-danske ordbog *Etymologicum Latinum* (1622). Fra slutningen af århundredet (1692) foreligger en lille trykt prøve, kun omfattende bogstav A (herunder Aa = Å) af den navnkundige præst og filolog Peder Syvs aldrig realiserede dansk-latinske og latinsk-danske ordbog. I øvrigt fortsættes rækken af emneordede latinsk-danske vokabularier fra 1500-tallet (se bl. a. Jørgensen 2000, Boeck 2009^a) med Stephanus Stephanius’ *Nomenclatoris Latino-Danici libri IV* (1645 og senere), fulgt af en *Pars altera* (1654 og senere, indeholdende en alfabetisk ordnet liste over latinske verber med danske oversættelser), begge med fyldigt dansk indeks. Stephanius’ *Nomenclator* indgik i et veritabelt lærebogssystem som også omfattede latinske samtale- og stiløvelser, *Colloqviorum familiarium libri IV* (1634 og senere, ligesom *Nomenclator* også i forkortet udgave). På grænsen til de egentlige ordbøger står en oversat latinskolebog af den kendte tjekkiske pædagog J.A. Comenius, nemlig hans *Orbis sensualium pictus*, først trykt 1657, i dansk bearbejdelse ved J.G. Rhode 1672, 1686: *Den gandske Verden fuld af de Ting/ som kand sees og sandses afmaled*, en slags billedordbog med latinsk, dansk og tysk tekst og med et omfattende dansk ordregister.

Midt i al denne latin dukker dog også nye synspunkter og nye mønstre frem. Et par forløbere for moderne fremmedsprogleksikografi ser lyset.⁶ Den historiske og norrøne leksikografi begynder med Ole Worms (Magnús Ólafsson) *Specimen Lexici Runic* (1650), og Guðmundur Andræssons *Lexicon Islandicum* (1683, ved P.H. Resen). En lille selektiv norsk-dansk ordbog (ordliste) forelå i Christen Jensøns *Den Norske Dictionarium eller Glosebog* (1646). Indenfor fagleksikografien står som et meget udbredt pionerværk Chr. Osterssøn Veylles *Glossarium Juridico-Danicum* 1641, med nye udgaver 1652 og 1665.

---

6 Den franskkfødte sprogprofessor Daniel Matras udgiver i 1628 en emneordnet fransk-dansk ordliste *Le Petit Dictionnaire François-Danois*, senere udvidet med tyske og italienske ækvivalenter *Nomenclature française, allemande, italienne et danoise*, 1643. En lille engelsk-dansk selektiv ordbog (ordliste) trykkes i 1678, Frederik Bolling *Engelske Dictionarium*, som tillæg til samme forfatters engelske grammatik fra dette år (facsimileudgave af ordbogen ved Inge Kabell og Hanne Lauridsen 1989).

Så vidt de trykte leksikografiske potentielle hjælpemidler – indenfor den nationale horisont. Til ordbogens kildegrundlag (i en videre forstand) hører fremdeles en række værker fra den nationale litteratur som kan ses at være excerperet af Moth eller andre med henblik på ordbogen, og som altså har bidraget til Moths lemmalister eller eksempelsamlinger. Se nærmere herom III A-B nedenfor og indledningen til det følgende kapitel (II).

Mindst lige så vigtige som de trykte er imidlertid de utrykte leksikografiske hjælpemidler der var til disposition for den kommende ordbogsskriver. Moth havde da arbejdet med den planlagte store ordbog for alvor kom i gang, i slutningen af 1690'erne medens han endnu var oversekretær i kancelliet, organiseret en omfattende indsamling af sprogligt materiale – i lighed med de tidligere i århundredet iværksatte antikvarisk-topografiske landsindsamlinger ved Ole Worm (1622) og P. H. Resen (1666ff). Det foregik på den måde at der blev udsendt en skrivelse til tvillingrigets biskoper med opfordring til at sætte de enkelte stifters præster og andre sproglyndige/interesserede i gang med at samle ord, efter nærmere angivne retningslinjer. Skrivelsen, dateret 30. november 1697, er bevaret i kladde eller kopi ved Moths sekretær Árni Magnússon (GkS 773 I, bl. 16f) og som tidligere nævnt aftrykt in extenso Grüner-Nielsen 1939: 117f (og på Mothordbogens hjemmeside), jf. også Akhøj Nielsen 2012: 50. Det i dansk leksikografihistorie så vigtige dokument skal også citeres her. Optakten i oversekretærens henvendelse med det pronominale ”man” giver skrivelsen et ganske autoritativt præg, det er et nationalt storværk der her lægges op til:

Som mand til fædernelandets *reputation* sindet er effter haanden at samle, oc en gang til trycken at befordre et Dansk *Lexicon*, saa fuldkommet som det hafves kunde. Saa er min venligste begiering, H[er] Biscop udi Hans Stiffit vilde see sig om nogen visze *personer* /: præster paa landet, Skolers betiente, eller andre vor Danske sprogaags elskere, oc derudi velforfarne /: som til samme verk noget kunde *contribuere* [osv.]

Skrivelsen giver videre nøje anvisninger for hvad man ønsker medtaget: ikke blot rigssprogsord men også dialektalt ordstof og videre faglige betegnelser, dyre- og plantenavne, kort sagt ”Nomenclaturas omnium rerum” (betegnelser for alle forekommende objekter). Der gives også en opskrift på hvordan arbejdet bedst kan tilrettelægges med regelmæssige

tilbagemeldinger om projektets fremgang! Af det indkomne materiale er bevaret nogle ret fyldige jyske ordlister (også et par norske lister) medens rigssprogsstoffet kun er meget sparsomt og brudstykkevis overleveret. Vigtigst på dette sidste område er de bidrag som – udenfor den organiserede landsindsamling – foreligger fra præsten og filologen Laurids Kok. Vi véd at Moth til hele alfabetet har kunnet udnytte grundmateriale fra Koks hånd. Betydelige dele af dette er bevaret, nemlig bogstaverne A – H, i forskellige redaktioner. Moth har tillige haft adgang til og som supplerende materiale kunnet benytte Peder Syvs utrykte leksikografiske samlinger. – Af utrykt leksikografisk materiale er fremdeles bevaret et par mindre fagsprogsordlister se III F. Det er sandsynligt at der har foreligget lignende støttemateriale som baggrund for Moths mange specielle udtryk fra forskellige håndværksfag som er medtaget i verbalordbogen, men herom kan intet oplyses.

I C Plan for fremstillingen

Den følgende præsentation af det identificerede og analyserede Mothske kildemateriale falder i to hovedafsnit, kapitlerne II og III. – Kap. II behandler de almindelige rigssprogsilder i form af ordbøger og ordlister, trykte og utrykte, med Laurids Kok som frontfigur (II A). De bevarede bidrag fra 1697ff-indsamlingen er emnet for II B, og II C og D præsenterer de aktuelle trykte ordbøger eller ordbogsfragmenter fra 1600-tallet; henholdsvis Poul Jensen Colding og Peder Syv. – Kap. III fremlægger og diskuterer en række specielle kilder og hjælpemidler: Kilder til ældre sprogstof med excerpter af ældre dansk litteratur (III A). Ordsprogsilder, her også med et enkelt internationalt udblik (III B). Kilder til dialektord, dvs. de bevarede bidrag fra landsindsamlingen (III C). Norske kilder, herunder bidrag fra landsindsamlingen (III D). Islandske (norrøne) kilder, ordbøger m.m. (III E). Endelig (kort) faglige kilder for så vidt de har leveret materiale til verbalordbogen (III F).

De håndskrevne kilder citeres med håndskriftsignatur + bl(ad) eller s(ide). Moth selv som regel blot med bogstav + side hvor A¹, B¹ osv. betegner førsteredaktionen, jf. ODS, bd. 28 Forkortelser der giver en håndskriftnøgle til de forskellige bogstaver i begge redaktioner. I de tilfælde ved bogstaverne A – F hvor der er flere forredaktioner, giver potenstallet 1 altså henvisning til det i ODS anførte håndskrift. Bogstaverne P og R, som kun er bevaret i førsteredaktionen, citeres i ODS uden, men i nærværende

arbejde med det sædvanlige potenstal. Realleksikonet citeres som i ODS som *Conv.* + bogstav og side, jf. også her nøglen i ODS bd. 28. – Latinske bogstaver i citeret trykt og skreven tekst gengives ved kursivering. Ligaturen ß almindelig i stavelseudlyd gengives ved *sz*. Specialtegnet omvendt c efterfulgt af to prikker erstattes af [dvs.] og det gamle alineategn ¶ af paragraftegn (§). Redaktionelle indskud i citeret tekst, herunder den i dag uomgængelige oversættelse af latinsk tekst, sættes i skarp parentes. – I de mange Mothciterer betegner *â* vokalen *â* og cirkumfleks over vokalbogstav i øvrigt lang vokal; langt *a* betegnes ved *â*, og *ò* betegner lang *â*-lyd (se Aage Hansen 1931: 100f). Citaterne aftrykkes med størst mulig diplomatarisk nøjagtighed, dog er manglende cirkumfleks over *a* (= *â*) stiltiende rettet i de tilfælde hvor der oplagt er tale om en forglemmelse (gælder også lemmaformer). Eventuelle forkortelsestegn som *streg* over *m* = *mm* opløses uden nærmere angivelse. For at belyse faserne i Moths arbejde med kilderne har jeg i øvrigt lagt vægt på at præcisere når citater fra førsteredaktionen står som tilføjelse ”margen”-tekst (”marg.”) i den ikke beskrevne venstrespalte i de tospaltede sider eller som tilføjelse på indskudte blanke blade (”tilf.”) hvor dette er tilfældet. Om lemmaformerne skal i øvrigt bemærkes at sammensætninger normalt skrives i ét ord uden den bindestreg som gennemgående bruges i den digitaliserede ordbog i komplekse ord som i manuskripterne opføres i rækker med sparet førsteled (*Fæbâs*, *-bêst*, *-bid* osv.).

II Almindelige rigssprogskilder (ordbøger og ordlister)

Det er som det ses, de faglige, leksikografiske hjælpemidler der her er i fokus. Det ville være interessant – og ønskeligt – også at søge belyst om og i hvor høj grad Moth har benyttet den samtidige eller lidt ældre skønlitteratur i eksempler og som lemmabasis. Det synes ikke i nævneværdigt omfang at have været tilfældet, og jeg må nøjes med her at anføre nogle enkelte, tilfældigt opfangede eksempler på denne kildetype (se imidlertid nedenfor III A om kilder til ældre sprog (folkeviserne)).

En lille håndfuld Arreboreferencer med sidehenvi­sing til det kanoni­ske værk *Hexaemeron* (udgivet 1661) er observeret i førsteredaktionen, bl.a. følgende: B¹ 584 marg. ”og klokken hannem brøster [han mangler klokken, véd ikke hvad klokken er] arrebø 212”, jf. Arrebø SS I 213, citatet er imidlertid ikke bibeholdt i i den endelige redaktion af verbet *Brøste* (B 419). Lemmaet *Medvand* (V 40: ”kaldes det når strømmen er med den seilende”, jf. SS I 131) indføres i førsteredaktionen M¹ 80 marg. med en kildeangivelse: ”Med vand Ar.101” som ikke er bevaret i slutredaktionen. Andre sikre Arreboreminiscenser, men både i første- og slutredaktion uden eksplis­cit kildeangivelse er nævnt nedenfor i afsnit III E, nemlig nogle speci­elle meteorologiske vindtypetermer H 9 *Hafgul*, optaget gennem Kok, men uden dennes Arreboreference; og H 257 *Hombakke vind* med tydelig aftryk af Arrebøteksten, se nedenfor s. 157f og 161f. – Øjensynlige Kingoreminiscenser fra kernesalmer i *Aandelige Siunge Koors Anden Part* (1681) er noteret et par steder, men uden eksplis­cit henvisning: Fra ”Keed af Verden og kier ad Himmelen” første strofe (Kingo SS III 214) må være optaget citatet (B¹ 640 marg., ved lemmaet *Bylte*, ODS *bylte* 2) ”den byrde [Kingo: De Byrder] som du mig har byltedt oppå” (slutredaktionen B 493 forvansket, i rettet tekst: ”Den Bylte” osv.). Fra ”Hver har sin Skæbne” (SS III 233-36) genfindes førstelinjen blandt de mange eksempler til lemmaet *Sorg* (S 611): ”Sorg og glæde vandrer tilhøbe” (Kingo: ”Sorrige og Glæde de vandre tilhaabe”), og under lemmaet *Rosenkind* R¹ 120 tilf. femte strofes ”Under en Rosenkind Hiertet kand foorne” (Moth: ”under en rosens kind kand hiertet tit forne”. Begge sidstnævnte citater står altså som almindelige talemåder uden Kingoreference, det sidste med den prosaiske udlægning ”mange døer med røde kinder” – En løsgående henvisning til ”C.R. Dansk Ovide” er truffet i de brogede samlinger af ordbogsfähige kollokationer og fraser i GkS 773 II, bl. 218^r. Den vidner om at Chr. Roses

fordanskning af Ovids *Heroider* (1703) – der som ovenfor nævnt sammen med Kingos Salmebog er ene om at repræsentere den dansksprogede skønlitteratur i auktionskataloget – var kendt af Moth.

Jeg tilføjer her (med foregribelse af kap III) et par eksempler på observe-rede, sjældne og kun i førstereaktionerne sete bibelreferencer. L¹ 102 marg. anfører pluralislemmaet *Limgraver* med henvisning til Gen. 14.10. Ordet der ligesom det følgende kan verificeres i den såkaldte Svaningske bibel 1647 som bygger på Resens oversættelse 1607 (Skautrup II 1947: 288), er ikke bi-beholdt i slutredaktionen; det er i nyere bibeloversættelser erstattet af ”jord-beggruber”, se ODS *Limgrav*. I Moths auktionskatalog er kun registreret fo-liobiblerne 1550, 1633 (Cat. 2° 46-49, 50) som i Genesissteksten har (1633:) *Leergrafuer*. Tilsvarende giver V¹ 46 marg. til lemmaet *Vandstad* (V 50: ”en by, som ligger ved Søkanten”) en henvisning til det relevante bibelsted 2Sam 12.27 (ordet er i nyere bibeloversættelser erstattet af ”vandbyen”, se ODS *Vandstad*). Andre, kendte bibelord er medtaget uden reference, men med omhyggelig forklaring af den bibelske kontekst: M 66 *Manne* (vist rettet < *Manna*, M¹ 51 marg. *Manne*) ”det himmel brød som gûd spisede Iszraêls børn med i ørken”, S 391 *Skystytte* ”den stytte, som gik for Iszraels børn i ørken om dagen”, det sidste lemma indføres i førstereaktionerne S¹ 290 marg. kun med latinsk ækvivalent *columna nubis* og med tilføjelsen ”S S” (: *Sacra Sriptura*).

II A Laurids Kok

Koks ordbog

I den ovenfor nævnte liste over bidragydere til ordbogen, bogstav for bogstav, er der ét navn som går igen ved alle bogstaver, hele vejen igennem med den hæderfulde karakteristik ”bonum (b.)” (godt), nemlig L. O. K., under bogstav A i den fulde form: Laurentius Olai Kokkius. Skolemanden og præsten Laurids Kok (1634-91), kendt i dag først og fremmest som forfatter til Dannevirkevisen (”Danmark, dejligst Vang og Vænge”) hører til i den kreds af lærde, præster og skolefolk, i sidste halvdel af 1600-tallet som var levende optaget af modersmålet, studiet af og opdyrkning af dansken. Han havde i sine unge år, angiveligt under ophold i udlandet, ”procul à Patria” (langt fra fædrelandet), udarbejdet en dansk grammatik på latin til brug for et europæisk publikum, *Introductio ad Lingvam Danicam*, først udgivet i nyere tid, se *Danske Grammatikere* (DaGram), bd. 1 og 6. Men hans betydeligste filologiske indsats var en omfattende dansk-latinsk ordbog som han må have

arbejdet på i mange år, vel allerede under årene som rektor i Ringsted (1666-73), og senere som præst og provst på Røsnæs, fra 1673 til sin død i 1691. Første gang vi hører om dette aldrig udgivne ordbogsarbejde, er i fortalen til vennen Peder Syvs i 1692 publicerede *Prøve paa en Dansk og Latinsk Ord-Bog*. Syv nævner her med berømmelse ”min gamle Ven [de var studenterkammerater fra Roskilde 1653] H[er] Lavrits Kok, verdige Provost og Præst i Adsherret [dvs. Odsherred]” og takker ham for lån af fire bogstaver til sit eget ordbogsarbejde. Andre har haft kendskab til Koks ordbogsarbejder, Chr. Molbech citerer således en omtale i Rostgaards papirer fra begyndelsen af 1700-tallet (Molbech 1827: 244). Men der blev som nævnt intet trykt af det store arbejde, og der findes i dag kun bevaret ca. en tredjedel af alfabetet, bogstaverne A (incl. Å), B, D, E, F, G, H – Kok ville ligesom Peder Syv og Moth erstatte ABC’en med en ABD, han bruger dog bogstavet c internt.

De bevarede ordbogsfragmenter ligger nu under følgende tre håndskriftsignaturer i Det Kongelige Bibliotek: 1) GkS 773 III 2°, helt igennem egenhændigt, omfattende bogstaverne E – H i renskrift, med lemmaet *Hundemelk* som det sidst indførte ord.⁷ 2) GkS 777c 2° et arbejdsmanuskript med skriverhånd til bogstaverne A – D, lidt uoverskueligt indrettet på følgende måde: et grundmateriale til disse bogstaver, danske lemmaer med latinske ækvivalenter og også jævnligt latinsk forfatternavn som hjemmel (af og til med tilhørende citat), er indskrevet som første spalte i en synoptisk flerspaltet side, hvor der i op til fem yderligere kolonner på hver side eller en modstående side bringes tilføjelser til og udbygninger af det oprindelige materiale.⁸ Endelig 3) Rostgaard 51, et lille oktavhåndskrift med Laurids Koks egenhændige renskrift af bogstav A (herunder Aa (= Å)) i en tidlig, vel den tidligste redigerede version. Den indeholder danske lemmaer med latinske ækvivalenter og i mange tilfælde forfatternavne, oftest med præcis kildeangivelse og af og til med følgende citattekst. Den danske lemmaliste med tilhørende latinske ækvivalenter svarer ret nøjagtigt til listen i første spalte i GkS 777c, ikke sjældent mangler dog de der anførte latinske forfatternavne. De mange tilføjelser i de andre spal-

7 Skriftkarakteren kan variere noget. Således er er bogstavet E skrevet med en lidt spidsere pen end de følgende bogstaver og skiller sig umiddelbart lidt ud fra disse. Det er dog utvivlsomt også Kok der har ført pennen her. – Efter lemmaet *Hundemelk* er med Moths hånd tilføjet den her manglende latinske ækvivalent og derudover 6 andre *Hunde*-sammensætninger. Bagest i håndskriftet er indhæftet et par blade i mindre format med udkast/forarbejder til resten af bogstav H og tillige et par artikler med *Haf*-sammensætninger.

8 Bagest i håndskriftet er indhæftet 35 blade (med anden hånd) med udvalgte artikler indenfor bogstaverne H – Z, danske lemmaer med latinske ækvivalenter og forfatterhjemmel med citat.

ter i dette håndskrift er derimod normalt ikke med i Rostgaardhåndskriftet. Redaktionen her er i øvrigt nogle steder reguleret alfabetisk i forhold til GkS 777c og også udbygget med en række encyklopædiske definitioner ved naturhistoriske betegnelser m.m.

Renskriften i GkS 773 III rummer altså bogstaverne E – H, og det i en i forhold til Rostgaard-versionen af A væsentlig udvidet form, med omfattende latinsk citatmateriale, jf. nedenfor. Desværre har vi kun denne mindre del af manuskriptet i færdigredigeret form, men også kladdeformen i GkS 777c kan trods den vanskeligt overskuelige præsentation af materialet bruges som udgangspunkt for komparative analyser.

Koks ordbog er dansk-latinsk, men i den endelige redaktion med en speciel udformning hvor målsprogskomponenten, den latinske del, er udbygget til et veritabelt latinsk citatleksikon. Princippet er nemlig at de latinske ækvivalenter, og i mange tilfælde gives en lang række sådanne til de danske gloser (jf. nedenfor s. 33), forsynes med et eller flere belæg fra den klassiske litteratur, med forfatternavn og som regel med nøjagtig kildeangivelse. Altså fx til ordet *Fabel* gives, ved siden af korte henvisninger til de synonyme lemmaer *Emtyr*, *Eventyr*, en latinsk ækvivalent til den videre anvendelse med følgende præcist forfatterbelæg (GkS 773 III, bl. 22^r, se facsimile ill. 1; de latinske ord, her kursiveret, står med latinske bogstaver i den gotiske brødskrift:

Fabel v. [*vide*, se] *Emtyr*.

Eventyr.

Gerræ [løs snak, pjat], *arum f.* 1. [dvs. genitivendelse *-arum*, femininum, 1. deklination] *Plaut.* 467. *Nam tuæ blanditiæ mihi sunt, quod dici solet, Gerræ Germanæ.*

(Citatet er fra Plautus' komedie *Poenulus*, Den unge punier, v. 136f, i den gamle oversættelse ved Frederik Høeg Guldberg: "For resten / er' Dine Smigrerier, som man siger, / jo Tjadder kun og Sladder" *Plautus ved F. H. G.* I-IV, 1812-13, IV 271).

De første linjer af artiklen *Fad*, som nedenfor anføres in extenso (uden forfatercitater) til sammenligning med *Moth*, har til den latinske oversættelse *Cadus* to citater og en henvisning

Fad Cadus, *i. m.* 2. [dvs. genitiv *-i*, maskulinum, 2. deklination] *Viinfad. Plaut.* 17. *Cadus erat vini, inde implevit cirneam. Hor. Dif-fugiunt cadis cum fece siccatis amici. Virg.* 120.b.

(Henvisningen til sidst må være til Vergils *Æneiden* (I 195), og citaterne er fra henholdsvis: Plautus *Amphitruo* Amphitryon (v. 429): 'der var et vinfad som jeg fyldte kanden fra' og Horats (*Carmina* I 35, 26) 'vennerne forsvinder sammen med bundfaldet når vinfadene er tømt (altså: efter at have tømt vinfadene til bunden).'

Dette mønster er dog ikke strengt overholdt. I nogle tilfælde, fx i mindre artikler i sammensætningsrækker, mangler citatteksten og kun autornavn står som belæg, og undertiden mangler også begge. Nogle lemmaer, således jævnlige medtagne norske og islandske ord, kan fremdeles stå uden latinsk ækvivalent. Men ordbogen ville under alle omstændigheder om den var blevet udgivet, have været et fremragende hjælpemiddel for latinproduktionen for de lærde skolers disciple og deres hørere og for den lærde verden i det hele taget. Det kan i øvrigt noteres at der i den latinske skoleordbogslitteratur var tradition for at give forfatternavne som belæg for de oplistede latinske gloser. Man finder det således både i Mads Pors 1594 og i St. Stephanius' kendte skolebøger fra 1600-tallet med det som hos Pors sagligt ordnede gloseforråd; i Stephanius' *Nomenclatoris latino-danici pars altera*, 1654, er der også regulære citater, her altså et muligt forbillede og inspiration for Koks arbejde.

Hvad angår selve den danske lemmabestand, altså kildesprogskomponenten, er der også tale om en meget righoldig ordbog som spænder betydelig videre end P.J. Coldings forgænger fra 1620'erne *Dictionarium Herlovianum*, som der af og til henvises til i Koks manuskript. Ud over det centrale ordforråd med hovedord og afledninger og sammensætninger – ofte meget fyldige sammensætningsrækker – medtages både juridiske fagord og ord fra håndværk, landbrug og fiskeri (Dumreicher og Ellen Olsen Madsen 1956: 57). Også fremmedord – franske og latinske – er optaget og tillige en del norske og islandske gloser.⁹ Fremdeles et udvalg af geografiske navne (sml. Moth).

Det naturhistoriske stof, dyre- og plantenaevne, har i særlig grad haft forfatterens bevågenhed. I de herhenhørende artikler finder man meget ofte længere forklaringer og kommentarer på dansk, encyklopædiske oplysnin-

---

9 If. E.O.M. ca. 500 "oldnordiske" ord. En vigtig kilde for det islandske sprogstof har Kok haft i Ole Worms berømte pionerværk *Runer* (1636, revideret udgave 1651), nemlig i den ordliste som findes der (1651, s. 146-52). Bogstav A i Rostgaard-versionen og de udarbejdede bogstaver E – H medtager foruden andre tilsvarende lemmaer næsten alle ordene fra Worms liste med de tilhørende latinske ækvivalenter. Se videre afsnit III E.

ger, som også kan forekomme i andre tilfælde ved det faglige vokabular. Det er naturligt nok især den danske og nordiske fauna og flora der er i fokus, fx med fyldige, egentlig encyklopædiske artikler om *Eider* (*Blikke*) (edderfugl, ODS II *Edder*), *Fasan*, *Felfrosz* (jærv, ODS *Fjældfras*), *Grav-Aand*, *-Gaas* mfl. (se aftrykket Skautrup II 1947: 282, planche IX), *Angelike* (engelsød), *Eege-Mistel*, *Fugle-Kirsebær*. Men der er også tilsvarende artikler fx om *Aloe* (Rostgaardhåndskriftet), *Elephant*, *Fodfisk* (dvs. blæksprutte), *Fenkeltræ* (Sassafras, af laurbærfamilien, ODS *Fennikeltræ*). Et morsomt indslag er de personlige observationer der kan være føjet til lemmaerne fra den hjemlige fauna og flora. Kok har været en ivrig og kyn- dig naturiagttagger og kommenterer fx i artiklen om gravænder (Skautrup anf. st.): ”disse saae jeg i Saabye [: landsby vest for Roskilde], vaar intet større end tamme ænder”. Der er lignende oplysninger om egne iagttagelser både fra 1670’erne og 80’erne, senest fra 1690, året før forfatterens død (Dumreciher og Ellen Olsen Madsen 1956: 55f). I øvrigt bruger Kok og henviser til internationale faglige autoriteter som den hollandske botaniker (1500-tallet) Rembertus Dodoëns (Dodonæus, forkortet hos Kok *Dod(on)*.) og den polske læge og zoolog (1603-75) J. Jonston (Joannes Jonstonius, Kok *Jonst(h)*, *Jonsthon*) hvis *Historiae naturalis*, I-V, Frankfurt 1650-53, også er repræsenteret i Moths bibliotek (Cat. 2° 269-71, her angiveligt 3 bind 1650); af hjemlige kilder udnyttes bl. a. *Museum Wormianum* (1655). Også Arrebo (*Hexaëmeron* 1661) bruges som kilde for det faglige (naturhistoriske) stof – i smuk overensstemmelse med venen Peder Syvs anprisning af dette værk som sproglig og naturhistorisk kilde, i *Betenkninger* 1663 (DaGram I 198, citeret nedenfor i afslutningskapitlet).

Ordbogsteknisk fremstår Koks store arbejde med en efter moderne begreber ufuldkommen struktur. Den såkaldte homografseparering, altså fordeling af forskellige ensstavede ord på adskilte lemmaer, praktiseres ikke. Man finder således under samme lemma *Faar* substantivet (*ovis*) og verbet, efter latintraditionen opført med præsens som opslagsform, under *Alt* substantivet (’den dybe kvindestemme’) og adjektivet i den adverbielle neutrumsform (’alt for meget’) osv. De latinske ækvivalenter gives i den alfabetiske rækkefølge (efter førstebogstav), ikke grupperet efter betydning, og med angivelse af bøjning og (ved substantiver) genus. De danske lemmaer står nøgent, uden ordklasse- og bøjningsangivelse, kun med markører ved norske og islandske lemmaer (se nedenfor s. 39). De enkelt opbyggede artikler indeholder i nogle tilfælde korte danske forklaringer og som nævnt specielt ved det naturhistoriske vokabular ofte længere encyklopædisk beskrivende tekst.

Kok og Moth

At Laurids Kok har været blandt Moths kilder, har længe været kendt af forskningen. Kildeforholdet er noteret af Skautrup (II 1947: 282), og i Dumreicher og Ellen Olsen Madsen 1956 er der som allerede nævnt ved den sidstnævnte af de to forfattere en særlig omtale af Koks ordbog og herunder et par kommentarer til Moths benyttelse af dette stof (s. 53-59). Det er ingen overdrivelse når Grüner-Nielsen (1939: 121) om Koks ordbogsarbejde siger at det har været en vigtig hjælpekilde for Moth. Som det skal vises, har vi her en hovedkilde for den første fuldstændige redaktion af ordbogen, for lemmaudvalg og for de tilhørende obligatoriske latinske klassikerhenviisninger (forfatternavne).

Vi véd som sagt at Moth har kunnet benytte Koks leksikografiske samlinger til hele alfabetet. Om dette materiale hele vejen har foreligget i færdigredigeret form som afsnittet E – H i GkS 773 III, eller om der for nogle bogstaver har været tale om en kladdeform som afsnit A – D i GkS 777c eller foreløbige udarbejdelser som i Rostgaard-håndskriftet, det véd vi strengt taget ikke. Under alle omstændigheder må der ved benyttelsen af A – D afsnittet tages det generelle forbehold at en eventuelt eksisterende og for Moth tilgængelig renskrift kan have indoptaget yderligere supplerende materiale. Hvornår og hvordan de to GkS-håndskrifter er kommet i Moths besiddelse, foreligger der så vidt vides ikke nogen oplysninger om.¹⁰ Rostgaardmanuskriptet med et førsteudkast til bogstav A kan være et af de fire til Syv udlånte bogstaver (jf. ovenfor) og er da sammen med andet efterladt Peder Syv-materiale overgået til den også leksikografisk interesserede og aktive Frederik Rostgaard. Håndskriftet har betydning for kildestudiet, bl.a. på grund af flere udførlige encyklopædiske definitioner rundt omkring som ikke er med i arbejdsmanuskriptet til A – D, og som, dog kun i et enkelt observeret tilfælde, ses at være benyttet af Moth.¹¹ Da

---

10 Grüner-Nielsen 1919: 121f nævner som en mulighed at det er Kokmanuskriptet der hentydes til når Moth i et brev (12. april 1698, GKS 773 I, bl. 24^r) til en påtænkt medarbejder oplyser at han ”andre stæds fra, venter en temmelig fuldkommen *collection* af de almindelige Danske ord, helst *verbis* og *adjectivis nominibus*”.

11 Moth har som marginaltilføjelse i en af de tidlige A-redaktioner (A¹ 280; forkortet og ændret i den endelige redaktion Conv A 83 *Alke* eller *Allik*) en beskrivelse af *Allik* (= alke), ”en Norsk og Færøske fugl” som ordret svarer til første del af en længere encyklopædisk artikel i Rostg. 51 (s. 57f med et langt Arrebocitat) uden modsvarighed i GkS 777c. Rostgaardhåndskriftet har også en række norrøne (islandske) lemmaer som ikke er med i arbejdsmanuskriptet GkS 777c, og hvoraf flere er medtaget af Moth.

denne formodentlig ikke har haft det lille Rostgaardmanuskript til disposition, tyder hans benyttelse af enkeltheder herfra på at der også for bogstav A har foreligget en videre udbygget version, eventuelt renskrift, til brug for arbejdet.

Vi skal se nærmere på Moths udnyttelse i de forskellige redaktioner af Koks ordbogsmanuskripter. Dokumentationen i det følgende benytter – med stikprøver også i andre bogstaver – fortrinsvis eksempler fra bogstav F. Dette bogstav foreligger som nævnt i en egenhændig renskrift med Koks hånd (i GkS 773 III, sammen med bogstaverne E, G og H) og kollationeres her med den første og den sidste af de tre bevarede redaktioner af samme bogstav hos Moth (henholdsvis GkS 769 VIII, 1702, og 774 VIII, 1714-15).¹² Koks betydning for og indflydelse på Moth er flerfoldig. Den berører ikke blot den latinske komponent i ordbogen, de latinske ækvivalenter og tilhørende autornavne, men også hele lemmasektionen, de danske indgangslemmaer, og (indirekte) betydningsanalyse og (i nogle tilfælde) definitionsudformning. Disse forskellige aspekter behandles her successivt i den nævnte rækkefølge, med uundgåelige overlapninger.

Indledningsvis kan noteres at Moths udnyttelse har afsat konkrete spor i det benyttede GkS 773-håndskrift. (Tilsvarende brugsspor forekommer – bortset fra enkelte tilskrifter eller andre markeringer – ikke i A-D-håndskriftet). Nogle afsnit er forsynet med en overstregning med en kraftig rød streg svarende til den gennemstregning som Moth konsekvent gennemfører i sine egne tidligere redaktioner når de erstattes af en ny og bedre. I GkS 773 III er således bogstaverne G og H og et par sider i begyndelsen af F og et par lemmaer i begyndelsen af E gennemstreget, som markering af at de pågældende afsnit og lemmaer er gennemgået og udnyttet, se ill. 1 og den ovenfor nævnte afbildning Skautrup II 1947: 282 (planche IX) hvor gennemstregningen tydeligt fremgår. Men denne gennemstregning er altså normalt ikke brugt ved E og F.

Endvidere findes rundt omkring i manuskriptet, især i bogstaverne E og F, tilføjelser eller rettelser eller andre markeringer med Moths hånd. I den lille række opslagsord i begyndelsen af bogstav F (GkS 773 III, bl. 22^r, ill. 1) *Facit*, *Facte* (dvs. fagter), *Factôr*, *Factori* er således bogstavet c, der var littera ingrata hos Moth, i margenen erstattet af henholdsvis s, g og k, dvs. lemmaerne får den form som de skal have i Moths egen ordbog, og

---

12 Jeg har ikke skønnet det nødvendigt at komplicere fremstillingen ved at inddrage det eksisterende mellemed mellem de to redaktioner, GkS 774 VII (1710) i analysen.

senere i Koks manuskript (bl. 28^v) er på alfabetisk plads de tre sidste ord i den ortografisk ændrede form tilføjet i margenen. Ordet *Fasit* er (i denne form) som fremmedord optaget i sagleksikonet (Conv F 21). Andre steder har Moth skrevet danske oversættelser ved de latinske ækvivalenter, eller han markerer ved små streger eller krydser hvad der skal medtages (er medtaget) af disse. Et par steder har han ved små tal i margenen angivet det betydningsmoment som den pågældende latinske glose skal anføres under i den danske artikel, se nedenfor s. 43¹³

Sammenligner man videre de fire nævnte lemmaer (*Facit* osv.) hos Kok og Moth, fremtræder kildeafhængigheden tydeligt, dog specielt i Moths første redaktion i GkS 769 VIII. Der er næsten hele vejen igennem overensstemmelse mellem de anførte latinske ækvivalenter og forfatternavne i de to ordbøger. Til substantivet *Fasit* (Kok *Facit*), der i førsteredaktionen F¹ 85 i overensstemmelse med Moths oprindelige praksis (se min artikel 1997: 492) præsenteres som to homonymartikler, ikke som én artikel med betydningsinddeling, giver Moth til den første artikel med den egentlige betydning (’resultat i regning’) ligesom Kok ækvivalenten *Productum* (begge steder her uden forfatternavn). Til den videre betydning (Moth: ’’lignelse visz, ens agt, mening, forhåbning’’) lat. *Intentio*, med det hos Kok dog også her manglende forfatternavn *Quint*. (dvs. Quintilian) samt *Ratio*, *Spes*, *Scopus*, alle med *Cic*. (Cicero) som belæg ligesom hos Kok, der for hvert af disse synonymmer bringer et fuldt citat (Kok anfører ved *Ratio* desuden ’’*Plaut*. [Plautus] 16’’). I Moths endelige redaktion, altså nu placeret i Conv, er de to artikler reduceret til én med angivelse af den egentlige betydning (*Productum*); den videre anvendelse er ikke ekspliciteret, men fremgår af et nyt eksempelstof (’’bruges i dansken i disse talemåder’’) hvor eksemplerne forsynes med latinske oversættelser eller citater (to med ordet *spes*), som imidlertid ikke svarer til de af Kok anførte. – Tilsvarende ved de tre andre glosser. Således er ordet *Faktôr* (sic, jf. ODS *Faktor*) i Moths 769-redaktion F¹ 33 foruden med dansk definition forsynet med en række latinske ækvivalenter, hentet hos Kok: *Dispensator*. *Suet*. (Suetonius), *Institutor*. *Ulp*. (Ulpianus, romersk jurist o. år 200, dette forfatter-

13 Et særlig godt eksempel på Moths arbejde med og udnyttelse af sit forlæg frembyder verbalartiklen *Holder* (Koks lemmaform med præsens som opslag). Kok har her (GkS 773 III, bl. 250-51) ikke mindre end 77 latinske ækvivalenter med regelmæssigt tilhørende forfatterbelæg og citat, og han har tillige i de fleste tilfælde tilføjet et stikord eller en kort oversættelse af den anvendelse eller frase som ækvivalenten eksemplificerer. Disse stikord og egne tilsvarende har Moth skrevet ud i Kokhåndskriftets margen som grundlag for sin egen førsteredaktion i GkS 769 X, s. 301-13 (med fuld udnyttelse af Koks ækvivalenter og forfatternavne).

navn mangler dog hos Kok), *Natinator. Fest.* (Festus, romersk grammatiker fra 2. århundrede), *Procurator. Cic.* I den endelige redaktion (F 29) er kun den sidste latinske gløse bevaret.¹⁴

Substantivet *Fad*, hvis første linjer i Koks version ses i facsimile i ill. 1, kan tjene som typisk eksempel på Moths udnyttelse både af Koks latinske gløser og her tillige af de undertiden forekommende danske forklaringer og kommentarer, se videre nedenfor. Kok (GkS 773 III, bl. 22) giver i alt til dette lemma 16 latinske ækvivalenter, hver på ny linje og med angivelse af bøjning (genitivendelse), genus og deklinationsnummer (jf. tekstprøven ovenfor s. 27) og regelmæssigt med efterfølgende forfatterhjemmel og belæg (citater). Af pladshensyn er teksten i det følgende sat omløbende, med markering af linjeskift (/), og de latinske citater ikke medtaget men kun markeret (de første citater er trykt ovenfor); de latinske bogstaver i gløser og forfatternavne er – som nævnt – kursiveret:¹⁵

Fad Cadus, i. m. 2. Viinfad. Plaut. 17. [citater]. Hor. [citater]. Virg. 120.b. // Catinus, i. m. 2. Suppefad. Juv. 97. [citater]. Pers. 144. [citater]. // Catillus, i. m. 2. Hor. 233. [citater]. // Cupa, æ. f. 1. Cæs. 221. [citater]. Lucan. 59 [citater]. // Discus, i. m. 2. v. [dvs. vide, se] Steegfad. // Dolium, i. n. 2. Plaut. 164. [citater]. v. Viinfad. // Doliolum, i. n. 2. Plaut. 433. [citater]. Juv. 50. [citater]. // Doliolum, i. n. 2. Liv. 385. [citater]. // Escale, is. n. 3. Juv. v. Madfad. // Gabata, æ. f. 1. v. Madfad. Mart. 218. [citater]. // Lanx, Cis. f. 3. v. Steegfad. Plaut. 41. [citater]. // Parapsis. Mart. l. [dvs. liber] 2. // Paropsis, idis. f. 3. Mart. 348. [citater]. // Patina, æ. f. 1. à patendo [etymologisk oplysning: af (bøjningsform af) pateo, er, står åben]. Hor. 233. [citater]. // Scutella, æ. f. 1. Cic. v. Skiotel. // Scutula, æ. f. 1. Mart. // holder 5 Skok af det slags der regnis i Skok // 300 Kander // 5 Ammer // 24 Bøsser Kjørnør // 1 Centner Staal. // Jeg hår endnu det i Fad med ham.

Ordet præsenteres i Moths første redaktion (GkS 769 VIII, s. 1-2) i tre homonymartikler (med angivelse af genus og flertalsendelse):

14 Dict Herl (se nedenfor) har ikke ordet *Facit*, til de andre lemmaer kun en enkelt af de hos Moth og Kok anførte ækvivalenter, ved pluralislemmaet *Facter* dog som disse *actio, gestus*.

15 De med let dechifrerbare forkortelser anførte forfatternavne er de kendte latinske autores fra Plautus (ca. 254-184 f. Kr.) til Apuleius (født ca. 125 e. Kr.): Caesar, Cicero, Horats, Juvenal, Livius, Lucan (30-65), forfatter til digt om Bellum civile, borgerkrigen), Martial, Persius, Vergil.

Fad /et/ de. Er et slags kar, gjort af adskillig materie /: Metal, træ og stên :/ hvori mand frembær mad og andet. *Catinus*. [tilf. over linjen: dybt fad] *Juv. Catillus. Hor. Discus*. [tilf. over linjen: flad fad] *Apul. Escale. Juv. Gabata. Mart. Lanx. Plau. Parapsis. Mart. Paropsis. Mart. Patina. Hor. Scutella. Cic. Scutula. Mart.*

Fad /et / de. Er et kar af træ, gjort som en tønne, som bruges af købmænd til adskillige slags vare, hvoraf somme holder en tønne, somme flere tønder. Et fad holder fem skok af det, som regnes i skok; holder 300 kander; holder fem ammer vedske. holder 24 bys-ser kynrøg. holder fem [sic] sentner stål. *Cadus. Plau. Cupa. Cæs. Dolium. Plau. Doliolum. Liv.*

Fad /et/ foies sammen med andre ord, og bemærker at fadet er fuldt af det ords bemærkelse, som foies til det ord Fad. som: Et fad eble. [dvs.] Et fad fuldt af eble.

[En række ikke her viste (marg.)tilføjelser giver supplerende materiale, til den første betydning/homonymartikel: ”langt fad. *Lanx*. Et fad gammel mad. *Satura lanx*” samt en række faste forbindelser og talemåder ”hand er ei gôd at sidde til fads med” osv. – til nr. 2 betydning: ”et fad på 10 tønder. *Culeus. Plin.*”].

Som det ses af Moths trefløjede redaktion (man bemærker det omhyggelige definitionsarbejde i den tredje homonymartikel!) er samtlige Koks latinske ækvivalenter og forfatternavne overtaget, dog med udeladelse af et par af navnene i tilfælde hvor Kok giver to og Moth kun et, og med afvigende dokumentation af ækvivalenten *Discus*. Moths marginalplus *Culeus* er ligesom *Satura lanx* også uden hjemmel hos Kok.

I den endelige redaktion (F 1-2) organiseres materialet i én artikel med kun to betydningsmomenter idet betydningen ’fadfuld’ er strøget og blot eksemplificeret i rækken af talemåder og kollokationer som nu er kommet til. Endvidere er antallet af latinske ækvivalenter drastisk reduceret således at der for hver betydning kun anføres to (med forfatterbelæg), til betydning 1 (første homonymartikel): *Patina. Hor., Scutella. Cic.*, til betydning 2 (anden homonymartikel): *Cadus. Plau., Cupa. Cæs.*, og det lille skema med målsangivelser er strøget. Artiklen i sidste redaktion indeholder som sagt en række talemåder og kollokationer, de fleste allerede indført og tilskrevet i margenen i den første redaktion; én af disse findes også hos Kok, GkS 769: ”at have noget i fad med en. [dvs.] at have noget at afgjøre med anden”, sml. Kok: ”Jeg hâr endnu det i Fad med ham”.

En enkelt af Moths kollokationer, der meddeles som opslag i rækken af sammensætninger i førsteredaktionen (F¹ 6) : ”Fad gammel mad [...] Er et saltmads fad, med bøste [svinekød, skinke], fåre lår [osv.] *Satura Salsamentaria*”, og i øvrigt står som marginaltilføjelse ved *Fad*-artiklen med latinsk ækvivalent *Satura lanx*, kan være overtaget fra P.J. Coldings *Dictionarium Herlovanum* (se videre nedenfor II C) der har samme opslag med de nævnte latinske ækvivalenter. Colding har i alt til forskellige *Fad*-lemmaer (”Fad til Steeg”, ”Fad Vand” osv.) 6 latinske ækvivalenter, tre af dem ikke hos Kok og Moth.

Men hele Koks artikel er altså genbrugt af Moth i førsteredaktionen, med undtagelse vel at mærke af selve klassikercitaterne, et hovedelement i den Kokske ordbogsmodel. Moth overtager kun forfatternavnene. I Moths artikelskema således som det realiseres i den endelige redaktion, er der imidlertid også klassikercitater idet de mange eksempler som her er medtaget, altid er forsynet med latinsk oversættelse og hertil hørende forfatterhjemmel. Og det er øjensynligt her den særdeles latinkyndige Moth der selv parrer sine danske kollokationer og fraser med en passende latinsk modsvarighed. *Fad*-artiklen giver i den endelige redaktion foruden et Peder Laale-citat (med indbygget latin) i alt 13 eksempler, kollokationer og især en række talemåder, med latinske oversættelser i form af citater angiveligt af Cicero, Plautus, Plinius, Terents med hver ét, Vergil med to og hele syv med Er(asmus) som hjemmelsmand (jf. III B). Ingen Kokcitater er med. I andre tilfælde er der dog eksempler på at (dele af) Koks omhyggeligt udvalgte citater er udnyttet i præsentationen af eksempelstoffet.

Lemnaudvalg

Det er ikke blot de latinske ækvivalenter – og den dermed sammenhængende betydningsanalyse og artikelstruktur – men hele den grundlæggende lemmaselektion der viser Moths afhængighed af Kok.

Som eksempel på samstemmen i lemmaudvalg mellem Moth og hans kilde kan her tjene sammensætningsrækken til ordet *Fæ* ’kvæg, gods, formue’, i Moths første redaktion sammen med andre lemmaer i strikt alfabetisk opstilling (GkS 769 VIII, s. 18-26), ligesom hos Kok (GkS 773 III, bl. 24) placeret i begyndelsen af bogstavet idet *æ* som almindeligt i den ældre leksikografiske tradition tolkes som *a + e* (i Moths endelige redaktion har bogstavet samme placering som i dag). Det meget fyldige udvalg af sammensætninger hos Moth tæller i alt 49 lemmaer i førsteredaktionen, inklusive en række (12) senere marginaltilføjelser og eksklusive lemmaet *Fætalie*, som Moth etymologisk sammenstiller med *Fæ*, modsat Kok der

har *Fetalie* på alfabetisk plads. Dvs. at Moth matcher ODS(-S) der har ca. samme antal! Ser vi bort fra marginaltilføjelserne, er der så godt som fuld identitet mellem lemnaudvalget hos Moth og hans kilde. Alle Koks ord (*Fæ-Baas*, *-Bed* (’græsgang’. Moth: *-Bid*), *-Bindere* (’røgter’), *-Bindsel*, *-Bøjel* osv.) er med hos Moth, og kun ét Mothord mangler hos Kok, nemlig *Fæfod*, hvor Moth giver talemåden (jf. ODS) ”det ligger under fæfod, [*dvs.*] Er uden hefd, ei holdt ved lige, uden tilsyn”). Desuden lem-maet *Fæhund* som skældsord. Der er også ved de enkelte artikler her i 769-redaktionen en vidt gennemført overensstemmelse mellem de anførte latinske ækvivalenter og (til dels også) tilhørende forfatternavne hos de to ordbogsskrivere. I den endelige Mothredaktion (F 426-28) er antallet af latinske ækvivalenter i flere tilfælde reduceret i forhold til førsteredaktio-nen, der altså som regel optager alle Koks forslag. Og der er tillige stram-met op på de danske definitioner, der kan være forkortet eller – oftere – er helt udgået. Et par af de oprindelig medtagne sammensætninger er også gledet ud: *Fæfod* (talemåden ”ligge under fæfød”, se ovenfor, er medta-get som eksempel i simpleksartiklen *Fæ*), *Fæ giordt* (*giordt Fæ*) (”giordt sølf”). Alle de marginaltilføjede, ikke Kokbaserede lemmaer i 769-manu-skriptet er optaget i 774-redaktionen i regulære, udbyggede artikler, minus det måske dubiøse *Fæføde* hvor 769-redaktionen giver talemåden ”det lig-ger for fæføde”, sml. det tidligere nævnte *Fæfod*.

Et vidnesbyrd om kildeafhængighed er det også at Moth i et par tilfælde hvor de danske lemmaer har fået en dansk forklaring med på vejen af Kok (jf. næste afsnit), overtager disse. Således *Fænumme* Kok: ”Pængis Værd”, Moth F 428: ”Er penge, og penges værd. Er gammelt og ubru-geligt”, *Fægiordel*, Kok (henviser til) ”Kat til Pænge”, Moth samme sy-nonym (i førsteredaktionen, i den endelige redaktion F 427 ”kaldes en vadsek”).¹⁶ Man bemærker fremdeles at det udlydende -e i ordene *Fæbin-dere*, *-drivere*, *-rygtene* (= Kok) i 769-manuskriptet senere er udstreget så ordene i den endelige redaktion har fået den almindelige form for nomen agentis-ordene på -er hos Moth.

For bedømmelsen af kildeforholdet er det selvsagt vigtigt at også andre mulige kilder inddrages, dvs. først og fremmest P.J. Coldings *Dictiona-rium Herlovianum* (1626), allerede nævnt og nærmere omtalt nedenfor (II B). Vi kan konstatere at godt halvdelen (20) af de anførte fælleslemmaer

---

16 Ordet *Fægiordel* har i øvrigt som det præsenteres i førsteredaktionen, Osterssøn Veylles lov-leksikon som nærmeste kilde, se III F slutn.

hos Kok og Moth også er medtaget her, og for så vidt kunne være overtaget herfra, rent bortset fra at ordbogsforfatterens egen sproglige kompetence kan have leveret materialet. I de latinske ækvivalenter er der langt hen sammenfald ved de for Moth/Kok og Colding fælles ord, men også afvigelser og ofte med flere valgmuligheder hos Kok og Moth (i et enkelt tilfælde også omvendt). At Moth også har jævnført med den mindre, trykte ordbog, kunne fremgå af at han stedvis har en latinsk ækvivalent som findes hos Colding, men ikke hos Kok, således til *Fæhund Canis pastoralis* (ved siden af *Canis pecuarius* = Kok), til *Fæhyrde Armentarius* (ved siden af *Bubulcus*, *Bubseqva*, *Pecuarius*, alle = Kok). Men en samlet vurdering af lemmabestand og inventaret af latinske ækvivalenter og forfatternavne lader ingen tvivl om Laurids Koks status som Moths hovedkilde. – Og indtrykket bekræftes ved punktnedslag i andre dele af alfabetets almindelige ordstof.

Et lille afsnit med blandet indhold af fremmedord og hjemlige gloser i slutningen af bogstav F (*Fund* – *Funt*) viser stort set samme lemmabestand og samme latinske ækvivalenter (og forfatterbelæg) hos Kok og Moth (første redaktion i GkS 769 VIII, s. 625-26, også her med nogle ændringer i den endelige redaktion i GkS 774). Jeg giver Koks lemmaer GkS 773 III, bl. 142^v, med eventuelle Mothafvigelser i de kommenterende parenteser, som kun medtager et par prøver af de latinske ækvivalenter:

Fund [i betydningen dels: 'svig, bedrag' dels: 'fortælling, overlevering', lat. ækvivalenter som også hos Moth: *Armilla*, *Dolus*, *Machina*, *Techna*, og, for den sidste betydning *Traditio*] – *Fund Grube* [i bjergværk] – *Fundament* – *Fundatz* – *Funden* [part.] – *Fundered* [part.]. – *Funderer* [Moth som altid med infinitiv som opslagsform: *Fundere*] – *Fundering* [verbalsubst., ikke som opslag hos Moth] – *Funke* [subst., som hos Moth dels: 'gnist', lat. *Scintilla*, *Strictura*; dels 'kødklumper, boller' lat. *Offa*] – *Funkel* [lat. *Cocio*, som Colding 1622 definerer "vilis & ignobilis coqvus" en ringe, lumpen kok'; Moth har her med lat. ækvivalent *Cotio* forklaringen "en borg- forløftningsmand", altså kautionist] – *Funker* ['gnistrer', Moth *Funke*] – *Funt* 'døbefont' – *Funt Bekken* – *Funt Vand* – *Funter* ['døber', Moth *Funte*].

Om den tætte genbrug af de Kokske ordbogsdata vidner anførelsen hos Moth af den ellers ikke hjemlede faglige betydning af *Fundament*, "i trykkeri", om underlag for trykform (jf. SAOB *Fundament* 1a). Hverken

denne anvendelse eller betydningen *offa* af subst. *Funke* er dog bevaret i den endelige redaktion, hvor også betydningsangivelsen af ordet *Funkel* afviger, her: ”et venligt skeldsôrd til smâe levende børn [...] en skelmsmester. *Joculator*”.¹⁷ Moth har også her og allerede i den første redaktion et par gloser som ikke er med hos Kok, nemlig *Funk* ”hug og slag” (tilføjelse i 769-manuskriptet) og *Funtsle* ”at handle noget imellem henderne. *Manibus tractare*” (jf. JyO *funsle*). Endvidere sammensætningen (tilføjelse i 769-ms.) *Funtstên*. lat. *Baptisterium*. Af Koks repertoire i dette afsnit er der ud over verbalsubstantivet *Fundering* som selvstændigt lemma kun ét ord der mangler i Moths redaktioner, nemlig den islandske glose (mærket ”P.”, se nedenfor) *Fundur*, lat. *Conventus* (møde).

Hos Colding (DictHerl) er kun registreret 6 af de 14 lemmaer som Kok og Moth har tilfælles, nemlig *Funcke*, lat. *offa*, *Funckel*, lat. *cocio*, *Funcker* (”som flyffuer eller springer aff gloende Jern”, lat. *stricturæ*), *Fund* (som to lemmaer: ”Fund eller Practick”, lat. *armille*, *techna*, *dolus*, ”Fund som kommer fra de Gamle, oc findis til Effterkommere”, lat. *traditiones*), *Funden* (”Funden igien”, lat. *reperitus*, *inventus*, *deprehensus*), *Funt*, lat. *baptisterium*.

Tilsvarende tætte eller ret tætte lemmaoverensstemmelser kan dokumenteres ved de andre bevarede Kokbogstaver.

Under Â-(Aa)-ordene i bogstav A hvor Kok som nævnt ved siden af en tidlig, mindre fyldig udarbejdelse kun foreligger i en vanskelig overskuelig kladdeform, har Moth i den tidlige A-redaktion i GkS 769 I (= ODS A¹) fx til førsteledet *Âr(e)-*, *Ârs-* (som i moderne dansk er der almindeligst *-s-* i fugen) i alt 24 lemmaer (s. 383ff). Heraf findes – så vidt jeg ser – de 20 hos Kok (GkS 777c 3f), med gennemgående samme latinske ækvi-valenter, og kun 4 også hos Colding. – Ved adjektivet *âben* er der også langt hen overensstemmelse mellem Moth (A¹ 9ff) og Kok ved de faste attributivforbindelser (kollokationer) som de to ordbogsskrivere opfører (*âben/aaben Bord*, *By*, *Himmel* osv) med en fællesmængde på et par og tyve, hvoraf kun de 6 går igen hos Colding. Dog er der også noteret op imod en snes forbindelser med *âben/aaben* der findes hos Moth men ikke hos Kok i den foreliggende version GkS 777c 2^r, og et noget mindre antal hos den sidste der ikke er medtaget hos den første. – I Moths afsluttende redaktion (A 156ff, 12ff) er der også i de her nævnte eksempler foretaget nogle ændringer uden at totalbilledet forrykkes.

17 Ordgruppen er spredt i 774-redaktionen, med fremmedordene i Conv. (F 139 *Fundäs*, *Fundement*, *Fundere*, *Fundered*) og *Fünd* som sublemma under *Finde* (F 168), *Funke*, *Funkel*, *Funt* osv. alfabetisk F 408.

I det sidste bevarede Kokbogstav H er observeret et særlig intensivt Kok-udnyttet afsnit under adjektivet *Heel*. Her har Kok (GkS 773 III, bl. 227ff) en meget lang række sublemmaer ("*in compositione*") til illustration af den adverbielle anvendelse = 'i høj grad, meget', svarende til lat. *per, perquam*: *Heel actsom Percuriosus, Heel Barsk Peracerbus, Heel Bedrøved Pertristis* osv. I alt en 80 kollokationer, alle trofast gentaget af Moth i forsteredaktionen H¹ 170ff – sammen med de latinske ækvivalenter og tilhørende forfatterhjemmel – og med enkelte udeladelser fastholdt i den endelige redaktion H 135ff.¹⁸ Coldings DictHerl har kun 2 tilsvarende kollokationer.

Ved flora- og faunaordene – Koks speciale – er der som det fremgår af det følgende afsnit ("Betydningsanalyse og definitioner"), talrige lemmaer hvor Moth har benyttet sig af Koks kyndige og udførlige beskrivelser. Og også ved det ordstof der ligger udenfor det centrale ordforråd kan man påvise overensstemmelser mellem Moth og hans kilde. Som allerede nævnt medtager Kok en del norske og islandske (norrøne) gloser, i de respektive artikler markeret med et "N., Norv." (: *Norvegicè*, norsk), henholdsvis "P, Prisc(is)" (dvs. hos de gamle, gammelt ord, lat. *priscus*, gammel).¹⁹ Moth har et tilsvarende islæt af disse gloser, og der er en række fælles valg, men også mange, og åbenbart flere, tilfælde hvor Koks ord står uden modsvarighed hos den sidste. Således er de fleste af de gloser Kok i E–H-bindet har fra Worm (jf. note 9), ikke optaget af Moth (som dog senere i alfabetet har et fyldigere udvalg af disse gloser, se afsnit III E).

I begyndelsen af bogstav F har Kok (GkS 773 III, bl. 28^v) en lille gruppe af disse "N-" og "P"-ord ("P"-ordene her og i det følgende efter Worm): *Fagna* "P." med ækvivalent "*Lætari*", *Fagnadur* "Norv." med dansk forklaring "Velstand", *Fagurliga* "Norv." ligeledes med dansk forklaring og uden latinsk ækvivalent: "Smukt", og *Fagurmæle* "Norv. Svaviloqventia" (jf. Fritzner *fagna, fagnaðr, fagrligr, fagrmæli*). Det første figurerer som nøgent lemma hos Moth (F¹ 3 tilf., ikke videreført i slutredaktionen), det sidste er medtaget (F¹ 94 marg. *Faurmæle*) med ækvivalent "*blandiloqventia*", i den endelige redaktion (F 103) med dansk definition "sødtalenhed" og ledsaget af et adjektiv *Faurmælende* "*Blandiloquentulus*". – Andre pa-

18 I margenen af Kokmanuskriptet har Moth tilføjet de lemmaer som har anden alfabetisk placering i hans redaktion: *Sirlig* i st. f. *Zierlig* under S, *Ønskelig* til sidst i st. f. under bogstav O (ø=oe).

19 Det sidste er den almindelige markør ved de mange ord Kok har overtaget fra Ole Worms *Runer* (jf. note 9), grænsen mellem de to betegnelser er dog åbenbart ikke skarpt defineret.

raller: Kok smst., bl. 30^v substantivet *Fand* ”Norv. *Congerier*”, Moth (begge redaktioner) tilsvarende lemma og ækvivalent med forklaringen (F¹ 50) ”en hob, en sammensanked (F 55: sammensamled) dyngge” (jf. NO *I fonn* ’sneydyngge’, ordet er også med hos en af Moths norske bidragydere, jf. III D: *Snøfaann*). – Kok bl. 51^v *Flem, Flein* ”P. *Hasta*”, Moth (F¹ 217f) ligeledes begge gloser med samme latinske ækvivalent og dansk forklaring ”spyd”, jf. Fritznér *fleinn* ’(våben med) spids, pig’.²⁰ – Kok bl. 52^v *Flike* ”P. *Carnis frustum*”, Moth F¹ 222 marg. tilsvarende lemma og ækvivalent med dansk forklaring ”kaldes et stykke kiød”, i slutredaktionen, F 214: ”Et stórt afskåren eller huggen stykke. *Segmentum*”. – Kok (bl. 46^f) har lemmaerne *Fiór* ”N. *Vita*” (jf. Fritznér *fiór* ’liv’) og *Fiór* ”N. *Fatum*”, Moth tilsvarende i den første redaktion (F¹ 179 tilf. *Fiór* ”*Vita*”, med det fra Vedel kendte ”Fiór og fæ [dvs.] lif og gôds” som redaktionelt eksempel, jf. III A s. 94, og (smst., s. 198) *Fiór* ”skebne. *Fatum*”; i den sidste redaktion (F 204) kun det sidste lemma med den ellers ikke hjemlede betydning, hvortil Moth på vist (lidt for?) fri hånd tilføjer et par redaktionelle eksempler, se Kalkar.²¹

De i det foregående afsnit nævnte lemmaer har for så vidt de er medtaget i Kalkar, Moth som solobelæg (*Fand, Flem, Flike*), ved *Fjør* som enehjemmel for betydningen ’skæbne’. Også ved en række andre af de talrige kalkarske Mothsolister er der parallelbelæg hos Kok som altså i givet fald kan belyse den Mothske gloses betydning eller i hvert fald give dens sandsynlige kilde. Til eksempel: Ordet *Farne* (F 83) med den angivne betydning ”forandre ens navn og give et andet navn derfor” forekommer Kalkar ”meget påfaldende” og betydningen uvis. Det er imidlertid også hjemlet hos Kok, lemmaet *Færmer* (GkS 773 III, bl. 26^v), med henvisning under formerne *Farmer* og *Fermer* (smst. bl. 32^r, 39^v), og med latinske ækvivalenter ”*Immuto nomen, Transnominare*” og som forfatterhjemmel Plautus og Sveton, alt gentaget i Moths første redaktion F¹ 134, under lemmaet *Ferne*, også her med sideformen *Farne* i en henvisningsartikel. I den endelige redaktion medtages ordet som det er fremgået, med

20 Moth har i 774-redaktionen (F 212) til lemmaet *Flein* også varianterne *Flén, Flín* og den nu dialektale betydning ’gren på greb’, jf. ODS *Flen* 1.

21 De fleste af de her anførte ord er også hjemlet i LexIsl (se III E), dog i delvis afvigende form og delvis med andre latinske ækvivalenter: *Fan, Fannar* ”*Nix à ventis conflata & densata*” (sneydyngge blæst sammen og sammenpakket af vinden), *Fiór* ”*Vita*” (’liv’, dette også hos Syv 1682, ordlisten: *Fior*), *Fleinn* ”*Stimulus, Hasta* (’pigkæp, spyd’)” ofl., *Flycke* ”*Portio majuscula Carnium, Succidia*” (’et stort stykke kød, flæskeside’), jf. ODS *Flykke*. Se videre om de norrøne kilder III E nedenfor med yderligere eksempler på at Moth optager Koks herhen hørende lemmaer.

opslagsform *Farne*, og med ækvivalenten *Transnominare* og Sveton som forfatterbelæg, desuden med et redaktionelt eksempel, se Kalkar (som i øvrigt foreslår betydningen 'hellige' med henvisning til oeng. *feormian* 'rense' og da. *ferme* 'konfirmere', se ODS I *firmen*). – Kalkar giver til det Mothske adjektiv *Firten* 'vanskelig, pirrelig' en islandsk parallel (*firtinn*). Ordet er med hos Kok, uden norrøn markering (GkS 773 III, bl. 47^r, med ækvivalenten *Delicatus* 'kræsen', senere tilføjet *Fastidiosus* 'vanskelig') og for en gangs skyld et dansk synonym ("aliàs Vaanden"). Hos Moth enslydende i første og sidste redaktion (F 187) "Er den, som er kræsen og vânden. *Delicatus*". – I slutningen af F har Moth i begge redaktioner til adjektivet *Futed/Futed* (Kalkar *Futet*) foruden den almindelige betydning 'lunken, kuldslâet', lat. *egelidus* (jf. ODS *futte* 4, ØMO *futtet* I) den ellers ikke hjemlede hos Kalkar anførte betydning 'ond, slem', lat. *spurcus* (marginaltilføjeelse i 769-redaktionen, F¹ 630, i den endelige redaktion F 413 "kaldes det, som er lêd og slem"); tilsvarende Kok GkS 773 III, bl. 143^r *Futed* med de angivne to betydninger markeret ved de samme latinske ækvivalenter. Osv., se også eksemplerne nedenfor.

Men lad os lukke denne lange parade af Mothord med paralleller og sandsynligt forlæg hos Kok med et par eksempler fra den lavere talesprogsfære der viser at Kok åbenbart har haft samme fordomsfrie holdning som Moth til senere tabuiserede ord for det kønslige område. Begge ordbøger, Kok GkS 773 III, bl. 140^r, Moth F 397, har ordet *Fukker* (om pæderast eller homoseksuel), Moth: "kaldes den, som bruger unaturlig omgængelse [F¹: uloulig og unaturlig omgiængelse med smâe drenge eller andre mandfolk]". Desuden *Fukkeblok* (Moth: "den, som lader sig bruge til unaturlig [F¹: en uloulig og unaturlig] omgængelse") og det tilhørende verbum *Fukke* med den egentlige betydning angivet hos Moth (ikke hos Kok) "bevæge frem og tilbage" (jf. Kalkar *Fukke*). Koks latinske ækvivalenter og tilhørende forfatternavne går med enkelte undtagelser igen hos Moth, første redaktion F¹ 610, som sædvanlig noget beskåret i 774-redaktionen, som også har opslaget *Fukked* ("den, som er brugt til unaturlig omgængelse") og afledningen *Forfukked*.²² – Både Kok (anf. st., bl. 48^v) og Moth (begge redaktioner F¹ 197f, F 199) har det vistnok også fra gammeldansk i denne betydning kendte *Fitte* for kvindens kønsåbning (jf. GldO *fitte*, ODS I *Fitte* 2) og begge tillige som synonym det ellers ikke hjemlede *Fister-*

22 Det er hvad latinsiden angår, som venteligt især Martial der holder for, med i alt 5 (Kok, anf. st.) citater til ordgruppen, Juvenal og Plautus tegner sig for hver to, Tacitus for et.

gil(like), jf. Kalkar. Koks latinske ækvivalenter til dette (bl. 48^v): ”*Naturalia. Cels.* [dvs. Celsus, romersk medicinsk (m.m.) forfatter, ca. 25 f. Kr. – 50 e. Kr.], *Vulva*” gentages hos Moth (F¹ 197, i den endelige redaktion kun det første latinske synonym). Og der er andre lignende eksempler.

Der vil i de følgende afsnit i dette og det følgende kapitel stadig være fokus på og fyldig dokumentation af Kok som sandsynlig førstekilde ved lemmer hvor Moth også har haft andre mulige forlæg.

Betydningsanalyse og definitioner

Det er åbenbart – og kort berørt tidligere – at Koks latinske ækvivalenter har kunnet levere en solid basis også for den grundlæggende betydningsanalyse og -konstituering i Mothordbogen. Det springer i øjnene ikke mindst ved de store og større artikler, med en flerstrengt betydningsstruktur. Kok giver som nævnt normalt ikke nationalsprogsdefinitioner til det almindelige ordstof. Men det særdeles fyldige inventar af latinske ækvivalenter som findes ved en lang række såvel simpleksord som afledninger og sammensætninger, hviler i alle tilfælde på en implicit semantisk analyse, som har kunnet tjene som inspiration og mønster for Moths eget definitionsarbejde.

Til substantivet *Art* har Kok (GkS 777c, bl. 23^r) fx hele 9 latinske ækvivalenter: *Ars, Genius, Indoles, Ingenium, Modus, Natura, Origo, Species, Virtus*. Alle disse med undtagelse af *Ars* (som er erstattet af *Gratia, Decor*) er brugt af Moth og fordelt på de i alt seks betydninger som opstilles i ordbogen. Med udeladelse af latinske forfatternavne efter redaktionen i GkS 769 I (A¹) s. 412: ”kaldes naturen, som nogen har. *Genius. Natura.* [2] nemme, fornuft, at mand kand let fatte og begribe en ting. *Indoles. Ingenium.* [3] slags. *Genus. Species.* [4] maner [: manér], viss. *Modus.* [5] herkomst, oprindelse. *Origo. Virtus.* [6] skik og yndighed. *Gratia. Decor*”. De forskellige betydninger er i de første A-redaktioner opstillet i homonymartikler, først i de senere samlet i én artikel med nummererede betydningsmomenter, men betydningsinddeling og -opstilling i øvrigt fastholdt i de foreliggende redaktioner, med lidt ændrede formuleringer undervejs og kun en enkelt latinsk ækvivalent ved hvert betydningsmoment i den afsluttende redaktion (A 201). Tilsvarende fx ved et ord som *Frihed*, hvor Kok (GkS 773 III, bl. 134^r) generøst giver i alt 9 latinske ækvivalenter, alle gentaget hos Moth og fordelt i førsteredaktionen (F¹ 573) på 8, i den endelige redaktion (F 367) forkortet til 7, betydninger med tilhørende udførlige danske definitioner.

Undertiden kan man direkte følge arbejdsprocessen som i følgende karakteristiske eksempel (se min artikel 2013, ill. 3, jf. også note 13).

Verbalartiklen *Forfører* er hos Kok (GkS 773 III, bl.73^r) rundhåndet udstyret med i alt 19 ækvivalenter (*abigo, abduco, adultero* osv.), og Moth skriver ud for hver i margenen et tal (1-3) som markerer de altså tre betydninger (homonymartikler) som de latinske gloser fordeles på i den første redaktion F¹ 342: 1. ”at føre fra et sted til andet”. 2. ”at føre noget ont frem om en, forklage, og angive en”. 3. ”at drage og føre en fra det, som got er, til at gjøre noget lasteligt, og utilbørligt” (den moderne betydning, ODS *forføre* 2). Analysen er fastholdt og præsenteres i nummererede betydninger (med forkortede definitioner) i den endelige redaktion (F 450), men der meddeles her kun en enkelt latinsk ækvivalent til hver definition og et par yderligere medtages i eksempelstoffet.

Dansksproglige redaktionelle indslag i Koks ordbog består dels i spredt forekommende korte definitioner eller kommentarer til de aktuelle ord, dels i længere beskrivende tekst til udvalgte lemmaer, især indenfor det fagligt betonede ordforråd, først og fremmest som tidligere omtalt ved zoologiske og botaniske lemmaer. I begge tilfælde er der flittig genbrug hos Moth. I sammensætningerne med *Aar(s)-* har Kok (GkS 777c, bl. 3) til *Aarbod* følgende forklaring (som også findes hos Peder Syv 1692, jf. II C): ”Som boder og bedrer aaret”, Moth tilsvarende i den tidlige redaktion (GkS 769 I, A¹ 383): ”kaldes det, når året bodes og bedres” (i den endelige redaktion, A 156: ”Er årets forbedring”). Til *Aars-Forordning*: ”Hvor gammel een skal være naar hand maa komme til bestilling”, Moth A¹ 411 tilsvarende: ”Var en forordning hosz rommerne, hvor gammel en skulde være før end hand måtte komme til bestilling”, med enkelte ændringer gentaget i slutredaktionen A 159. Til ordet *Aaleslabber* giver Kok (GkS 777c, bl. 2^v) følgende forklaring: ”Slim og urenlighed som lewendis aal giver fra sig”, tilsvarende og lidt udbygget Moth (A¹ 271): ”Er den slîm frâe [fråde] og urenlighed som lewendis âl giver af sig, når de i en balle eller kar forvares uden vand, eller når de [: man] kaster salt på dem”. Det sidste ord er udgået af den endelige redaktion. Det specielle håndværkerord *Fadskieppe* får denne oplysning med på vejen af Kok (GkS 773 III, bl. 22^v) ”at kaste Bidlinger i hos skomageren”, hos Moth (første redaktion, F¹ 9): ”kaldes den tingest hosz skomageren, som bidlingerne kastes i”, med lidt ændret formulering gentaget i 774-redaktionen F 2. Osv., jf. også ovenfor s. 34.

Som eksempel på genbrug af de længere encyklopædiske beskrivelser hos Kok aftrykker jeg her de to ordbøgers definition i artiklerne om den hjemlige *Fuglekonge*, *Regulus*:

Kok GkS 773 III, bl. 139^v: [som lat. ækvivalenter gives (det ikke klassiske) *Bitricus*, desuden *Parra* (med henvisning til lemmaet *Helug* og her videre til *Lyngvibe*), *Regaliolus*, *Regulus*, *Trochilus*, *Trochillos*] er brandgul under Halsen og om Næbbet, blaaactig oven for Vingerne. Hoved, Ryg, Vinger og Rumppe Muskusfarve, blakked under Bugen, Sort maadeligt Næb, 3. Fremtæer oc 1 bagtaa med Kløer paa. Moth GkS 769 VIII, F¹ 605: Er en liden Fugl, som er brandgul under halsen og på nebbet, blåagtig oven for vingerne; Hoved, ryg og vinger og rumpe er Muskuszfarve; er blakked under bugen, har et sort mådeligt neb, tre fremteer og en bagtæe, med kløer oppå. [tre lat. ækvivalenter svarende til Kok, der som det ses ovenfor har yderligere et par:] *Regaliolus*, *Regulus*, *Trochilos*].

Definitionen er med uvæsentlige ændringer i den endelige redaktion flyttet til realleksikonet GkS 774 XVIII, Conv F 394.

En lignende, eventuelt forkortende udnyttelse af Koks artikler finder man ved en række andre zoologiske og botaniske Mothopslag (førstereaktionen, afsluttende redaktion i Conv, realleksikonet), jf. eksemplerne ovenfor s. 29): *Angelike* (engelsød), *Eider* (*Blikke*) (edderfugl), *Fasan*, *Felfrosz* (forkortet i Conv under lemmaet *Erf*, jærv), *Figentræ*, *Fire* (rødhals, jf. *Kalkar*, korrigeret og suppleret i Conv), *Fuglekiszeber* (Conv: *Fuglekirse*), *Hellefisk* (helleflynder) ofl. Kok har, som anført, interesseret sig levende for den hjemlige fauna og flora, men mange af de herhenhørende ord står dog uden beskrivelse, blot med de obligatoriske latinske ækvivalenter: fx *Agerhøne* ”*Perdix* (ofl.)”, *Bogfinke* ”*Fringilla*, *Paris major*”, *Drossel* ”*Merula*”, *Fiskehøg* ”*Haliaetus*”, *Frøe* ”*Rana*”; *Agermon* ”*Agrimonia*”, *Akkelei* ”*Aquilegia*”, *Fredløs* ”*Lysimachia*”, *Hasselurt* ”*Asarum* (ofl.)” osv. Moth giver her og i alle andre tilfælde efter sit princip en kortere eller længere beskrivende definition, der ved disse lemmaer i den endelige redaktion altså må søges i realleksikonet. – Længere forklaringer forekommer også lejlighedsvis hos Kok med genbrug hos Moth ved andre fagligt betonede lemmaer. Fx ved ord fra husholdning eller landbokultur som det norske *Fladbrød* (i Moths første redaktion F¹ 201 = Kok GkS 773 III, bl. 49^v, forkortet og ændret i den endelige redaktion F 206) og *Fad* i målsangivelser, jf. *Fad*-artiklen ovenfor s. 34.

Meget af dette leksikonstof i Koks undertiden ganske lange encyklopædiske artikler er dog uudnyttet eller kun i forkortet form indgået i Moths tekst. Kok har fx blandt de mange kompositumsartikler til *Haf*- (GkS 773 III, bl. 204ff) med fælles faunaord også en længere artikel *Haffrue*, der

”fangis visse tider om Aaret i det Ostindiske Haf”, med en udførlig beskrivelse og henvisning bl.a. til Worm (*Museum Wormianum* 1655) der bringer den gamle historie fra Frederik II's tid om havfruen på Samsø der forudsiger arveprinsfødslen.²³ Moth H 8 nøjes her med følgende korte definition: ”Et hafdyr, som menes nogenledes at ligne kvindfolk. *Siren* [...] *Nympha*”. Tilsvarende ved Koks parallelartikel om *Hafmand*.

Sammenfatning

Moth har øjensynligt i høj grad forstået at udnytte de manuskripter han har haft til sin rådighed fra den 15 år ældre ordbogsskriveres hånd. Han har så vidt man kan se, benyttet dem som et slags grundmanuskript eller i hvert fald et meget aktivt støttemanuskript for den første redaktion af sin egen meget større anlagte ordbog. En meget stor del af materialet hos Kok er absorberet i denne, dog ikke alt, fx kun en begrænset del af Koks norske og islandske opslag. Udnyttelsen gælder i første række selve lemmaudvalget og de latinske ækvivalenter med tilhørende forfatternavne (ikke citaterne), men også de spredt forekommende danske forklaringer, herunder de encyklopædiske indslag i (især) de zoologiske og botaniske artikler, er i vidt omfang genbrugt af Moth. Vi har kun – stikprøvevis – kunnet kontrollere kildeforholdet i den første tredjedel af alfabetet, så langt det bevarede Kokske materiale går. Men der er ingen grund til at antage at Moth ikke også for resten af alfabetet – enten der nu har været tale om et fuldt udarbejdet manuskript som ved bogstaverne E – H eller mere provisoriske former – har nyttiggjort den kilde han selv anfører ved alle 25 bogstaver i alfabetet, på lignende måde.²⁴

Jeg gentager og understreger at kildeafhængigheden er meget mindre fremtrædende i Moths sidste, afsluttende redaktion. Her er der strammet

---

23 Fortalt af Erasmus Lætus i skriftet *Om Christian IV's Fødsel og Døb* (1577), se Skovgaard Petersen og Zeeberg 1992: 98ff.

24 Et sikkert vidnesbyrd om benyttelse af nu ikke bevaret Kokmanuskript til bogstaverne i den senere del af alfabetet er Moths lejlighedsvis brug i førsteredaktionen af markøren ”P” (Priscis), den faste betegnelse for norrøne lemmaer hos Kok (se note 19), men ellers ikke brugt af Moth, som også konsekvent i slutredaktionen retter til den hos ham sædvanlige markør ”hosz gamle poëter”, se eksempler afsnit III E. Man har også i de senere bogstaver i førsteredaktionen lemmaer med lange rækker af latinske ækvivalenter, et sikkert Kokaftryk, jf. *Fad*-artiklen ovenfor. – En enkelt gang er i førsteredaktionen manuskript til et af de senere bogstaver noteret et ”L. K.” der vel kun kan tolkes som = Laurids Kok, nemlig ved lemmaet N¹ 34 marg. *Nebhund* ’jagthund, mynde’ (i den ovenfor nævnte medarbejderliste er forkortelsen dog ”L. O. K.”). Sammesteds i manuskriptet er ordet indført i formen *Nebbehund* og med ”P. S.”, altså Peder Syv, som kildeangivelse! Det er den sidste form (hjemlet .hos Syv, Rostg.50b, s. 10 tilf.) der indføres i slutredaktionen N 43.

op på nogle punkter. Bestanden af latinske ækvivalenter er kraftigt reduceret. Nogle ord er gledet ud, men til gengæld er mange nye kommet til med benyttelse af nyt materiale. Fremfor alt er artiklerne i den sidste redaktion udbygget med et omfattende eksempelmateriale (hvoraf en stor del allerede er indført eller tilføjet i førsteredaktionens arbejdsmanuskript), kollokationer, idiomer, ordsprog som jo alt sammen – ligesom det allerede i førsteredaktionen stort anlagte danske definitionsapparat – ligger udenfor den Kokske ordbogs rammer.

II B Bidrag fra landsindsamlingen. H.O. Nysted og andre

Laurids Kok er Moths hovedkilde. Men derudover er der af ikke trykt rigssprogskildemateriale bevaret forskellige bidrag i form af redigerede bogstavafsnit, brudstykker af det der indkom ved landsindsamlingen og nu tilgængelige i to store samlingsbind GkS 773 I-II, se I A. Det er dog ikke store sager, meget mindre af omfang end det bevarede dialektmateriale. Det hele fylder 60 sider, 84 spalter, med i alt ca. 700 lemmaer fordelt på bogstaverne A, B, F, H, Q, R, V, X, Z.

De bevarede bidrag er af forskelligt omfang og værd, men gennemgående ganske kompetente. De giver alle både danske definitioner og latinske ækvivalenter til lemmaerne, også et større eller mindre eksempelmateriale. Den ubetinget vigtigste af bidragerne, alle præster, er ”Hr. Hans i Løsning” (Moth), den jyske sognepræst og i øvrigt velkendte filolog Hans Olufsen Nysted, fra hvis hånd der foreligger bidrag til bogstaverne A, B og V, i alt 32 énspaltede sider med godt 400 lemmaer. Disse bidrag og Moths i en række tilfælde ganske tætte udnyttelse af dem er hovedanliggendet i dette kapitelafsnit. Af de øvrige 6 bevarede leveringer er det så vidt jeg ser, kun et par der har afsat klare spor i Moths egne manuskripter. Men jeg lader dem dog alle paradere kort her som optakt til Nysted. Det kan formentlig have sin interesse at få et lille indblik også i de andre informanter/medarbejderes præstationer.

Af bidragene ved siden af Nysted er de fyldigste, målt i lemmatal: bogstav Å (Aa) og (brudstykke af) Z fra stiftsprovsten i Aarhus, L.H. Pontoppidan (1648-1706) og (brudstykker af) Q udarbejdet af Vardepræsten Peder Tøxen (død 1702), som også har bidraget til dialektstoffet, se III C.

Pontoppidans levering (GkS 773 I, bl. 127-28) fylder 4 tospaltede foliosider med i alt ca. 150 lemmaer, langt hovedparten til bogstav Å (Aa) med en indledende større artikel om bogstavet A, desuden en mindre afdeling

med 18 lemmaer til bogstav Z, svarende til initialt lemmabogstav S hos Moth. I den tidligere nævnte liste over bidragydere til de enkelte bogstaver står Pontoppidan som medvirkende ved bogstav A, og de bevarede Aa-lemmaer er formodentlig del af denne levering. De får imidlertid dumpe-karakteren ”duer intet” i de meddelte kommentarer til de enkelte bidrag, og der synes da heller ikke – måske med en enkelt undtagelse – at have været noget at hente her for Moth.²⁵

Udgangspunkt og grundlag for den ikke meget selvstændige Pontoppidans redaktion er lemmalisten i det allerede omtalte standardværk *Dictionary Herlovianum* (Colding 1626, se II C). Så godt som alle indgangs-lemmaerne her medtages med de tilhørende latinske ækvivalenter, også de karakteristiske flerordslemmaer med adhoc-oversættelser fra Coldings store latinleksikon 1622: ”Aa som løber frem og tilbage / *Amnis reciprocus*”, ”Aarsag til hvad mand gjør og slutter / *Ratio*”, Dette grundmateriale udbygger Pontoppidan så med egne tilskud. Han benytter her Peder Syv 1692 (flere overensstemmelser) og indfører også – med udtrykkelig henvisning: ”*Vid./See Glossar.*” – gloser fra Osterssøn Veylles juridiske leksikon (se III F), på linje med Moth. Også den norske Hirdskrå bruges som kilde. – Pontoppidan var i øvrigt nevø af grammatikeren og biskoppen Erik Eriksen Pontoppidan, og han citerer et par steder sin navnkundige farbrors *Grammatica Danica* (1668), nemlig i bogstavartiklerne A og Z; sidste sted er der også henvisninger til Gerner 1678-79 og Syv 1685, under A også til Syvs *Betænkninger* 1663. Pontoppidan har altså været orienteret i samtidens faglige litteratur, også *Lexicon Islandicum* (1683) henvises der til (under lemmaet *Aa* ’Eje’).

Fra Vardepræsten Peder Tøxen er bevaret et redigeret afsnit til bogstav Q (Qvi – Qvu) på i alt en 60 lemmaer, 3 tospaltede sider (GkS 772 I, bl. 62-63). Dette afsnit figurerer ikke på Moths liste over bidragydere til de enkelte bogstaver (altså her bogstav K), hvor Tøxen til gengæld er nævnt som medvirkende ved bogstav O og P, dog kun med bedømmelsen ”mediocriter”, altså middelmådigt (i øvrigt listens hovedkarakter!).

---

25 Lemmaet *Aaavelvning* (Moth A 92: ”en Klynge af mange ål, som er indvikledt i hinanden”) findes både hos Kok (GkS 777c, bl. 2^v) og Pontoppidan, hos den sidste med en forklaring der har træk fælles med Moths definition i den tidlige A-redaktion A¹ 271. Begge forfattere, Pontoppidan og Moth, identificerer også *Aaavelvning* med *Aaavelvid*, der ellers ifølge begge bruges om mavekneb, kolik hvor ”*patienten* maa vrie sig som en Aal” (Pontoppidan, tilsvarende Moth ”mennesket vrier sig som en ål”). Det sidste ord er også medtaget hos Syv 1692.

Tøxens 3 sider er forsynet med den karakteristiske gennemstregning som Moth brugte for at markere at afsnittet er benyttet eller set, og der er i Moths eget tilsvarende K-afsnit (bogstavet Q er proskriberet) paralleller til en række Tøxenord som tyder på at disse har tjent som forlæg eller inspiration. Bl.a. har Tøxen nogle betegnelser for fuglelyd som alle går igen hos Moth: *Qvinkle* (kramsfugl), *Qvintle* (bogfinke), *Qvitte* (vipstjert, ”Hvepstierten”), *Qvulpe* (krage eller ravn), *Qvurre* (ørn). Med undtagelse af *Qvitte* (ikke i Kalkar) er der dog her tale om også ellers kendte ordbogsord. *Qvulpe* er hjemlet i DictHerl, og *Qvinkle*, *Qvintle* og *Qvurre* i Comenius *Orbis sensualium pictus*, 1672, nemlig i Erik Pontoppidans vedføjede ”Epistola” (1671) som bringer et fyldigt udvalg af betegnelser for fugle- og dyrelyd, latin med danske modsvarigheder (jf. Kalkar (V)). Som nærhomonym til det nævnte *Qvurre* har Tøxen verbet *Qvure* ”tie stille”. Moth tilsvarende i 1. redaktion (K¹ 434 marg.) *Kvure* ved siden af *Kvurre* (”ørnens røst”). I den endelige redaktion (K 390) er *Kvure* sat som sideform under *Kure* (”at være stille”). Både Tøxen og Moth bringer det kendte Peder Laaleordsprog (ODS IV.kure 1), hos Moth (K 390): ”det er ont at kiende gammel [hund] at kure”.²⁶

Men ved siden af mulige påvirkninger noterer man omvendt tilfælde hvor en karakteristisk Tøxenglose ikke er med hos Moth. Denne var som bekendt meget opmærksom (og inkluderende) over for talesprog og slangvendinger. Men den særlige brug af ordet *Qvint* som Tøxen anfører: ”dend, som er hverken Egtekone eller Pige, men haver mist sin møedom” ses ikke hos Moth, hverken i førstredaktionen K¹ 433 eller i slutredaktionen K 410 hvor flertalsopslaget *Kvinter* har den overførte betydning ”trekker” ’rænker’ (jf. ODS I *Kvint* 3.2).

Ligesom Pontoppidan har Tøxen haft DictHerl på skrivebordet under arbejdet og flittigt udnyttet lemmalisten her og de tilhørende latinske ækvivalenter. Næsten alle sammensætninger til ordet *Qvinde* er således hentet fra Colding, heriblandt også nogle som ikke er optaget af Moth: *Qvinde(-)*

---

26 Betydningsangivelsen af *Kure/Kvure* er som anført hos både Tøxen og Moth ’tie, være stille’ (hos Moth desuden ’ruge, ligge på æg’). Under lemmaet *Hünd* H 110, hvortil der henvises ved Laalecitaten, giver Moth imidlertid to latinækvivalenter med anden betydning, dels en med et (afvigende) Erasmuscitat som parallel hvor den gamle hunds manglende omstillingsparathed gælder det at holde vagt (”excubias servare”), dels Laaletekstens egne latin (DgO I.1 PIA 1149, B II47) hvor betydningen er ’sidde på bagbenene’ som anført i ODS IV *kure* 1 slutn. – Den usædvanlige form *kvure*, knæsat af Tøxen og altså optaget af Moth, begrundes af Tøxen med ordets afledning ”af det gamle Danske ord qvær”.

hovethengel 'slør', *-liin* 'hårbånd', *-maanetsiuge* 'menstruation', *-pulver* 'toiletpulver'. Et par steder er der også en direkte henvisning til "Col-ding". Ordet *Qvindeleeg* "kaldedes forud paa qvindens side" er (med præcis kildehenvisning "Glossar p. 644") overtaget fra Osterssøn Veylle 1652/1665 og ses hos Moth (i førsteredaktionen K¹ 431 tilf., lidt ændret i slutredaktionen), med samme definition som hos Tøxen.

Målt i antallet af sider er det et bevaret manuskript (GkS 773 I, bl. 129-44) fra præsten ved Randers Hospital Lauritz Randrup (død 1707) der indtager andenpladsen efter H.O. Nysted. Det fylder i alt 9 sider, 18 spalter, og omfatter 41 lemmaer fra *F* til *Fader*. Det figurerer ikke på listen over bidragydere til de enkelte bogstaver, og Randrup nævnes heller ikke i Árni Magnússons registrant over korrespondancer og indkomne bidrag, men han (Randrup) har selv, som anført af Grüner-Nielsen 1939:129, nævnt sit ordbogsarbejde i et samtidigt lokalhistorisk digt, 'Randers March', først trykt 1769, hvor det i den afsluttende læserhenvendelse hedder: "At jeg, paa sine Steder, endeel rætter, eendeel forklarer nogle faae forefaldende Jyske Ord og Dialecter, er giort for vort Sprogs Forbedring, hvorpaa nu fornemmeligen arbeidis, ved det ny Danske Lexicon, som er i Verk hvoraf jeg og hafver min Deel at laborere paa."

Randrups manuskript har ikke nogen gennemstregning eller andre tegn på at det har været brugt i Moths redigeringsproces, og det synes heller ikke at have sat sig spor i Moths manuskripter, jf. dog nedenfor. Der er i øvrigt tale om et særdeles kvalificeret arbejde som fremtræder smukt gennemarbejdet, helt trykklart. De enkelte artikler har lemma, ordklasse, bøjning (ved hovedordene), dansk forklaring og latinsk ækvivalent, også eksempler på ordets brug, her i flere tilfælde bibelcitater. Randrup er meget grundig og giver også fyldige etymologiske bidrag med lange forklaringer eller forklaringsforsøg til forskellige ord og talemåder. Et eksempel er anført af Grüner-Nielsen (anf. st.). Et andet lignende eksempel på artikler med udvidet encyklopædisk indhold er sammensætningen *Faartaender* "een feil eller skavanke, som nogle børn fødes med". Grundigheden ses også fx ved betydningsmoment 4 under verbet *Faae* "at føde till verden" hvor artikelskriveren nævner synonyme udtryk fra dyreverdenen idet "der jo tilleggis nesten hvert diur sit Egentlige ord udj dend bemerkelse" osv.

Coldings DictHerl synes ikke benyttet af den kompetente og selvstændige Randrup, og der er som sagt heller ikke afgørende fællestræk der tyder på at han selv er udnyttet af Moth. Fx er der ved siden af en række fælleslemmaer i sammensætningerne til *Faar* flere Randrupord som ikke

er optaget af Moth, og fællesordene er forskelligt behandlet, typisk med udførligere behandling hos Randrup, som også finder plads til nogle overvejelser over brug/ikke-brug af fuge-e i disse ord. Ét punkt værd at notere hvor Randrup og Moth følges ad, er substantivernes ordklassemarkering. De har begge ikke blot den almindelige også fra andre af informantbidragene kendte efterstillede artikel (*en, et*, og ved *puralia tantum de*), men tillige en markering ”den, det” ved ikke-tællelige substantiver: ”Faarkiød (det), Faaruld (det/dend)” osv. Denne brug er ellers ikke noteret i andre kilder, men statuerer jo ikke nødvendigvis en indbyrdes påvirkning.

Randrup har også interesseret sig for områdets dialekter (jf. ovenfor) og finder plads til nogle karakteristiske smagsprøver. Under lemmaet *Faaruld* bemærkes at det af J[ydske] B[ønder] kaldes *To* ”eller (at Jeg nøjere skall udsige deres tale) Tou, *e. g. [exempli gratia*, for eksempel] Engelst tou tet par huos; Suot tou tet par bouser”, altså: engelsk to (uld) til et par hoser, sort to til et par bukser!

Af de resterende bevarede rigssprogsbidrag er der især grund til at dvæle ved den redaktion af begyndelsen af bogstav H som foreligger fra sognepræsten i Vellev (mellem Langå og Bjerringbro) J.F. Blichfeldt (1649-1700). Det bevarede manuskript fylder 4 sider med 8 spalter og indeholder blot 10 lemmaer idet halvdelen af pladsen optages af hovedartiklen *Haand* med et væld af registrerede betydningsnuancer og illustrerende eksempel materiale. Blichfeldt nævnes på medarbejderlisten som bidragyder til Bogstav H, og det må være den første del af dette bidrag der er bevaret (GkS 773 I, bl. 135-36), Bidraget har i listen opnået den hæderfulde – og i den kritiske Moths karakteruddelinger sjældnere – bedømmelse ”bonum”, altså ’godt’, ligesom Laurids Koks bidrag. Det er da også tydeligt at Moth har udnyttet materialet hos Blichfeldt, nærmere betegnet specielt det store eksempelstof som denne bringer under artiklen *Haand*.

Denne artikel er organiseret helt forskelligt hos Blichfeldt og Moth. Den første giver en detaljeret, finmasket analyse af betydninger og anvendelser spredt ud på i alt 15 grupper med hver sine tilhørende (og konstituerende) kollokationer og fraser og med en afsluttende blandet gruppe af ordsprog og talemåder. Moth har kun 6 hovedbetydninger, de fem med modsvarighed hos Blichfeldt. Og derudover en meget stor gruppe af blandede kollokationer, fraser og ordsprog (H 49-55), opstillet delvis efter alfabetisk mønster (efter verbalet i de anførte kollokationer osv.) så det er nogenlunde let at orientere sig deri. Der er i definitionerne af et par hovedmomenter verbale overensstemmelser med Blichfeldt. Fx hovedbetydningen

hvor Blichfeldt har: ”Lem paa Menniskelig legeme Hvormed Mand sine gierninger forretter”, Moth: ”Er et lem på mennesket hvormed hand arbeider [rettet til: griber, tager, fatter]” (H¹ 66, lidt udbygget i den endelige redaktion). Men det er som nævnt først og fremmest i eksempelstoffet man kan se at kilden har været til nytte. Et par eksempler:

Under gruppen (GkS 773 I, bl. 136^r) ”løfte giort med haands Reckelse” giver Blichfeldt eksemplerne ”Hand gaf mig sin haand derpaa”, ”hand staar hverken for haand heller Mund”, begge hos Moth indordnet i den store blandede eksempelsamling (H 50, 53), dog med anden latinsk oversættelse. Til betydningsgruppen ’styrke, kraft’ har Blichfeldt bl.a. det vist ikke ellers hjemlede udtryk ”[hand] har been i haanden” og ordsproget ”Mange hænder gjør Rask gierning”, Moth tilsvarende H 51, 54, og ordsproget er her bragt som Peder Laale-citat, vel at mærke med denne ordlyd hvor Peder Laale i begge de to oprindelige og også af Moth benyttede versioner har ”snar gerningh” (DgO I:1, s. 100). – I Blichfeldts afsluttende gruppe af talemåder og ordsprog er blandt mange gengangere hos Moth også følgende: ”Haand i Haar och Knif i strube siges om en haard skiermyssel”, Moth (H 54) det samme, ”siges om et hastig og stôrt klammeri”, også her med afvigende latinsk forklaring. Blichfeldt: ”Hænderne Ere mageløsze [sic] paa ham. siger Mand om dend som bær sig Ilde thill sin gierning ligesom hand var Keithaandet paa begge hænder”, Moth H 49: ”henderne er magtesløse [sic] på ham [...] Hand er keithended på begge hender”, med som vanligt hos denne klassiske citater (henholdsvis af Ovid og Cicero/Terents) i stedet for Blichfeldts latinske forklaring.

De få andre lemmer i Blichfeldts bevarede manuskript giver ingen sikre eksempler på indbyrdes påvirkning. Der er i definitionen af den gamle retsterminus *Haadkone* (Blichfeldt *Haade-kone*), som kendes fra og formodentlig er hentet hos Osterssøn Veylle, fælles træk: Blichfeldt: ”Een qvindes person som ehr voldtagen, saa kaldet i gl. danske Lou”, Moth I. redaktion (H¹ 5): ”kaldes i gamle loubøger den kvindes person, som er voldtagen” (strøget i slutredaktionen som kun har latinsk ækvi-valent). Men Blichfeldts meget udførlige bogstavartikel H har ikke sat sig spor hos Moth, ligesom heller ikke den skarpsindige analyse (under lemmaet *Haabe*) af betydningsforskellen mellem henholdsvis verbalfraserne *haabe paa*, *haabe til* og verbet brugt alene. Begge ordbogsskrivere har en differentieret beskrivelse af interjektionen *Ha*, med henholdsvis 6 (Blichfeldt) og 8 (Moth) betydningsmomenter, men indbyrdes helt forskellige.

Blichfeldts H-redaktion er af Moths sekretær Árni Magnússon forsynet med påskriften ”fra D. [: doktor] Braem”, dvs. biskop Johan Braem (1649-1713), der var opdragsgiver for Mothinformerne i Aarhus stift. Samme påskrift har et par endnu ikke omtalte småbidrag, nemlig en lille 4 siders lemmarække (29 lemmaer) fra begyndelsen af bogstav R og et ligeledes 4 siders manuskript med en større artikel om bogstavet X (GkS 773 I, henholdsvis bl. 137-38, bl. 139-40). Forfatterne er ikke kendt. Den ganske kyndige redaktør af R-ordene kan vistnok ikke identificeres med den ”Nicolaus Brun Prest til Orum [dvs. Ørum]” som er optaget på listen over bidragydere til bogstav R (med karakteren ”mediocriter” middelmådigt; Grüner-Nielsen 1939: 129, 131). De to bidrag synes ikke benyttet af Moth. Bogstav X er sammen med C, Q og Z udelukket af ordbogen, og de herhenhørende klassiske eksempler på X-ord som *Xantippe* og *Xerxes* altså fraværende. (*Xantippe* forekommer i den latinske tekst, de latinske ækvivalenter). De lemmaer der er fælles for Moth og de ganske solide R-bidrag (med udførlige danske definitioner) er forskelligt behandlet. Blandt de mere notable fællesopslag kan dog nævnes det (nu) dialektale *Raage* (ODS I *Roge*) GkS 773 I, bl. 138^v: ”en dyngje af steen, korn, fisk, Penge [...] som ligger i en haab høyt og tycht [?] ofver hin anden”, Moth R¹ 18 (marg.): ”en hōb” (bogstavet R foreligger hos Moth kun i førsteredaktionen).

H.O. Nysted

Til Aarhus stift hørte også foruden de tidligere omtalte bidragydere Pontoppidan og Tøxen, H.O. Nysted, som både i kraft af omfanget af de bevarede bidrag og den betydning de åbenbart har haft for Moth, har krav på en særlig omtale.

Hans Olufsen Nysted (1664-1740), præst i Løsning ved Horsens fra 1693 til sin død, var også en virksom og kyndig filolog og leksikograf, med et stort utrykt forfatterskab indenfor disse felter. Han er sandsynlig forfatter til skriftet ”Forsøg eller Udkast til det danske Sprogs Forbedring”, udgivet i nyere tid (1976) af Caroline C. Henriksen. Se i øvrigt Henriksen 1976: 103ff, Grüner-Nielsen 1939: 126ff, 1941: 100ff. I listen over bidragydere til den Mothske ordbog angives Nysted at have leveret til hele 5 bogstaver (K, S, T, U, V), og i den tilføjede bedømmelse af medarbejderne er han topscorer med karakteren ”optimum”, altså ’udmærket’, ved to af bidragene U og V, medens bogstav K er bedømt til ”bon[um]”, S og T står uden bedømmelse. Af de på listen omtalte bidrag er bevaret et brudstykke af begyndelsen af bogstav V, 4 sider med 23 lemmaer (GkS

773 II, bl. 220-21). Desuden foreligger et noget længere afsnit med bogstav A og begyndelsen af B, i alt 28 sider med ca. 400 lemnaer (GkS 773 I, bl. 145-58).²⁷

En konferering af det lille V-afsnit med de tilsvarende lemnaer hos Moth viser en ret tæt udnyttelse af Nystedartikler idet Moth mere eller mindre overtager definitioner og også i flere tilfælde benytter Nysteds eksempelstof. Til belysning af kildeforholdet aftrykker jeg et par prøver fra begyndelsen af Nysteds V-afsnit konfronteret med de tilsvarende Mothlemnaer (i dennes første redaktion GkS 769 XXII der ligger nærmere op ad kilden; artiklerne er næsten altid modificeret lidt i den endelige redaktion).

Nysted GkS 773 II, bl. 220 (se ill. s. 54)^r: *Vaaben* (*subst.*) *pl.* *Vaabne*, er alt det, hvormed en Væbnis og udrustis til at forsvare sig mod sin modstandere. *L* [latin] *Arma, orum, armatura*. Af *Vaaben* findis adskillige *composita*, v. g. [*verbi gratia*, fx] [...] *Vaabenmønstring* (en) er den forretning at krigsfolchets *Vaaben* overseeis, om de ere saadanne som de bør at være *L. Armilustrium*. *Vaabenbrag*, *Vaabengny* (et) er i gammel dansk den lyd og larm, som hørís af *Vaabenis* bevægelse [herefter citat af *Krákumál*, se III F, ikke hos Moth:] Vi hugge med kaarde, der fienden erfarede vort *vaabenbrag* [efter C.B. Wiborgs oversættelse 1652, str. 14: Wi hugge med Kaarde/ Saa Fienden erfarde Vor Vabnestorm [sic]]. *armorum strepitus*.

Moth V¹ 1f: *Våben* /et/ *ben* [: flt. *Våben*] Er alt det, hvormed en væbnes og udrustes [”hvormed ... udrustes” overstreget og rettet til: ”som bruges”], til at forsvare sig med, mod sine modstandere. *Arma. Cic[ero]. Armatura. Cic.* [de to sidste ord overstreget med tilføjelse i marginen: En fuld rustning for en mand. *Armatura. Cic.*] [...] *Våbenbrag* /en/ Er den lyd og larm som hørés af våbnes bevægelse. *Crepitus armorum. Plin[ius].* [...] *Våbengny* /en/ Er det samme, som *Våbenbrag*. [...] *Våbenmønstring* /en/ Er den forretning at krigsfolks våben oversées om de er dygtige. *Armilustrum. Var.* [Marcus Terentius Varro, romersk forfatter 116-27 f. Kr.].

Som nævnt filer Moth på sine definitioner i den endelige redaktion, og afhængigheden af kilden fremtræder ikke så tydeligt, fx i definitionen af

---

27 Inkl. en række afledninger og sammensætninger anført som sublemnaer eller som tekstord i citater, tallet er usikkert.

Vaabenmynstring, (V 2): ”kaldes det, når soldaters våben efftersées, om de er dygtige”. Alle de sammensætninger til substantivet *Vaaben* som Nysted anfører, er medtaget i Moths redaktion, dog ikke alle med samme tydelige aftryk af kilden. Således er ordet *Vaabenhuus* meget udførligere behandlet af Nysted. Og Moth har yderligere en længere række af sammensætninger uden modsvarighed i den jyske kilde. Der er ved flere af de andre fælles lemmaer – men ikke ved alle – også tilsvarende overensstemmelser i definitionerne. Betydningen ’våbenskjold’ er i Moths førstereaktion sat som en særlig anvendelse i *Våben*-artiklen (ikke medtaget ovenfor), hos Nysted meddelt i en homonymartikel (bl. 220^v), tilsvarende i Moths endelige redaktion hvor den oprindelige *Våben*-artikel, nu kun = ’*arma*’, fremtræder som en plurale tantum-artikel.

Også i eksempelstoffet har Moth kunnet bruge sin kilde. Til verbet *Vackle* (sic) har Nysted GkS 773 II, bl. 221^v bl.a. følgende:

At vakle i sine ord er enten ej at sige ligedan som mand sagde tilforne. *sibi ipsi non constare* [...] eller ej at kunde finde paa de ord, som mand vilde sige, af forglemmelse eller fryct at famle i sin tale. *sermone labare. Plin[ius]*. Der sigis ogsaa: Ingen uden du har vaklet mig mine knive hen, forvaklet dem for mig *h. e. [hoc est, det er]* kastet dem bort, at jeg ej kand hitte dem.

III. 2. Hans Olufsen Nysteds ordbogsbidrag GkS 773 II 2°, bl.220^v, begyndelsen af bogstav V med bl.a.. substantivet *Vaaben* med tilhørende sammensætninger. –Tilskriften øverst til højre er Moths sekretær Árni Magnússons registrering af medarbejdernavn: *author* H. [hr.] Hans Olufsen udi Løsning.”. – Nysted selv indleder teksten med et hjemmelavet rim: ”Nys endte den tudende Ugle sit U [han havde også indsendt bogstav U!] / Beholdte dog Navnet og heeder Uhu. / Den Hjort som blev hidsig i samme god Lav / Begyndte med styrcke at Vave Vav Vav”. Det lille digt har kun afsat spor hos Moth for så vidt som denne – dog muligt med anden kilde – i ordbogen medtager et verbum *Våue* ”hiortens røst, når hand er i brunst”, også ”hundens røst, når [sic] hand gøer” (V 69, jf VSO *Våver*). Moths bogstavartikel *V* har i førstereaktionen træk der minder om Nysted: ”er den tyvende [Nysted: anden og tyvende] bogstaf, den femtende [Nysted: syttende] konsonant i Alfabetet”, ændret i slutredaktionen ”i det danske AB”, ”det femtende af de medlydende bøgstaver”. Men Nysteds ganske kyndige redegørelse for fonetiske forhold, forskellen mellem F og V (V bør ”udforis noget mildere”) der illustreres med det som moderne fonetikere kalder kommutationsprøven *varligen/farligen, værdighed/færdighed* osv., er ikke optaget af Moth.

Moth V¹ 13: At vakle i sine ord [dvs.] at ei sige det samme mand sagde før. *Titubare. Ter[ents]. Sibi non constare. Cic[ero]. it. [item, også] at blive forvirret i sin tale. Sermones labare. Plin. du har vakledt mine knive hen [dvs.] kast dem bort, forlagt dem. – Stærkt forkortet i den endelige redaktion (V 22): vakle noget hen. *per incuriam amittere. vakle i sine ôrd. Titubare Cic. i sin tale. sermones labare. Cic.**

Man tør formode at Moth på lignende måde har kunnet udnytte og har udnyttet så meget der nu har foreligget fra Nysteds hånd til de bogstaver (U og V) hvor han, Moth, med sit ”optimum” har gjort sin reverens for den jyske sprogmand, og at han også har haft god nytte af de andre Nystedbidrag som anføres uden eller med lidt lavere bedømmelse (K, S, T). Hvad angår de bidrag til bogstaverne A og B som i Nysteds redaktion er bevaret i ordbogssamlingerne, men som ikke figurerer på listen over bidragydere til de enkelte bogstaver, så er der efter stikprøver at dømme tale om en afgjort mindre intensiv udnyttelse, mere spredte overensstemmelser. Der er dog noteret vistnok sikre tilfælde af genbrug især af Nysteds eksemplermateriale. Typisk er disse eksempler af formentlig Nystedproveniens tilføjet i margenen eller på blank side i Moths første redaktion. Et par prøver, i den første også med et lemma, bogstavet B, med fælles træk i definitionen:

Nysted (GkS 773 I, bl. 152^r): B er den første *Consonant i Alfabetet*, og kand beqvemmeligen kaldis Faarets bogstav, hvilket bræger bæ- – for det stykke som du giorde mig, skal jeg betale dig paa b dur, *probè te ulciscar* [jeg skal ordentlig vide at hævne mig på dig].

Moth, 1. redaktion B¹ 1 (marginaltilføjelse til bogstavartiklen): kaldes fåre bogstaf. effter fårenis røst Bæ, Bæ. [...] for den gierning skal ieg betale dig på b dūr [dvs.] skal handle ilde med dig. *Probè te ulciscar Plau[tus]*. – I slutredaktionen er ”fåre bøgstaf” medtaget i B-artiklen (B 1) og talemåden anført under særligt (sub)lemma *B.dūr*, sammen med bl.a. udtrykket ”det gåer på B.dūr. *Duriter fiunt omnia* [det går hårdt til]. *Cic.*”

Nysted (GkS 773 I, bl. 153^r, substantivet *Bag*): Særlige talemaader og mundheld [...] Jeg saae hverken bug eller bag af ham [...] En ond mund maa lave sig til en sterk bag. var ikke bugens fylde, da kunde mand bagen forgyldde.

Moth B¹ 15 tilf.: de samme eksempler, hvert med latinsk ækvivalent (uden forfatterhjemmel). I den endelige redaktion (B 17) er kun de to sidste medtaget (foruden andre nye).

Nysted (GkS 773 I, bl. 155^r, substantivet *Barn*, blandt andre fælles eksempler): Jo kjerere Barn, jo skarpere Riis. *bonum virum Deus non habet in deliciis, experitur, indurat, sibi illum præparat. Sen[eca]* [Gud forkæler ikke den gode mand, han prøver ham, hærder ham, bereder ham for sig].

Moth B¹ marg. (= B 65): samme eksempel og samme Senecacitat som latinsk ækvivalent.

Som marginaltilføjelse i Moths førsteredaktion (A¹ 44) står også et andet fælles lemma hvor Moth kan være inspireret af Nysted, barnesprogsordet *Æ* om afføring: ”æ. bruger ammerne når de holder et spæt barn ud. At gjøre æ. *Cacare*” (i den endelige redaktion det samme i artiklen *Æ* (*Æ* 1)), jf. Nysted GkS 773 I, bl. 147^v: ”Barnet vil gjøre æ. *alvum exonerare discupit* [ønsker at tømme maven]”.

I en følgeskrivelse indhæftet før AB-afsnittet og stilet til Moth ”Eders *Excellence*” betoner Nysted at han med forsæt har udeladt flere af de almindelige ord der findes ”i en hver glosebog”, men til gengæld beflittet sig på at medtage bl.a. en del gamle danske og norske ord og ikke forsømt at indføre ”de danske talemaader og mundheld, særdelis saadanne, hvilke det danske Sprog hâr sig self forbeholden”. Til de således medtagne sjældnere ord er der også flere paralleller hos Moth. Det gammeldanske *æm* ’lige (så)’ i forbindelsen *æmgod*, *-gott* ofl. optages af begge. Hos Nysted (GkS 773 I, bl. 148^r) med henvisning til Skånske Lov, hos Moth i den tidlige A-redaktion A¹ 60 hvor *æmgod* præsenteres som ”et gammelt skånsk ord”, i den endelige redaktion under *Æ* (*Æ* 9), uden reference til skånsk. (Osterssøn Veylles lovleksikon, se III F, kan her være fælles kilde for de to ordbogsskrivere). – Det (nu) dialektale *Bend* ’parrelysten’ (JyO II *bænd*, ØMO *bænd*) er defineret forskelligt hos Nysted og Moth (henholdsvis om tæve og hanhund), men begge har det samme eksempel med Plautinsk latinækvivalent: Nysted, GkS 773 I, bl. 157^r: ”den tøs løber effter Karle som en bend hund” altså med et Plautuscitat (med verbet *catulire*), Moth B¹ 175 tilf.: ”Hun løber effter karle, som en bend hund. *Catulit. Plau.* (= B 127, med afvigende latin).

Der er ud over det nævnte rundt omkring i AB-afsnittet overensstemmelser i definitioner eller betydningsopstillinger hvor Nysted kan have været forlæg for Moth. Man noterer fx adjektivbrugen i definitionen af

substantivet *Been* 'knogle'. Nysted (GkS 773 I, bl. 156^r) "er det haardeste i et dyrs legeme", Moth (B¹ 170): "Er den hardeste dël af legemet, som giver det styrke til at holde sig lige [osv.]" (afvigende i den endelige redaktion hvor glosen som anatomisk term behandles vidtløftigt i realleksikonet, Conv B 62f). – Adjektivet *ævig* har hos Nysted (bl. 146^r) 3 betydninger: 1. uden begyndelse og ende (om Gud). 2. uden ende (det evige liv). 3. "det, som ikkun varer meget længe, skjønt det baade har begyndelse og ende" (fx en evig pagt). Moth giver en lignende opstilling (i den tidlige redaktion A¹ 83, tilsvarende i den sidste redaktion *Evig*, E 92), dog med en differentiering af betydning 3, hos Moth slutredaktionen *Evig* 3) "det, som varer så længe som folk er til" (fx et evigt navn, venskab).", 4) "det, som varer en tid lang" (fx "en evig trette").

At Hr. Hans i Løsning har været en ikke blot kyndig og engageret, men også nyttig meddeler/medarbejder for Moth, er der ikke tvivl om selvom det, som det er fremgået, specielt er i det lille V-afsnit vi har kunnet konstatere den meget tætte genbrug. Det kan noteres at Nysteds artikeludformning også på væsentlige punkter er på linje med Moths, med de samme elementer: lemma, ordklasse, bøjning (ikke gennemført), dansk definition, latinsk ækvivalent, eksempler, også almindeligt med latinsk parallel og, i nogle tilfælde, forfatterbelæg, til dels de samme som hos Moth (jf. ovenfor citatet fra artiklen *Barn*).

Nysteds varme interesse for sagen og grundighed i forberedelsen og udarbejdelsen af sine leksikografiske bidrag fremgår også af tre bevarede skrivelser med kommentarer til opgaven og arbejdet. Den ene dateret 31. aug 1699, med oplysninger om medtagelsesprincipper og stilet til Moth selv, er citeret ovenfor. De to andre, henholdsvis GkS 773 I, bl. 141-42 og II, bl. 5-6, er stilet til "*Clarissimo & Præstantissimo Dno [Domino] Revisori*" (min særdeles berømmelige og kyndige hr. "revisor", altså kritiske gennemlæser), dvs. formentlig biskop Braem, den umiddelbare opdragsgiver. I den første skrivelse, dateret 12. jan. 1699, præsenterer Nysted åbenbart som optakt til sin medvirken et par prøver på udbyggede mønsterartikler hvor der ved hvert (hoved)lemma skal angives "*Æquivocata, Derivata og Composita*", betydningsvarianter, afledninger og sammensætninger. Den anden, udaterede skrivelse har efter Árni Magnússons påskrift været vedlagt det indsendte U-bogstav – et af Nysteds "optimum"-bidrag – og indeholder med eksempler fra dette bogstav kompetente overvejelser bl.a. om ækvivalensproblemer i forbindelse med den obligatoriske latinske komponent og om dokumentationsbehov. Nysted begrundet i den forbindelse sin

stedvise brug af autentisk kildemateriale, som er sket bl.a. ”til den ende, at jeg ej skulde ansees for at have været alt-fordristig i at gjøre og dicte *composita* effter eget tække og paafund”! Han henviser i øvrigt her til sin norske fødsel som undskyldning for at han muligvis ”ej saa liige hâr treffet en deel danske ords grund-meening”.

For sprogmanden Nysted må opfordringen og lejligheden til at være med i det store Mothprojekt have været særdeles velkommen. Han har også derved fået impulser til at fortsætte og udbygge egne studier og ordbogsplaner. Desværre nåede resultatet af hans leksikografiske bestræbelser hvor han åbenbart ”i det uendelige har omarbejdet sine Artikler” (Grüner-Nielsen 1939: 127) altså aldrig videre end til manuskriptstadiet..

II C Poul Jensen Colding

I de to foregående afsnit er dokumenteret hvad der er bevaret af Moths håndskrevne leksikografiske hjælpemidler indenfor det almindelige rigssprogsdomæne.²⁸ Af trykte ordbogskilder som var til rådighed her, må først og fremmest nævnes P.J. Coldings *Dictionarium Herloviaenum* (DietHerl, 1626), den eneste da eksisterende fuldstændige dansk-latinske ordbog. Et ordbogsfragment (bogstav A) af Peder Syv er behandlet i det følgende afsnit. – Der foreligger desuden ret udførlige dansk-latinske ordlister som appendiks til og altså nøgle til ordforrådet i de almindelige latinske skolebøger som Stephanius *Nomenclator* og Comenius *Orbis pictus* (se I B). At Moth af disse nærliggende opslagsmuligheder i hvert fald har benyttet Stephanius fremgår allerede af en eksplicit henvisning i førsteredaktionens arbejdseksemplar,²⁹ og jeg giver her som optakt til Colding en kort orientering om denne kildemulighed.

---

28 Moth har også haft adgang til og nytte af utrykte ordsamlinger fra Peder Syvs hånd, se nedenfor II D.

29 På det første blad i førsteredaktionens M-bind GkS 769 XIV ved lemmaet *Mad* er tilskrevet – uden nærmere tekst – ”*Steph* Gløsebog. 238”. Henvisningen må – med en for Moth usædvanlig uøjagtighed i det opgivne sidetal – gælde Stephanius 1692, s. 138 hvor der til den latinske frase *Condimentum cibi fames* gives følgende talemåde ”Det beste Pudder på madden er Hunger”. Den latinske frase er tilføjet i *Mad*-artiklen men med dansk ækvivalent ”Hvem der pebrer sin mad med hunger, riger [beriger] ei Urtekraemerer”, Tilsvarende i sluredaktionens M 2. Stephanius’ *Pudder*- citat er, leksikografisk velmotiveret, optaget under lemmaet *Pudder* med den nævnte latinske ækvivalent (*Optimum condimentum fames*, P¹ 169 marg., bogstavet findes ikke i den endelige redaktion).

Det meget omfattende for Moth og Stephanius fælles ordstof – specielt indenfor det nominale ordforråd, substantiverne – har i forhold til Colding den yderligere identifikationsmulighed at Stephanius ligesom Moth principielt giver også forfatterbelæg (autornavn) til de latinske gloser.³⁰ Der er da her talrige eksempler på glosefællesskab der også omfatter både latinækvivalent og forfatterbelæg. Fx i det i note 29 citerede afsnit i Stephanius' tematiske ordbog "De re Cibaria [om mad, spise]" s. 135 bagerord som *Smaa-Brød* 'fint brød, hvedebrød' (ODS *Smaabrød*) som oversættelse til *Panis siligineus*, *Panis primarius* ofl. med Seneca og Qvintilian som hjemmelmænd, *Svenne-Brød* 'groft brød' (Kalkar *Svendebrød*) som gengivelse af *Panis secundarius*, *Tyggemad* "som Ammen giver Barnet" (ODS *Tyggemad* 1) som ækvivalent til *Mansum*, i de to sidste tilfælde med Cicero som latinkilde. Moth tilsvarende S 514, 955, T 243. Det lille afsnit s. 287f "De Servis [om tjenestefolk]" har i alt 21 poster, ofte med flere både latinske gloser og danske ækvivalenter i hver. Med nogle undtagelser har de alle modsvarighed hos Moth, og når vi medregner den her lidt afvigende og fyldigere førsteredaktion, er langt de fleste af de meddelte danske gloser også medtaget af Moth med samme latinske ækvivalent og her i de fleste tilfælde også med samme latinske autor som belæg. Vi kan imidlertid konstatere at Moths hovedkilde Laurids Kok i de bevarede bogstaver A – H har væsentlig samme repertoire og i nogle tilfælde hvor Moth afviger fra Stephanius, det samme som Moth, således latinækvivalenten til lemmaet *Fyrbøder* "Fornacarius", ikke som Stephanius "Focarius"! Prøveopslag i begyndelsen af bogstav G (ga) i Stephanius' alfabetiske register giver et lignende billede, og man kan formentlig konkludere at Moth også ved det omfattende især substantiviske ordstof som er registreret i Stephanius' emneordnede "glosebog" stadig har haft Laurids Kok som primærkilde. Med Stephanius som supplerende kildemulighed, fx som hjemmel for lemmaet H 170 *Herrebrød* 'hvedebrød' (Kalkar V), ikke hos Kok, men optaget i *Nomenclator* i det citerede madafsnit s. 135 (som synonym til *Smaa-Brød*).

Coldings ordbog er som nævnt i indledningen en aflægger af samme forfatters latinsk-danske ordbog *Etymologicum Latinum* fra 1622 (EtymLat), den er som der står på titelbladet "Desumptum Ex [uddraget af] Etymo-

---

30 Det samme gælder den noget ældre også mulige kilde Mads Pors *De De nomenclaturis Romanis*, 1594. Pors har både latinske og danske stikordslister. I den i note 10 citerede skrivelse til en påtænkt medarbejder nævnes (bl. a.) Pors og Stephanius som mønstre for etableringen af glosesamlingerne.

Ill. 3. Poul Jensen Colding *Dictionarium Herlovianum*, titelblad (med karakteristiske brugsspor, ejernavne m.m.!).

logico Latino”. Det er en ”omvendt” eller ”vendt” ordbog i den forstand at de danske forklaringer og ækvivalenter i den latinske ordbog rent mekanisk overføres som lemmaer her, med de respektive latinske gloser som modstykke. Den leksikografiske model er ganske enkel: der er ingen ordklasse- eller bøjningsangivelser, kun det nøgne lemma (med mange undertiden meget vidtløftige flerordslemmaer) og latinsk(e) ækvivalent(er). Ordbogen fremtræder i høj grad som en kollokations- og fraseordbog, med udgangspunkt i *Etymologicum Latinum*s rige udbud af sådanne. De enkelte udtryk indføres i DictHerl som selvstændige lemmaer på linje med de almindelige etordslemmaer, i en lidt vaklende alfabetisk opstilling med tilstræbt gruppering af sammensætninger og kollokationer efter et hovedord, se Boeck 2009^b: 260. Altså fx:

Fra / *a, ab, ex*.
 Fra andet oc der til / *traduco*.
 Fra begyndelse til enden / *à vertico ad calcem*.
 Frabøyer / *detorqueo*.
 Frabunden [sic] / *funditus*.
 Fracten / *exercitoria actio*.
 Fracte et Skib / *locare sibi navum* [sic].
 (osv.)

Korrespondensen mellem kilde- og målsprog er umiddelbart indlysende ved etordslemmaerne: *Fra* (formen *fraa*) står som dansk ækvivalent under præpositionerne *A (Ab)* og *Ex* i EtymLat, *Frabøyer (frabøjer)* (sammen med *fravender, affvender*, der også medtages på alfabetisk plads i DictHerl) som oversættelse til *Detorqueo* (under hovedordet *Torqueo*) og *Fracten* (sammen med de også medtagne *Skibsfract, Bodmerj*) som gengivelse af den latinske frase anført under adjektivet *Exercitorius* (til *Exerceo* under hovedordet *Arceo*). Ved flerordslemmaer (kollokationer, fraser) er modsvarigheden til det danske udtryk givet under et relevant lemma i EtymLat. Udtrykket ”Fra begyndelse til enden” skal søges under substantivet *Calx* ’hæl’, hvor der som eksempel på overført betydning (”translatè”) anføres frasen ”*à vertice ad calcem*” (ordret ’fra isse til hæl’) med dansk forklaring ”*fraa* begyndelse till enden, *fraa* øfverste till nederste” (den sidste variant er i DictHerl medtaget senere i rækken af ord med *fra*). Det umiddelbart mindre gennemskuelige ”fra andet oc dertil” står som forkortet gengivelse af en latinsk frase (igen med overført betydning) under *Traduco* (under hovedordet *Duco*). Lemmaet *Frabun-*

den er trykfejl for *Fra bunden* som er dansk ækvivalent til adverbiet *Funditus* (under *Fundum*). ”*Fracte et skib / locare sibi navum*” (fejl for *navem*) er et sjældent eksempel på opslag uden direkte modsvarighed i *EtymLat*. Præcis dette udtryk ses ikke i artiklen *Locare* (under *Locus*), der imidlertid har andre tilsvarende.

Hovedværket hvorfra *DictHerl* henter sit stof, *Etymologicum Latinum*, er en stor ordbog, knap 1500 sider i lille folio, med forbilleder i den europæiske latinordbogstradition, repræsenteret ved standardværker som *Basilii Faber (Soranus) Thesaurus Eruditionis Scholasticæ* (1571ff, latin-tysk; selv nævner *Colding* i sit forord augustinermunken *Andreas Calepinus*’ polyglotordbog, 1502ff, som grundlag og udgangspunkt). Ordbogen giver i en kombineret alfabetisk og etymologisk opstilling (med afledninger og sammensætninger indordnet under hovedlemmaer) ved de enkelte lemmaer både latinske definitioner og danske ækvivalenter. Der er tillige et fyldigt udvalg af kollokationer og fraser til de enkelte ord, også med danske modsvarigheder. Der er langt hen kongruens, men dog ikke absolut kongruens mellem *EtymLat* og den afledte omvendte ordbog, ikke alle de danske ord i den første er medtaget i den sidste, og der kan forekomme selvstændige tilskud i den afledte ordbog, jf. ovenfor.

Dictionarium Herlovianum selv – en lille tyk oktav – har som standardværk været flittigt benyttet både i skolerne og af fagfæller i den begyndende udforskning af modersmålet. Man finder som allerede sagt af og til henvisninger i *Koks* manuskripter (fx *GkS 777c*, bl. 19^r under lemma *Anslaaer*), og i flere af bidragene fra landsindsamlingen er der meget tydelige aftryk og også eksplicitte henvisninger til ”*Colding*”, se ovenfor II B under *Pontoppidan* og *Tøxen*. Jeg har ikke som *Molbech* angiveligt (1827: 259) truffet *Colding*-referencer i *Moths* egne redaktioner, men en sjælden gang kan en sådan forekomme i materialesamlingerne, således i det store ordsprogsbind *GkS 770 IV* (se nedenfor III B) s. 156 som kommentar til det latinske *Lyta* hos *Erasmus* en henvisning til artiklen *Baccalavrisz* i ”*Herlovianum Dict.*” (*Moth* ”*Bakkalaris*”, i hans egen ordbog B 24 ”*Bakkalar*”), og der er ikke tvivl om at *DictHerl* er benyttet som supplerende kilde.

I det foregående har vi set eksempler på at *Moth* ikke følger sin hovedkilde *Kok* men stemmer overens med og muligt kan være inspireret af *Colding* og altså kan have overtaget ord fra denne (se s. 35). Jeg skal samle et par tilsvarende eksempler op her.

I afsnittet med sammensætninger til adjektivet *fri*, hvor man typisk finder en længere række lemmaer fælles for *Moth* (F 362ff) og *Kok* *GkS 773*

III, bl. 133ff), men ikke medtaget af Colding, er noteret følgende hvor det omvendte er tilfældet, og hvor altså Moth kan have brugt den sidste som udfyldende kilde (hvor ikke andet bemærkes findes lemmaerne i begge redaktioner): *Frifød*, lat. *Liber* (Colding *ingenuus*), *Frigang* (ikke i Moths første redaktion, lat. *pervia loca*, Colding *pervius*), *Friladt*, *Dimissus*, *Manumissus* (Colding kun den sidste ækvivalent), desuden afledningerne *Friligen*, *Frimodeligen* og *Frivilligen* (adjektiverne *Frilig*, *Frimodig*, *Frivillig* er fælles for de tre ordbøger). Flere kollokationer med *fri* (+ subst.) er også fælles for Moth og Colding og uden belæg hos Kok: *Fri jørdegøds* (*Prædium liberum*, jf. Colding »Frj Ejedoms Jord *prædium optime jure*«), *Fri kost* (*Liberum alimentum*, Colding *libera sustentatio*), *Fri Mød* (*Animus præsens*, Colding *ingenuus animus*, ordet er ikke med i Moths første redaktion), *Fri skerm* (*Asylum*, Colding *sacrosanctum asylum*), *Fri vert* (*Hospitalis homo*, Colding *hospes*). Colding har som gengivelse af lat. *artes liberales* *Frj Boglig Konster* (også *Frj hæderlig Konst*, *ingenua ars*; det førstnævnte udtryk står i EtymLat ikke under *Ars*, men under lemmaet *Musa*), Moth tilsvarende *Fri konster* (F¹ 574 »Kaldes alle de videnskaber, som er erlige og skikkelige. *Artes liberales*», 774-redaktionen entalsopslag *Fri Konst* med tilsvarende definition).

En sammenligning mellem Moth og Colding udenfor de afsnit hvor det Kokske grundmateriale er bevaret, altså fra og med bogstav I, viser gennemgående: en del fælles stof, en mindre gruppe af Colding-opslag der ikke findes hos Moth, og en noget eller meget større andel af plusstof hos Moth i forhold til den ældre ordbog; sammenligningsgrundlaget er her Moths sidste redaktion. Ved sammensætningerne med *Land-*, *Lande-*, *Lands-* er det fælles stof (med usikkerhedsmargen) 36, specielle Colding-opslag 11 (deriblandt 4 med *Landsby-*), og Moth plusstof (L 26ff) ikke mindre end 106. Moth er i høj grad leveringsdygtig hvad angår sammensætninger! Tilsvarende tal for adjektivet *lang* (sammensætninger og kollokationer, *langbenet*, *lang dag* osv., Moh L 39ff): 37, 11 og 87.³¹ Men vi spiller altså her med blind makker, og den sidste gruppe tør antages som ved tidligere anførte eksempler at være i større eller mindre grad Kokfunderet. Ved andre lemmaafsnit er den Mothske overvægt også knap så bastant. Ved den lange række af lemmatiserede (hos Moth T 105ff sublem-

31 Kollokationerne præsenteres hos Moth ligesom ved adjektivet *fri* (se ovenfor) som sublemmer i miniartikler med ordklasseangivelse og latinske ækvivalenter og samalfabetiseret med foreliggende komposita hvor det i øvrigt kan være problematisk at skelne mellem de to kategorier. Der gives dog også nogle kollokationer i simpleksartiklen, de er medregnet her.

matiserede) eksempler og kollokationer til præpositionen *til* (*til aften, til alders, til alle sider, til beste* osv.) er der optalt i alt 35 fælles opslag, med henholdsvis 17 og 33 specielle Colding- og Mothlemmaer.

I fortalen til DictHerl har Colding – foruden bl.a. en tak til biskop Hans Poulsen Resen (1561-1638) for lån af sprogligt materiale (Boeck 2012: 145) – smukke ord om modersmålet, som et tidligt eksempel på de sprogpatriotiske stemninger og bestræbelser i 1600-tallet: ”Quid enim est in Lingva Latina aut alia, quod non æquè commodè exprimi potest Danicâ? Nunquid res familiares & domesticæ suis carent notis, aut nos mutos creavit natura pisces? (Molbech 1827: 243f oversætter: ”hvad findes vel i det latinske eller noget andet Sprog, som det danske ikke lige passeligt kunde udtrykke? Mon det daglige Livs Gienstande fattes deres Udtryk, eller har Naturen skabt os stumme som Fisk?”). Der er virkelig også i den lille tykke bog fremlagt et stort værdifuldt dansk sprogstof, ord og fraser. Men udgangspunktet er ifølge sagens natur hele tiden latinen. Lemmalisten er ikke primært, og skal ikke være det, en præsentation eller registrering af samtidens danske ordforråd. Den skal først og fremmest give en indgang til det latinske ordforråd hos de klassiske forfattere i den lærde skoles pensum, ligesom de andre, emneorienterede dansk-latinske ordbogsværker fra 15- og 1600-tallet (Stephanius’ *Nomenclator* ofl.). I det brogede lemmaudvalg i DictHerl finder man ved siden af de mange simpleksord, sammensætninger og afledninger og kurante fraser således også en række mer eller mindre vidtløftige ad hoc oversættelser fra det latinske hovedværk: under *Aa* ved siden af sammensætninger som *Aabredde, Aafisk, Aakan* (= åkande) følgende, til latinens ”*amnis impervius*” ”*Aa* som er dyb oc ey kand vaaess [vades] offuer”; i lemmarækken til verbet *Faar*, der ikke indføres som selvstændigt lemma, ud over et bredt udvalg af kurante fraser, fx objektforbindelser: ”*Faar* ende [...] *Faar* en Hornskee [se ODS, også hos Moth], *Faar* en lang Næse [...] *Faar* et Nysz aff” osv., ad hoc oversættelser som ”*Faar* en noget at tage vare det hand nødigt vilde” (til latinen ”*ferire aliquem munere*”).

For Moth er det dansken der er hovedsagen. Latinen er godt nok også her – i det tilgrundliggende bilingvale koncept – målsprog, men hovedvægten ligger helt klart på kildesprogskomponenten der er udbygget med et væld af eksempler og fraser, hentet ikke fra en latin-dansk ordbog, men tilvejebragt fra mange forskellige aktuelle kilder. Hovedformålet er en så vidt mulig fuldstændig registrering og beskrivelse af modersmålet. Imidlertid har Moth dog ikke – hvad man heller ikke kunne vente – helt holdt sig fri af den overmægtige latintradition i sit lemmavalg og dermed

præsentationen af det danske ordforråd. Der er også her klare eksempler på latinstyrede opslag (i den følgende eksemplificering benyttes sidste redaktion). Under konjunktionen *at* (A 216) giver Moth som sublemma forbindelserne *At jo*, *At ikke*, dvs. oversættelserne af latinens *quin*, *ne*. Colding har tilsvarende *At jo* (dette også hos Kok) og *At icke nogen tid, ne unquam*. Ved adjektivet *lang* (L 39ff) anføres forskellige kollokationer og sammensætninger der åbenbart er standardoversættelser af latinske gloser, de findes både hos Colding og i Stephanius 1692 (se ovenfor s. 59f): *Langagtig* (Colding *Langacte*) *perle* (lat. *Cylindrus*, Colding og Stephanius også *Elenchus*), *Langhaget* (lat. *Mento*, Stephanius: ”den som hafver en lang Hage”), *Lang rangel*, *Lang slyngel* (lat. *Longurio*), *Lang vin* (lat. *Vappa*; tilsvarende Mads Pors 1594, Stephanius har til *Vappa* ”Affalden/sur/ og fordervet Vjn” (dette også hos Pors), ”Lang og sey Vjn” til latin *Vinum pendulum*). Blandt kollokationerne (sublemmaerne) i præpositionsartiklen *Til* (T 105ff) finder vi bl.a. som rene oversættelser af latinske gloser (som hos Colding) *Til alle sider*, *Til den ene*, *Til den høire*, *Til den venstre side* (lat. *quoquoersum*, *altroversum*, *dextrorsum*, *sinistrorsum*). Under talordet *Tre* (T 152ff) oplistedes ligesom hos Colding modsvarighederne til en række herhenhørende latinske gloser: *Tre år gammel*, *Tre år tid*, *Tre gange*, *Tre gange mere*, *Tre regenter* (Colding *Tre regerendis Her- rer*), *Tresindstyve gange*, *Tre slags* (lat. *trimus*, *trienniô* (Colding *trien- nium*), *ter*, *triplus*, *triumviri*, *sexagies*, *triplex*). Se også min artikel 2015.

Men lemmavalget er naturligvis – det helt forskellige anlæg i de to ord- bøger taget i betragtning – ikke præget af latinen på samme måde som hos Colding. Forskellen springer i øjnene fx ved behandlingen af et adjektiv som *Liden*. Her har Colding en meget lang remse – 5 spalter – af attri- butivforbindelser, typisk svarende til latinske diminutiver på *-ulus*. *-ula*, *-ulum*, præsenteret som toleddede lemmaer med *Liden*, *Lidet* som før- steled: *Liden balle*, lat. *vasculum*, *lacusculus*; *Liden bancke*, *monticulus*; *Liden beskeden*, *ratiuncula*; *Lidet Bierg*, *monticulus*; *Lidet breff*, *literula* osv. Moth har til *Liden* (sidste redaktion, L 150-53) kun en lille håndfuld tilsvarende (sub)lemmaer: *Liden abe*, lat. *Simiolus*, *Liden Åre*, *Venula*, *Li- den fugl*, *Avicula*, *Lidet fad*, *Scutella*, *Lidet lam*, *Agnellus* (de fire første ikke hos Colding). Desuden almindelige forbindelser som *Liden (Lille) finger* (også hos Colding), *Liden stund*, *Lille Hûs* (retirade) og især en lang række botaniske betegnelser, behandlet i realleksikonet og uden modsvar- ighed i DictHerl og EtymLat (*Liden Åkande*, *Liden Blåklokke* osv.).

Det skal sluttelig også noteres, som vidnesbyrd om kildeforholdet, at Coldings flere steder definatorisk udbyggede danske lemmaer af og

til er benyttet af Moth. Således den ovenfor (s. 38) nævnte indgang til latinens *traditiones* ”Fund som kommer fra de Gamle/ oc findis til Effterkommere”, jf. Moth F¹ 625: ”Fund [...] en fortelning, som kommer fra de gamle på efterkommerne” (ændret og udvidet definition i den endelige redaktion). Ren afskrift er det når Moth til *Âsz* i den tidlige A-redaktion A¹ 424 giver følgende definition: ”Er, hvor det ene bierg hænger i det andet, at mand kand gåe og færes fra det êne på det andet, som over en smal ryg” (tilsvarende med mindre ændringer i den endelige redaktion), jf. Colding som til lemmaet ”Aasz paa bierge” (lat. *jugum*) har en videre præcisering ”at det ene Bierg henger i det andet, saa mand kand gaa aff et paa et andet”. Forklaringen er også genbrugt af L.H. Pontoppidan i hans bidrag til bogstav Aa (GkS 773 II, bl. 128^v)!

II D Peder Syv

Til bogstaverne A og *Â* (Aa) fandtes der foruden DictHerl af trykte hjælpemidler også den kendte Philologus Regius Peder Syvs *Prøve paa en Dansk og Latinsk Ord-Bog*, 1692.

Syvs lille smagsprøve på hans aldrig gennemførte ordbogsprojekt er som Moths store ordbog i sin grundstruktur bilingval og ”biskopal”, med indgang fra begge sprog. Den dansk-latinske afdeling (s. 1-31) følges op af et ”Specimen Lexici Latino-Danici” med et dog ikke fuldt bogstav A (s. 33-64). Opstillingen af de danske lemmaer er principielt – atter som hos Moth (sidste redaktion) – etymologisk, med afledninger og sammensætninger samlet i en gruppe efter ”Stamordene” og altså med afvigelse fra den strengt alfabetiske rækkefølge. Princippet er dog ikke strikte håndhævet, og opstillingen i de tospaltede sider med sparet førsteled i komplekse ord kan være forvirrende for brugeren som når lemmaerne (*Af*)front og (*Af*)frica må søges i den lange række af *Af*-sammensætninger.

Den dansk-latinske afdeling, hvor bogstavet *Â* (*Aa*) som hos Colding er sat først i alfabetet medens det hos Moth er samalfabetiseret med A (*Â*, dvs. *Â*, – *Abbed* – *Abe* – *Âben* osv.) spænder videre og er leksikografisk mere udbygget end Coldings dansk-latinske glossar. Lemmaudvalget er større og omfatter også en del fremmedord og et udvalg af proprier, person- og stednavne. Der gives i nogle tilfælde, således almindeligt ved fremmedordene, danske forklaringer som supplement til de latinske ækvivalenter, og der forekommer encyklopædiske indslag, med længere

forklaringer både på dansk (fx ved opslaget *Aske Odensdag*) og på latin (fx *Anders*), undertiden også kildeoplysninger i form af henvisning til ældre eller samtidig dansk (skandinavisk) litteratur, Arrebo, Bording (med et to-linjers citat under lemmaet (stednavn) *Abnob*), Huitfeldt, Jærtogens Postil, Danske Lov, Stiernhielm.³² Eksempler på ordenes brug, kollokationer og idiomer forekommer kun spredt, på dette punkt er Colding fyldigere med lemmalistens karakteristiske flerordsopslag, skrevet ud af *Etymologicum Latinums* danske oversættelser af de latinske gloser og vendinger. Også etymologiske oplysninger, herunder anførelse af paralleller fra beslægtede sprog, hører med i Syvs koncept således som det i begrænset omfang er realiseret i Prøven 1692, se videre nedenfor. I øvrigt bærer prøven præg af den tidlige leksikografis i moderne optik lidt primitive opstillinger. Der er ikke helt styr på alfabetiseringen (efter tredje bogstav), og homografseparering er som hos Laurids Kok og i øvrigt til dels også Moth ikke gennemført, ordbogsprøvens første lemma er således et *mixtum compositum*:

Aa (1) *Possidere* [eje]. Alt det gods vi aa (i Visen[]) *Omnia, qvæ possidemus, Imp.* [imperfektum] Aatte [dvs.] Egede/ var skyldig.
 (2) *Interjectio dolentis* [en sørgendes eller lidendes udråb], *Ah!* (3) *Ad, In* [til, i, på]. (4) *Amnis* [å].

Der medtages kun undtagelsesvis, ved et par stærke verber, se også det netop citerede eksempel, bøjningsoplysninger. Ordklasse er flere steder markeret ved substantiverne med foransat artikel (*En Aand, Et Alter*), men det er ikke noget gennemført princip. Verberne opføres efter latintraditionen med præsens som lemmaform, men et par steder forekommer infinitiv, eventuelt med foranstillet partikel (*At Adle, At Afvindes* (: *Avindes*), jf. Boeck 2009^b: 266). Lejlighedsvis sættes en brugsmarkør (”GO”, gammelt ord, ”Jydsk Ord”, ”*olim, adhuc in usu*” (’tidligere, stadig i brug’) olgn. Men prøven er i det hele taget, må man sige, ikke præget af streng

---

32 Vi kan konstatere, henvisningen ”C.I.S.” under lemmaet *Aasort* (”en liden Vandrefugl i Norge”) at Syv – ligesom Moth, se III D - har kendt og brugt Chr. Jensøns lille norske ord-samling *Den Norske Dictionarium eller Glosebog*, 1646. – Om kendskab til den samtidige svenske leksikografi vidner henvisningen til ”*Lecic. Scand. Scröd.*” dvs. E.J. Schroderus *Lexicon latino-scondicum*, 1637 under lemmaet *Anfred* (’tid på året hvor der ikke blev holdt ting eller rettergang’). Begge de nævnte ord er også med hos Moth.

konsekvens og den typografiske opsætning bestemt ikke til nogen medalje.³³

Syv har i en kort fortale på i alt 22 paragraffer givet en redegørelse for de tilgrundliggende principper, ”Noget, som skal agtes i denne Danske-Latinske Ord-Bog”. Men det er tydeligt, som nærmere påvist af Marie Bjerrum (1958: 63ff, jf. også Winkel Horn 1878: 160), at dele af denne fortale afspejler og egentlig ville passe bedre til en ældre ordbogsplan, Syvs oprindelige koncept med vægt på etymologi og sprogsammenligning og særligt hensyn til ældre dansk sprogstof, en plan som åbenbart efter pres fra Moth blev sat til side til fordel for en mindre dansk-latinsk ordbog. I de bevarede manuskripter (Rostgaard 50a,b og 221c) kan man følge arbejdet over en årrække med det oprindelige ordbogskoncept og den senere påtvungne noget ændrede, kortere udformning. Når der i Prøven 1692 lejlighedsvis gives etymologier og paralleller fra beslægtede sprog, både de ”Nørre Sprog”, islandsk, svensk og norsk, og de ”medforvante Tungemaal”, engelsk og ”Anglosaxisk”, tysk og ”Belgisk” (det sidste dækker over hollandsk og nedertysk), er det øjensynlige mindelser om det oprindelige projekt, som Syv ikke helt har kunnet opgive. Afhængighedsforholdet til Moth fremlyser med al tydelighed af det indledende dedikationsdigt til ”Min meget gunstige Patron” med undskyldning for den forsinkede fremkomst (”den sagte Snegle-gang / Vel engang Maalet naar”!) og håb om at det må befalde. Moths reaktion kendes ikke, det blev i hvert fald ved dette ene trykte bogstav (A, inkl. Å (Aa)). Da Moth i slutningen af 90’erne for alvor gik i gang med sit eget store ordbogsprojekt og organiserede landsindsamlingen, bad han Syv om at få adgang til resten af ordbogsmanuskriptet (Bjerrum 1958: 68). Syv fik også afleveret noget, således et manuskript til bogstavet G der figurerer på den tidligere nævnte liste over bidragydere som afleveret gennem Moths sekretær Árni Magnússon (Grüner-Nielsen 1939: 118). Moth har imidlertid også, som den ret hyppige kildehenvisning ”P. S.” i arbejdsmanuskriptet viser, haft adgang til Syvmateriale til alfabetets andre bogstaver. Jeg vender tilbage

---

33 Der eksisterer en i denne forbindelse interessant brevvæksling mellem Syv og den alsidigt litterært og sprogligt interesserede Frederik Rostgaard (1671-1745). Rostgaard var gennem vennen Laurids Thura (1651-1731) kommet i forbindelse med Syv, og han modtog under sit studieophold i Oxford 1693-94 et par eksemplarer af Prøven 1692. Den blev studeret og tilbagesendt med kritiske anmærkninger. Rostgaard lod også i Oxford 1694 trykke et par blade af Prøven med nogle redaktionelle ændringer og et forbedret layout som erstatter Syvs opstilling af sammensætninger med sparet førsteled med fulde opslagsformer (*Aa*, *-bred > Aa*, *Aabred* osv.). Se Bruun 1870-71: I 41f. og (med nærmere omtale af Syvs lille ordbogsfragment) Winkel Horn 1878: 156ff.

18	Am.	Am.
	Ambitios. argjærig. Ambitiosus.	Saa sult. Sv.
	Ambolt. Incus, D. B.	Amlet Scultus, ut Amletus videbatur. Saxo. I 4. En
	Ambos T.	Amlod. Sv. Kimfron.
	Ambroslig. Amburslig. Hest/ anhelus Engbruslig T. der er ellers en Heste-sydom Ambury. A. - hed Anhelatio.	Amelets-bøl hede i Jylland/ hvor haud var.
	Ambud. Instrumentum.	Amme. Nutrix. Mater. G. T. At amme op. Euntire.
	— Ios GD. Instrumento carens.	— Iost. Nutricia, orum.
	me. Cadus. D. A. B. Avme. Al. Alm. T. holder 4 Anker.	— stue. Nutricatus.
	Amdam. Amydam. Amylū	Amindelse. Memoria. Monumentum.
	Amen. Amen. Certè Amen-sann. Isl. Saa vist som Amen i Kirken.	En Ampel. Frustum. Ampulla. En ampel. smør og brød. Panis cum butyro.
	Amelkøen. Et slags Spelt. Arinca.	Amples. Nitor. Apl. Isl.
	Amerika. Vest-indien/ Ab Americo Vespucio ita dicta.	Ammoniat. Gummi Ammoniacum.
	Am. lere. Incrustaresvrū. Emaller. G. Emaillere. It Amellering. incrustatio.	Amnesti. Ebig tielse. Hvitfeld. Amnestia.
	Ametist. Amethystus. N. gemma.	Amoros. Forelsket. Amore ardens.
	Amfer. Oxalis. D. T. Sur.	Amsterdam. Amstelodamum. Ditissimum mundi emporium ab Amstella fluvio.
	Amfer. Idem. så ampert.	Amunition Udrukning. Armatura.
		Amt. Officium. Præfectura:
		— Mand Embedsmand. Ambactus. Cæf. Præfectus

Ill. 4. Peder Syv *Prøve Paa en Dansk og Latinsk Ord-Bog. Item Specimen Lexici Latino-Danici*, s. 18 *Ambitios* – *Amtmand*. 9 *Am*-lemmaer falder udenfor, henh. for og efter den her viste side.

til dette håndskriftmateriale, men skal først her give nogle eksempler på at den trykte prøves to bogstaver A og Å – på samme måde som Colding – har fungeret som supplerende kilde for Moths egne ordbogsredaktioner.

Lemmaafsnittet *Am-Amø* (se ill. 4) omfatter hos Syv i alt 38 opslag, herunder fremmedord og nogle håndplukkede medtagne proprier (*Amager, Amerika, Amsterdam, Amund*). Coldings ordbog giver her kun knap halvt så mange (ingen proprier og kun et enkelt fremmedord), medens Moths (og Koks) manuskripter har et væsentligt større lemmaudvalg, Moth (sidste redaktion, A 114-19) ca. dobbelt så mange, inkl. mange fremmedord (Conv A pass.) og ekskl. de talrige i Conv oplistede geografiske navne. Alle Syvs ord – undtagen fremmedordet *Ambitiøs* – ses også hos Moth, her med en væsentlig fyldigere behandling med danske definitioner og i givet fald eksempler (den kendte talemåde ”det er så vist, som Amen i kirken” er også med hos Syv). Et par af de formentlig lidt sjældnere eller specielle Syvord, også hjemlet hos Moth, er ikke optaget i Moths hovedkilde Laurids Kok og kan være inspireret af/lånt hos Syv: substantivet *Ambar*, Syv: ”Vas [kar]. *Scan. Svet. Norv.* [skånsk, svensk, norsk]” (jf NO *ambar*), Moth, 774-redaktionen: ”kaldes et fad, hos gamle poëter. *Vas. Liv.* [: Livius]”. Videre adjektivet *Ambudløs*, Peder Syv: ”GO. *Instrumento carens* [som er uden redskab]”, Moth: ”Ambodløs. *Instrumentis carens*” (med tilhørende Peder Laale-citat).³⁴

Der er i det samlede A/Aa-materiale noteret en række andre eksempler på ord og udtryk hos Syv som – uden modsvarighed hos Kok (eller DictHerl) – går igen hos Moth og altså kan være overtaget fra Syvs Prøve, heriblandt nogle fremmedord og navne. Gennemgående er det dog som ved *Am*-afsnittet det omvendte der er tilfældet, altså Kok-Moth-fællesord udenfor Syvs repertoire, således typisk i sammensætningsrækkerne. – Blandt Syvs ”Gamle Ord” er substantivet *Axelbyrde* ”Saa meget mand kand bære paa Axlen”, i øvrigt også ordbogsført i Worm 1650 (se III E). Det er optaget hos Moth (A 84 *Akselbyrde*), men findes ikke hos Kok. Det tilhørende verbum *Axle* (hos Peder Syv og Moth (*Aksle*) med folkevisecitat *at axsle (aksle) sit skind*, ODS I *aksle* 1) er derimod også med hos Kok

34 Moth ”Ambodlös mand er händelös” = DgO I:1 15, i Aage Hansens (1966) udlægning: ”en mand uden redskab er som én uden hænder”. Peder Laale-teksten har den for førsteleddet almindelige form *Anbwadhloss*, jf. GldO *andbuthlös*. Variantformen med *am-*, som Moth må have fra Syv, er også registreret i GldO (under *andbuth*). – Fælles for Moth og Syv i afsnittet her og uden hjemmel hos Kok er i øvrigt et enkelt fremmedord, Syv *Amorøs*, Moth *Amurøs*, sammensætningen *Amberkugler* (*Amber* = rav) og navnene *Amager* og *Amsterdam*. Heroverfor står klart flere lemmaer som er fælles for Kok og Moth og uden modstykke i Syvs Prøve.

(og i Coldings ordbøger). Andre ord med "Gammel Ord"-status hos Syv er hjemlet både hos Kok og Moth.³⁵ Det angivne jyske dialektord *Ågrød* 'olden', ikke hos Kok, med Syvs forklaring "Som er grøde og groer a [: å, på] træ", er indført i Moths tidlige A-redaktion (A¹ 235: "Er olden på Jysk") og i den endelige redaktion, med accept af Syvs etymologi, opført som sublemma med formen *Ågrød* under hovedordet *Groe* (G 265).³⁶ Tydeligvis hentet hos Syv er også det morsomme udtryk for et vel især hos småbørn kendt bevægelsesmønster, Syv: "As/Aser³⁷ mig frem (Arser) *Lentè per podicem provehor* [jeg skyder mig langsomt frem på bagdelen]". Det findes hos Moth i den tidlige A-redaktion A¹ 427 under lemmaet *Ase* (som hos Syv) og forklaringen "Er at skyde sig frem på rumpen", i den endelige redaktion under *Arse* (A 201, jf. ODS *ase*, sp. 887, l. 39ff) med samme latinske ækvivalent som hos Syv og forklaringen "Er at skyde sig, eller drages frem på årsen". Kok har kun substantivet *Arts* (*Artz*) (og *Ast*) "Podex".

Også i de danske definitioner og belysende eksempler, der forekommer spredt hos Syv som supplement til de latinske oversættelser, kan man som det allerede er fremgået, konstatere lejlighedsvis sammenfald mellem den lille smagsprøve og den store ordbog, uden noget tilsvarende i de bevarede Kokmanuskripter. Ordet *Aalevrid* får hos Syv foruden den latinske ækvivalent ("Colica") en dansk forklaring: "Naar mand har ondt i livet og vrider sig som en aal", Moth i 769-redaktionen (A¹ 272), lidt ændret i slutredaktionen): "Er en sygdom, når et menneske har pine og knib i tarmene, og vrider sig som en ål. *Dolor colicus*" (jf. også note 25). Det folkelige ord for 'adamsæble' *Adamsbid* forklares af Syv: "Eble paa

35 Verbalformen *and*, jo egentlig den gamle præsensform af *unde*, Syv "And *amo* [jeg elsker] [...] jeg and ham vel", optages hos Kok og Moth som emanciperet verbum (*Ande*), åbenbart opfattet som variant af *unde*: Kok GkS 777c, bl. 20' "Ander [dvs.] under vel eller ilde", Moth i den tidligste A-version GkS 769 III, bl. 42' "Er gammelt og ubrugeligt i gemeen tale, kand bruges i versz, bemerker ei at miszunde en anden det hand har eller faar", også med angivet betydning "at unde en vel". I den endelige redaktion er *Ande* medtaget som sublemma ("gammelt og næsten ubrugeligt") under hovedordet *Unde* (U 54) med betydningsangivelsen "ikke at misunde *non invidere*" og i øvrigt med fuld normalbøjning (præs. *ander*, præet. *andede*), præs.fomen *and* (jf. ODS II *unde*) forekommer dog (ved siden af *ander*) i eksempelprækken. – H.O. Nysted optager også i sin A-levering (se II B) lemmaet *Ande* = *ynde* ("i gammel skrift").

36 "kaldes agerne [rettet i ms.], på Jysk. *Glandes*". Jf. smst. adj. *Ågroedt* "Er det som er vokset på andet. *adnatus*", Feilb., om sygdom, *pågroen* (*ågroen*). – Der er, if. venlig meddelelse fra redaktionen, ikke belæg for *ågrød* i betydningen 'olden' i Jysk Ordbogs samlinger.

37 Syv sætter efter sit fra den tyske stamordsleksikografi overtagne princip verbets kortform (imperativ) først som indgang

struben [...] Fordi noget af det skadelige eble skulde der blevet sidende paa Adam og alt mandkiøn". Enslydende i den tidlige Mothredaktion (A¹ 23): "kaldes det, som ellers næfnes eblet på struben, fordi gemene mand mêner, at noget af det skadelige eble skulde bleven siddendis der på Adam og ald Mandkiøn" (lidt afvigende og udbygget definition i den endelige redaktion). Under sammensætningen *Agevej* anfører Syv "Hand er intet i din age-vej. *Non est tibi impedimento*", Moth har som tilføjelse i den tidlige redaktion A¹ 232 (i lidt ændret form i GkS 774) samme udtryk og samme latin med oversættelsen "[han er] dig intet til hinder eller fortred". – Når Moth i sin artikel *Andagt* der i sidste redaktion, A 125, er sublemma under *Ând*, etymologiserer "qvasi. [*qvasi*, ligesom, dvs.] agt med ânden", så er denne sproghistoriske ekstravagance øjensynligt inspireret enten af Syv som under lemmaet *En Aand* har "(-)agt, [dvs.] Aandelig agt. *Devotio*", eller vel snarest i sidste ende af Kok der i arbejdsmanuskriptet A-D (GkS 777c, bl. 3^r) blandt tilføjelserne har, akkurat som Syv "Aandagt [dvs.] aandelig agt. *Devotio*" (ordet er dog også optaget sammesteds i rækken af *An*-sammensætninger).³⁸

Syvs Prøve er således punktvis udnyttet af Moth i dennes efter en helt anden målestok og langt mere professionelt udarbejdede store ordbog. En væsentlig forskel mellem de to er det historiske anlæg som var grundlæggende i Syvs oprindelige ordbogskoncept, og som der er tydelige mærker af i den publicerede Prøve hvor der som nævnt jævnlige gives etymologiske oplysninger og anføres former fra beslægtede sprog. Den danske Philologus Regius giver tillige som også berørt til forskel fra Moth lejlighedsvis henvisninger til ældre dansk litteratur. Moth har (i slutredaktionen) af forfatternavne kun Peder Laale i de hyppige citater af den kendte ordsprogssamling (jf. III B).

Som nævnt er der også med kildeangivelsen "P. S." ved tilføjelser i første-redaktionens arbejdsmanuskript sikre vidnesbyrd om at Moth har kunnet benytte Syvs ordbogssamlinger ved de andre bogstaver i alfabetet. Med nogle undtagelser forekommer disse "P. S."-tilføjelser, allerede observeret af Chr. Molbech (1827: 258f) ved alle bogstaver i arbejdsmanuskriptet, i vekslende omfang. Ved bogstaverne A og L, henholdsvis 227 og 307 ms.-sider i den endelige redaktion, er kun noteret nogle stykker, ved bogstav D

---

38 Denne og andre overensstemmelser mellem Kok og Syv skyldes åbenbart indbyrdes påvirkning også på dette niveau, altså Kok > Syv. Som tidligere nævnt har Syv haft 4 bogstaver (de 4 første?) til låns fra sin gamle studenterkammerat.

(234 ms.-sider) hele 16. Ikke alle pågældende lemmaer er dog videreført i slutredaktionen, som i intet tilfælde beholder ”P. S.”-markøren.

Langt hovedparten af disse ”P. S.”-lemmaer kan – efter stikprøver at dømme – verificeres i de bevarede Syvmanuskripter. Dvs. (jf. Bjerrum 1958: 59f) de udkast til den reviderede ordbogsskabelon (se ovenfor) som foreligger i håndskrifterne Rostg. 221c 4° (bogstaverne A – F, H – J; bogstav A (Aa) her svarer til den trykte prøve) og Rostg. 50b 8° (N – Y); Rostg. 50a 8° indeholder en ældre version (efter Syvs oprindelige plan) af A – M men kan også bruges ved konfereringen. Jeg giver her (se også note 24) nogle spredte eksempler fra hele alfabetet på disse mange indførsler i arbejdsmanuskriptet og de respektive kildesteder hos Syv. Ved de lemmaer som er ordbogsført i ODS(-S), kan ordhistorien her med basis i Syv suppleres med et ”ænyd.” i det omfang dette ikke allerede (som ved *Mitte* (*Mide*), *Rype* og *Egede* (her med gllda. belæg) findes i ordbogen.

B¹ 174 marg.: Bene / at / *P. S. exossare* = B 130: Er at tage bæn af. *Exossare* (ODS-S III *bene*). Jf. Rostg. 221c, s. 37b (dvs. 37, 2. spalte): Beener, *Exosso*.

D¹ 169 marg.: Dung / en / Er drøvelen. *Uvula. P. S.* = D 171 (Kalkar [I] *Dung*). Jf. Rostg. 221c, s. 82a: *Dung, Uvula*.

E¹ 43 marg.: Êgede / en / s. [: se] êge lund. *P. S.* = E 22: kaldes en êgelûnd. *quercetum*. (ODS *Egede*). Jf. Rostg. 221c, s. 88a: *Egede, Ege-lund* – skov. *Qvercetum*.

M¹ 136 marg.: Mite / en / Er et unsiffer, [overstreget: mit] imellem fluer og myg. *P. S.* = M 150: Er et ukre, som er imellem myg og flue. (ODS I *Mide* 2). Jf. Rostg. 50a, s. 576 tilf.: *Miter. Insectum inter muscas et culices medium*.

P¹ 61 tilf. *Perlefrø* / en / Er en urt, den samme som perle urt. *P. S. milium solis*. (bogstavet findes ikke i slutredaktionen, Kalkar *Perlefrø*). Jf. Rostg. 50b, s. 99: *Perlefrø. Milium Solis. Herba* [urt].

S¹ 169 marg.: Skeggegod [...] *Barbatus. P. S.* = S 267: den, som har vel skeg. *Barbatus*. (Kalkar *Skæggegod*). Jf. Rostg. 50b, s. 302 tilf.: *Skegged, Barbatus. Skegge-god, id* [*idem*, det samme].

Til ordet *Rype* (”en Norsk fugl”) har Moth R¹ 159 på blank side en længere tilføjelse efter Syv: ”findes og i Sælland ved stranden og kaldes Riper, Hornfisk Riper fordi de æder hörnfisk, og er dog magre som Strandmåger. *PS.*” (bogstavet findes ikke i slutredaktion), Jf. Rostg. 50b, s. 205, det samme i længere tekst.

Moth har således haft adgang til manuskriptmateriale fra Syvs hånd som svarer til de bevarede Rostgaardmanuskripter. Men ud over ”P. S.”-indførslerne i førsteredaktionens arbejdsmanuskript er der ikke bevaret spor af dette i Mothsamlingerne. Der er heller ikke bevaret spor af det bogstav (G) som ifølge den tidligere (s. 14f) nævnte liste over bidragydere til ordbogen blev afleveret, og hvor jeg i øvrigt ikke har undersøgt eventuelle aflejringer hos Moth ved sammenligning med en bevaret afskrift i Rostg.221c (eller G-afsnittet i Rostg. 50a).

Hvornår og hvordan Moth har fået dette materiale til sin rådighed, kan vi ikke vide. Det er vel muligt eller sandsynligt at Syv, som døde 1703, selv ud over bogstav G også har fået afleveret (de) andre bogstaver selvom vi fra korrespondancen med Árni Magnússon (Bjerrum 1958: 68) véd at han kviede sig ved at efterkomme Moths ønske om aflevering af hele ordbogsmanuskriptet. Efter Syvs død blev hans manuskripter købt af geheimearkivar og senere (som Moth) oversekretær Frederik Rostgaard som også havde store ordbogsplaner, og i hvis efterladte samlinger de som det er fremgået, nu befinder sig. Mindre sandsynligt må det forekomme at Moth gennem Rostgaard kunne have fået adgang til det supplerende Syv-materiale selvom der er vidnesbyrd om forbindelse mellem de to mænd, se Bruun 1870: I 147 og note 2 ovenfor.

Moth vurderede ikke det modtagne G-bogstav højt, på medarbejderlisten får det karakteren ”mediocriter”, middelmådigt. Syvs leksikografiske håndværk står heller ikke mål med Mothkilder som H.O. Nysted og Peder Terpager. Men Moth kunne bruge og brugte meget af det stof Syv fik lagt frem i sine ordbogssamlinger. Han var også opmærksom overfor Syvs ”gamle Ord” (jf. ovenfor) og hans purismer, i førsteredaktionen J¹.91 marg. er noteret: ”*Geographus* kalder P. S. Jordskriver”, en glose som dog ikke er optaget i den endelige redaktion som promoverer det heraf inspirerede (?) *Landskriver*. Vi må placere Peder Syv højt på listen over Mothkilder, også og ikke mindst fordi Syv tillige som ordsprogs- og folkevisesamler og -udgiver har været en vigtig forudsætning for og leveret meget væsentlige bidrag til Mothordbogen, se III A-B nedenfor.

At Syv i øvrigt har haft en videre betydning som inspiration for Moths ordbogsarbejde, kan der næppe være tvivl om. Det var Syv som først slog til lyd for en dansk – eller i videre forstand ”cimbrisk”, Bjerrum 1958: 57 – ordbog i sit berømte programskrift, *Nogle betenkninger om det Cimbriske Sprog*, 1663, og hans tanker (DaGram I 112) om et bredt dækkende lemmaudvalg med opstilling efter stamordsprincippet – som

i den samtidige tyske leksikografi – ligger i tråd med Moths egen senere praksis.

Der er også hos de to, klienten og patronen/mæceen, nogle iøjnefaldende fællestræk i sprogsyn og -praksis. Begge forviser de fremmede bogstaver C, Q, X og Z fra alfabetet (og ordbogen). Når Syv (*Betenkninger*, DaGram I 136f) advokerer for at naturaliserede fremmede ord ikke blot skal skrives med danske, ikke latinske bogstaver, men også ortografisk og formmæssigt forsigtigt assimileres ”[dannes] efter vort sprog”: *Athener*, ikke *Athenienser*, *Ambros*, *Donat* for *Ambrosius*, *Donatus* osv. – så er det nøjagtigt samme linje Moth følger og udbygger. Fremmedordenes stavemåde fordanskes: *Aksident*, *Ambision*, *Amysere* osv. Fremmede suffikser sløjfes: *Adverbi*, *Auditori*, *Preposits*. Kendt fra Moths Ovidoversættelse – det store projekt før ordbogen – er den radikale omformning og aflatinisering af det klassiske navnestof, bl. a. med sløjfning af endelsen *-us*: *Ikar* for *Icarus*, *Pyram* for *Pyramus* osv. (Lindegård Hjorth Indledning til udgaven 1979, se note 125, s. 42f). Det kan også nævnes at Moths gennemførte ide med diakritisk markering (med cirkumfleks) af de lange vokaler (jf. ovenfor I C) ventileres af Syv som (DaGram I 130) overvejer brug af streg ”over dend Vokal, som skulde holdes længe paa”.

III Specielle kilder

I den forsinkede fortale til *Videnskabernes Selskabs Ordbog*, der fremkom i bind 3 (I – L, 1820), indgår en udførlig fortegnelse over de benyttede kilder, trykte og utrykte, med specificering af disse ”Hielpemidler”, dels for det almindelige rigssprogsstof, dels specielt vedrørende 1) forældede ord, 2) dialektord (”Landskabsord og Almuesord”), 3) norske ord, 4) faglige termini (”Kunstord”, juridiske, medicinske osv). Den følgende præsentation af Moths ”specielle kilder” følger i store træk dette skema. Der er dog som det ses, foruden et afsnit om islandske ord indskudt et afsnit om ordsprogs-kilder, som afspejling af Moths særlige interesse for og opdyrkning af dette felt. Der bliver herved lidt flossede rande mellem de forskellige grupper idet indholdet her (III B) delvis falder sammen med III A (kilder til ældre sprog). En tilsvarende overlappning finder sted ved III E med en række ældre juridiske termini.

III A Kilder til ældre (danske) ord

Til dette afsnit foreligger der et begrænset materiale i form af nogle bevarede excerpter af ældre danske sprogekilder: Huitfeldt (Danmarkshistorien), Hans Tausen (Mosebogsoversættelsen 1535), Anders Sørensen Vedel (Saxo-oversættelsen 1575), alle tre forfattere som også figurerer på VSO’s tilsvarende detaljerede kildeliste (og på Peder Syvs liste (1663) over ”de fornemste Danske bøger”, DaGram I 115ff). En kildegruppe som åbenbart er udnyttet i Mothordbogen men ikke er dokumenteret i form af samlede excerpter olgn. i ordbogssamlingerne, er folkeviserne, i VSO’s kildeoversigt ”Kæmpeviserne, Tragica”. Se videre om de enkelte her nævnte kilder nedenfor.³⁹

---

39 I førsteledredaktionen er noteret et par og kan måske findes flere isolerede eksempler på henvisninger til andre benyttede kilder: Til lemmaet *Lud* ’lur’ giver L¹ 139 marg. udtrykket ”blæse i forgyldene lud” med kildeangivelsen ”K karls krøn.”, dvs. *Keyser Karlls Magnus Krønike*, 1534 og senere. Den endelige redaktion optager kun frasen ”blæse i lud” (med et Peder Laale-citat). – Et citat fra et af de kendte senmiddelalderværker Hr Michaels ”Jomfru Marie Rosenkrans” er givet under lemmaet G 263 *Grisle (Grissel)*, der til betydningen ’ovnspeade (-sætter)’ (GldO *grisel*) føjer betydningen ’stage’ *pertica* og eksemplet ”Med griszle blef krist slagen”, indført i førsteledredaktionen G¹ 439 marg. ved lemmaet *Griszle* med kildeangivelse ”*Rosar.Mar. C3* [arksignatur]”. Der er øjensynligt tale om en forveksling eller sammenblanding med ordet G 132 *Gisel* ’pisk, svøbe’ (GldO II *gisel*), jf. kilden, det gamle tryk ved Poul Ræff 1515, bl. C3: ”met geysler wort han slagen”.

Til rådighed for Moth på dette lemmaområde (det ældre ordstof) var også en række ordlister i Peder Syvs værker. Syv bringer fortegnelser over ”gamle og ellers lidet brugelige ord” (1682) både i *Betenkninger* 1663 (DaGam I 159-65) og i begge ordsprogsbind 1682 og 1688, de sidste mere omfattende, også med en del norrøne, islandske lemmaer (DgO VII:1 s. 557-89, VII:2 s. 333-58) samt i viseudgaven 1695. I hvert fald for 1663-listens vedkommende er der lemmasammenfald og andre overensstemmelser som tyder på at Moth som man kunne vente, har benyttet eller tjekket disse mindre leksikografiske bidrag, jf. også nedenfor om viseglossaret.

Langt hovedparten af lemmaerne i Syvs lille liste med godt 200 opslag (hovedlemmaer) i *Betenkninger* er også bevidnet hos Moth, heriblandt formentlig sjældnere ord (ikke i Kalkar eller der kun med Moth- eller Syv-belæg). Imidlertid har – efter stikprøver at dømme og ikke uventet – de allerfleste af disse opslag modsvarigheder i de bevarede ordbogsudkast fra Syvs hånd i Rostgaard-håndskrifterne 50 a-b 8°, 221c 4°. Dvs. ordbogsmateriale som Moth har haft adgang til og udnyttet i ”P.S.”-tilskrifterne i førsteredaktionen, se II D. Der er altså her to kildemuligheder. Eksempelvis: substantivet *Feg*, Syvglossaret 1663 (under lemmaet *Feig*, jf. NO *fegge* 1): ”Barn/ kælefeg. feg efter feg [dvs.] barn (N[orske] Lov)”, tilsvarende tekst i Rostg. 50a (den ældste ordbogsredaktion), s. 191 og hos Moth F 113. I en række tilfælde hvor de to Syvkilder er indbyrdes afvigende, kan man dog se at Moth ved fællesordene har udnyttet enten håndskriftmaterialet eller den trykte tekst, eventuelt begge.

Under bogstav S med i alt 30 opslag giver Syvglossaret uden nærmere forklaring, som nøgent lemma, bl.a. ordene *Skræling* (ODS II *Skrælling* 1) og *Stødtalendes* (’stammende’, jf. Kalkar). Den sidste glose er hjemlet i Rostg. 50b, s. 469 med latinske ækvivalenter *Travlus*, *Balbus*, som genfindes hos Moth S¹ 639 tilf. og i slutredaktionen S 908 (her med forklaringen ”den som er stam og ligesom støder ôrdene ûd”). Den første har i Rostg. 50b, s. 329 forklaringen ”*Infirmis dum crescit*. Svag i opvexen”, en forklaring som gentages Moth S¹ 241 marg.: ”Skræling [...] Er den som er svag i sin opvekst”, den endelige redaktion S 347 har kun latinsk ækvivalent *Valetudinarius* ’syg person, patient’. Der er (i andre afsnit) andre eksempler hvor glossaret som det normalt er tilfældet, har en kort dansk forklaring og Rostgaard-manuskripterne blot en eller flere latinske ækvivalenter = Moth: *Hestefør* (Kalkar *Hestfôr*) Syv 1663 ”Ferdig at ride hest”, Rostg. 221c, s. 143 *Aptus equitationi*, Moth H¹ 229 marg. til lemmaformen *Hestfôr* samme forklaring som Syv, ændret og specialiseret i slutredaktionen H 177 (”en dreng, som er så stor og sterk, at hand kand tåle at ride”) med

latinsk ækvivalent *Equitationi idoneus*. – *Hu-blød* (jf. Kalkar) Syv 1663 ”Ræd/ frygtagtig”, Rostg. 221c, s. 155 *Mollis. Pusillanimis*. Moth H 285 ”blødhierdig. *Mollis*”. – *Nybolen* (jf. Kalkar *Nybølle* 2) Syv 1663 ”som nylig har begyndt at boo”, Rostg. 50b, s. 33 *Novus colonus* = Moth N¹ 85 marg., slutredaktionen N 85 (tilføjer ordet *mand* til lemmaet). – *Ølsvelg* (jf. Kalkar) Syv 1663 ”Dranker”, Rostg. 50b, s. 44 *Bibax* = Moth Ø¹ 14 marg., slutredaktionen Ø 17 ækvivalenten *Heluo*.

Som nævnt kan de fleste af 1663-listens opslag genfindes i Rostgaard-manuskripterne. Der er dog også en række eksempler på ord som er med hos (optaget af) Moth men ikke kan verificeres i de bevarede håndskrifter. Således under bogstav M ordene *Momme* (Kalkar [II] *Mumme* 3) Syv 1663 ”at hemmeligt tviile om” = Moth M 161 betydning 4 under det pågældende verbum, *Mandbarn* (jf. ODS) Syv 1663 ”Svenbarn”, Moth B 51 ”et drenge barn”. Kun i førsteredaktionen hos Moth: *Mandslagtig* (Kalkar *Mandslegtig*) Syv 1663 ”Manddraber”, Moth M¹ 42 *Mandslegtig* ”den, som har slagen folk ihjel”, *Modstandig* (jf. Kalkar) Syv 1663 ”Modstander”, Moth M¹ 147 ”den, som imodstær anden”. Ordet *Mødreng* (jf. Kalkar) Syv 1663 ”Pigesvend/ Jomfrusvend” = Moth M 207 ”den som gerne vil opvage jomfruer” har omvendt hos Moth i førsteredaktionen M¹ 199 marg. synonymet (*Mø*)*hane* svarende til Rostg. 50a, s. 581⁴⁰ – Moth har som muligt lån fra 1663-listen også et par af de der undertiden anførte eksempler, således til lemmaet *Mål* betydningen ”sag, gerning, handel” (M 32) frasen ”Jeg setter mit mål til Gud”, svarende til Syv 1663 ”Maal/ Sag” + det anførte citat.

Under alle omstændigheder har vi altså her igen (jf. II D, III B) Syvtekst – i forskellig aftapning – som kilde for Mothordbogen.

Folkeviser

Der er ikke i Moths bibliotek efter auktionskataloget 1719 registreret nogen af de tre da eksisterende folkeviseudgaver (se Lundgreen-Nielsen 2002), Anders Sørensen Vedels ”It Hundrede uduaalde Danske Viser [...]” (Hundredvisebogen), 1591 med flere optryk, Peder Syvs udvidede udgave af samme, ”Et Hundrede Udvalde Danske Viser [...] Forøgede med det Andet Hundrede Viser [...]” (Tohundredvisebogen), 1695, og

---

40 Syv sammenfører ordet med ”A” (engelsk) *Meacock*, jf. OED *Meacock* ’kvindagtig person’, Syv *Effeminatus*.

den anonyme ”Tragica Eller Gamle Danske Historiske Elskaffs Vjser [...]”, 1657 (tillagt adelsdamen Mette Gøje). Men som nævnt er der rundt omkring i ordbogen medtaget mange folkevisord og -udtryk, flere steder også direkte citater af verslinjer. Og der er i ordbogens førsteredaktion noteret en række henvisninger til Tohundredvisebogen 1695.

Disse henvisninger, der foreligger som marginaltilføjelse (”marg.”) eller tilføjelse på blank side (”tilf.”), er efter Moths praksis nødtørftige. De gives som regel i formen ”K. V.” (altså ”Kempe Viser/Viser”, sjældent uforkortet ”Kempe Vise” M¹ 10 marg.) + side. I et enkelt tilfælde H¹ 4 tilf., lemmaerne *Hadings nafn, ord* (’spottenavn, -ord’, begge medtaget men uden folkeviserreference i slutredaktionen H 4) med præciserende forkortelse ”tohundr. V” og henvisning til afdeling og nummer i udgaven, henholdsvis 2. Part nr. 32 (= DgF 145 O *Marsk Stig*) og 3. Part nr. 9 (= DgF 143 A *Thule Vognsen og Svend Graa*). Jeg har ved kursoriske gennemgange af førsteredaktionens arbejdsmanuskripter, dvs. uden noget krav på fuldstændighed, noteret godt en halv snes sådanne (”K.V.”-)kildehenvisninger, især som belæg for særlige lemmaer ligesom de just nævnte, fx: E¹ 81 tilf. *Elver færð* (ikke i slutredaktionen) = Syv 2. Part, nr.9, DgF 46 Bd *Elverhøj*), F¹ 386 tilf. *forlide* ’forhale’ (i slutredaktionen L 148) = Syv II 25, DgF 135 C *Dronning Dagmars Død* (det aktuelle citat ”hand lod icke lenger forlide” er ikke med i ordbogsredaktionerne), L¹ 110 marg. *Linde* ”et kvindebelte” (tilsvarende slutredaktionen L 177) = Syv II 2, DgF 33 F *Germand Gladensvend*. Men også et enkelt fuldt citat er blandt henvisningerne: L¹ 168 marg. ”der kom løbende så rask en hind, den bar mig i sin læ. K. V. 174” = Syv II 11 str. 7, DgF 285 D *Grevens Datter af Vendel*. Citatet er ikke med i slutredaktionen der blot har et lemma *Læ = Ly* (for vejr og vind) L 222.

Den almindeligste form for indførelse (tilføjelse) af folkevisestoffet er imidlertid med markøren ”g. V. (G. V.)”, ”gamle Viser/gammel Vise”, uden nærmere præcisering. Disse ”g. V.”-ord og -citater forekommer adskillige steder i 769-redaktionen, der er – med det samme forbehold som ovenfor – fundet knap 30 eksempler, lemmaer, fraser, men også citater af enkeltlinjer og linjepar. Bl.a. følgende som også kan verificeres i Syv 1695: R¹ 87 tilf. (ved lemmaet *Ride*) ”den første dyst de sammen rêd de hellede vare begge så sterke” = (lidt redigeret) Syv I 25 str. 33 ”Det første Reed de sammen rede/ de Hellede vare baade saa sterck”, DgF 32 Bb *Svend Felding og Dronning Julie*. Bogstav R er ikke bevaret i slutredaktionen, som imidlertid har (H 152) en artikel *Helledt* eller *Helt* (ODS

I *Helled*) ”den som har giørt sig berømmelig ved mandelige gerninger” (uden folkevisecitat eller -reference).

Det er som det er fremgået, ikke alle førsteredaktionens indførsler der lever videre i slutredaktionen, som normalt ikke bibeholder ”g. V.”-markeringen.⁴¹ Mange folkevisebaserede lemmaer osv. står også uden markør både i den første og den endelige redaktion. Uden eksplicit folkeviserreference er fx til lemmaet *Kviste* ”at slæ med rîs” (K¹ 433 marg.) indført følgende citat fra *Svend Vonved*-visen (DgF 18 D): ”Før skal du vrie vand af stål, før du skal kviste mig til det mål” = Syv 1695 I 16 str. 36 ”Førre skulde du vrie Vand af Staal/ førre du skulde qviste mig til det Maal”. Citatet medtages i slutredaktionen (K 411) i lidt redigeret form: ”Før skal du [...] før jeg skal kvistes til det mål” og med den obligate latinske oversættelse/ ækvivalent og altså uden folkeviserreference. Et par kendte omkvædslinjer er medtaget i begge redaktioner, henholdsvis under lemmaet *Tilde* eller *Tille*, *Tillie* (T 115, betydningen ”Et skibs dek. *Tabulatum navis*”): ”den haffrue danser på Tillie” = Syv 1695 II 24, DgF 42 B *Havfruens Spaadom*, og under *Dunne* (D 179: ”give en sterk genlyd”): ”det dunner under ros” = Syv 1695 I 5, DgF 7 H *Kong Didrik og hans Kæmper* ”Det donner vnder Rosz, de Danske Hoffmend der de vdride”). Men kun i det sidste tilfælde har førsteredaktionen ”g. V.”-markør: D¹ 170 marg.

Medens alle de præcise ”K.V.”-henvisninger i 769-redaktionen kan verificeres i Syv 1695, er der i ”g. V.”-indførslerne og andre umarkerede men utvivlsomme folkeviseindførsler mange eksempler der viser at der også har været andre tilgange, andre kilder benyttet. Førsteredaktionen H¹ 175 tilf. bringer (her uden ”g. V.”-markering) et citat som – med en variant af den kendte hilseformel ”hil sidde du (I)”, jf. ODS *hil* – kan være fra

---

41 Der er dog noteret et par eksempler på kildeangivelsen ”gamle viser, kempesviser” i slutredaktionen i forlængelse af markeringer i førsteredaktionen: J 98 *Jorderigsmand* ”kaldes et menneske i gamle viser” (J¹: ”et menneske, *Homo*. g. V.”). L 65 *Lauring* ”kaldes en dverg, af en dvergs navn, som i kempesviser kaldes kong Lauring” (L¹: en liden dvergs navn hvorom læses i kempesviserne”). Også forkortelsen ”g. V.” er fundet et par steder i den sidste redaktion: G 281 *Gry* ”kaldes larm, færd, tummel” med et ikke identificeret visecitat ”de [...] gjorde der så stôr en gry”, S 203 *Single* bet. 3 ”at baldyre” med et citat (”du sy mig en skiôrte, du single den med gûld”) der kan være fra en af de sidste viser i Anne Juel-håndskriftet (se note 42) DgF 259 Gb *Lars Sisen og Fru Eline* (str. 9), Anne Juel bl. 138v: ”ville i vere mig huld, da syer i mig En skiôrte, oc singlar mig den med Røde guld”. DgF henfører citatet som en hypotetisk tekstvariant til den store Marsk Stig-vise 145 A, str. 22, se variantapparatet III 375 (dog berigtiget smst. Tillæg s. 927). Citatet ODS *single* 2 fra Axel Olriks populære viseudvalg følger dette (vild)spor. – Undertiden kan også forekomme andre markører ”på gammelt dansk”, ”hosz de gamle”, således ved lemmaet *Bøe* ”bekoate” (”lød deris bryllup bøe”) med de nævnte markører i henholdsvis første- og slutredaktionen (B¹ 410 marg., B 272).

DgF 20 *Hagbard og Signe* eller fra den motivbeslægtede, kortere DgF 473 *Hr. Bjørn paa Sønderborg*: "Held sidde i fruere og stolte Jomfruer". Den kendte og yndede Hagbard og Signe-vise er ligesom "Hr. Bjørn" ikke med i Tohundredvisebogen, men er optaget som nr. 1 i *Tragica* (str. 15 "Hel sidder I osv.", DgF 20 I): *Tragica* kunne da her være mulig kilde, men må altså dele værdigheden med Hr. Bjørn-visen, som bl.a. er overleveret

Ill. 5. Anna Juels folkevisehåndskrift NKS 815a, 4°, bl. 24^v = DgF 49A *Malfred og Magnus*, str. 65-70, med tilskrevet forklaring "rende" over ordet rinde str. 70.

i Anna Juels håndskrift (DgF 573 Bb, str. 12) der har mange Mothcitater, se straks nedenfor. Mothexcerptet har i givet fald opfattet det indledende (egentlig) adjektiv som et substantiv (jf. ODS *Held* 5.2). Citatet er ikke bibeholdt i slutredaktionen, som under (subst.-)lemmaet *Held* H 143 bringer frasen ”Held mødt” som hilsen (lat. *salve*). Og også har en artikel (H 146) ”Hil! *Salve* [vær hilset]”.

Flere ”g. V.”-citater kan kun eftervises i utrykte kilder. Således citatet F¹ 544 tilf. ”det fregned sorten Tjørning [sic], hand agtede at vinde den mø” (ikke i 774-redaktionen der imidlertid registrerer betydningen ”fåe at vide” F 349 *Fregne*, ODS II *fregne*). Den her citerede vise DgF 364 *Sorte Tjørning* (str. 3) findes ifølge DgF i tre håndskrevne kilder, Anna Juels håndskrift (DgF 364 a) og Karen Brahes kvarthåndskrift fra 1600-tallet og det yngre Grev Holsteins håndskrift (1725-30), se nærmere om disse Sønderholm 1976 (DgF XII). De to ældste håndskrifter har blandt deres henholdsvis 38 og 12 folkevisepskrifter flere af de viser som Mothexcerpterne kan ses at referere til. Flest har Anna Juel med i hvert fald en 8 sikkert identificerede kildesteder, egentlige citater samt et par specielle glosser fordelt på 6 viser, og desuden en række andre sandsynlige til forskellige fraser og enkeltord. Jeg giver her en fyldig dokumentation og henviser ved de følgende kildeidentifikationer til Anna Juel-håndskriftet, som i øvrigt frembyder et enkelt brugsspør der tyder på/bekræfter at dette håndskrift har været den faktiske kilde eller i hvert fald en hovedkilde for en række ikke Syv- (eller Tragica-)baserede viseexcerpter.⁴²

---

42 Håndskriftet (NkS 815a 4°) er åbenbart af østjysk proveniens og kom 1680 i adelsdamens Anna Juels (1654-88) besiddelse. Dets videre skæbne efter hendes død er ukendt før det dukker op i Suhms håndskriftsamling og derfra overgår til Det Kongelige Bibliotek (Sønderholm 1976: 319f). De af Moth med sikkerhed benyttede 6 viser er indført i den første tredjedel af håndskriftet. Det nævnte brugsspør findes ved den nedenfor citerede passus fra Malfred og Magnus-visen (str. 70, NkS 815a, bl. 24^v) ”hun mone aff bierget Rinde” hvor der med yngre hånd over linjen ved ordet *Rinde* er tilføjet et forklarende *rende* (se ill. 5), ganske svarende til Moth R¹ 95 tilf. *rinde* [dvs.] *rende* + citatet. Citatet hos Moth afviger fra håndskriftet ved en lille (redaktionel?) ændring: ”tager sin søn ved hånd” < ”om haand”. – Håndskriftet indeholder i øvrigt en del rettelser og tilføjelser til de enkelte viser med varianter fra anden visetradition, skrevet med en yngre hånd, ifølge Sønderholm snarest fra sidste fjerdedel af 1700-tallet; blandt tilføjelserne er en henvisning til 1764-udgaven af Tohundredvisiebogen. Den glosse (*rinde* = *rende*) som afspejles i Moths førsteredaktion, må da være en ældre tilskrift. Men det er vanskeligt at afgøre om det er Moth selv der under benyttelse af håndskriftet har glosseret (skriftkarakteren udelukker ikke denne mulighed!), eller det er en eksisterende note som er overtaget af Moth (eller eventuelt den peron/medarbejder der til brug for Moth har excerpteret håndskriftet).

Sikre referencer til viserne i Anna Juel-håndskriftet er – foruden det allerede nævnte citat fra Tørringvisen og et par fra den særlig nedenfor omtalte Magnus og Malfred-verse – følgende (jeg citerer (tekst og) strofenumre efter DgF, også i de tilfælde hvor Anna Juel ikke er trykt hovedopskrift og eventuelt har andre numre; en række citater er dog givet eller kontrolleret efter håndskriftet): E¹ 109 tilf. ved lemmaet *Enke* ”Så høvis [sic] beder dig riddere tre, der til så rig en Enke [enkemand]” = DgF 476 Ah *Hertugen af Skare*, str. 23, Anna Juel-hs., bl. 35^v: ”Saa høffuisk da bedis dig Ridere Thre, der till saa Riger en Encke”. Slutredaktionen E 60 bringer hele citatet, umarkeret, jf. ODS I *Enke* 2 (uden DgF-identifikation!). – P¹ 152 tilf. med lemma *Prierisse* ”forstanderske i Nunne kloster”: ”Hil være i kloster prierisse” = DgF 407 Fc *Adelus tages af Kloster* str. 13, Anna Juel-hs., bl. 53^v: ”Hill szider I Klosters Prierisze, alt offuer Eders brede bord”. Bogstavet findes ikke i slutredaktionen. – En eksplicit henvisning til Fru Sølvleradvisen (se nedenfor, nr. 1 i Anna Juel-håndskriftet) er indsat i førsteredaktionen H¹465 tilf. ved ordet *Hoielofts bro*, jf. note 44. – De følgende eksempler er fra to viser som også er optaget i Syv 1695, men med afvigende tekst: G¹ 54 tilf. ”der sang Galender og Nattergal” med anført lemma *Galender* ”en gøg” (jf. Kalkar) = DgF 180 B *Folke Algotsøn* str. 7-8 (Syv IV 52 giver ikke dette naturindslag). Samme lemma og citat i slutredaktionen G 70. – V¹ 143 tilf. ”Hand tog med sig både hustru og børn hand drôg den Vesterlêd” = DgF 251 Ai *Skjønne Fru Sølvlerad* str. 73 (Syv IV 19, DgF 251 Ao: ”Hand drog under Vester-Øø”, jf. DgF varianter IV 552). Slutredaktionen bringer en artikel *Vesterled* ”Plaga occidentalis”, men ikke citatet.

Sandsynlige kildeidentifikationer er bl. a. (se også nedenfor og note 41) S¹ 477 marg. ”en sprangede hue” med forklaringen *versicolor* ’broget’ (jf. Kalkar *Sprange*) = den allerede nævnte Folke Algotsøn-verse DgF 180 B, str. 12 ”din sprangede huffue”. Kollokationen er med, umarkeret, i slutredaktionen B 242 hvor glosen *Spranged* ”broged” i Moths specielle og undertiden usædvanlige etymologiske opstilling er sat som sublemma under hovedordet *Brêd*. – Når Moth M¹ 166 tilf. bringer oplysningen ”Mûld kastedes over den der skulde klostergives”, tilsvarende M 163 marg. ”at kaste mûld over en”, kan kildestedet her være DgF 477 Be *Giselmaar* str. 30, Anna Juel-hs., bl. 29^r: ”de kaste det soerte muld offuer giszels fauffre haar” (den trykte DgF-opskrift 477 Ba har det meningsløse ”det sorte wild”, jf. variantapparatet).⁴³

---

43 Navnet *Giselmar* er optaget i verbalordbogen G 133!

Specielt visen *Malfred og Magnus* (DgF 49 Aa) har åbenbart været opmærksomt excerperet og afsat et par regulære citater og formentlig også ord og fraser, almindeligt med ”g. V.”-markering (i førsteredaktionen): L¹ 80 tilf. ”Dagen léd og snekken skrêd” (str. 38: ”snecken hun skred”) = L 147, citat uden markør); R¹ 95 tilf. (til lemmaet *rinde* ’rende’, se note 42): ”Malfred tager sin søn ved hånd, hun monne af bierget rinde” (str. 70), bogstavet foreligger ikke i slutredaktion. Fraser som de følgende: B¹ 363 tilf. ”at fafne ens komme så blide *pro* [i stedet for] blid effter de tiders måde” (str. 49: ”hun fafned hans komme saa blide”), slutredaktionen B 219 bringer kun et normaliseret eksempel ”Hun fafnede ham så blid”; S¹ 632 tilf. ”styre sin snekke for land” (str. 73: ”hun styred snechen for land”, den ovenfor nævnte Anna Juel-*vis*e DgF 407 Fc *Adelus tages af Kloster* har frasen i formen (str. 24 (22) ”[...] szin Sneche [...]”), samme fraseeksempel slutredaktionen S 896 (som sædvanlig uden folkevisemarkering).

Den lange romanagtige Malfred-*vis*e, som efter dramatiske forviklinger klinger ud i en lykkelig *ménage à trois*, frembyder videre en række almindelige folkevisord og -fraser som hos Moth kan være noteret her og mange andre steder og ikke behøver speciel kildeidentifikation: ”hand axlede sit skind”, jf. Moth A 85, S 309 (S¹ 209 marg.: [Skind] var i forige tider et klædebon, som bares på akselen); ”hand var vel svøbt i Maar” (se nedenfor); ”hun stander hende op igjen”, her har Moth kun frasen S 717: ”stâe op imôd én. *Assurgere alicui*”. Videre ordene *høyelofft*, *høyelofftsbro*, *-tilie*, Moth H 372 *Høiloft* osv., om henholdsvis svale (*bro*) ud for, gulv (*tilie*) i højeloftet, den øverste etage i hus eller borg).⁴⁴ Sjældnere ord hvor teksten her er eller kan være førstekilde, er lemmaer som *iorderigs mand* ’menneske’ (str. 89, se note 41) og *Eble Barn* (str. 14). Det sidste ord er i Moths førsteredaktion A¹ 45 marg. optaget med den almindelig knæsatte betydning som han har kunnet se hos Veylle 1665: 222 (*Eble-Barn*, efter Skånske Lov): ”et lille barn som er umyndig, og ståer under formynderskab”, tilsvarende Æ¹ 1. Men i den endeligte redaktion (Æ 1) er dette erstattet af en forklaring ”et lille barn, som leger endnu. *qvi nuces nondum reliquit* [som endnu ikke har lagt nødderne (legetøjet) på hylden, et Valerius Flaccus-citat]” der øjensynligt er inspireret af Malfredvisen: ”Dend

---

44 Disse tre lemmaer (i formen *Hoie-*) er indført i førsteredaktionen H¹ 465 tilf. der giver en usædvanlig visehenvisning (”H [Her] Orms vise”) til *-bro*. Henvisningen gælder altså ikke Malfredvisen, men den ovenfor nævnte Fru Sølvlerlad-*vis*e DgF 251i ”Hr Orm hand thiener [i kongens gaard]” hvor ordet ses i str. 78 (75). I øvrigt misforstår Moth H 372 *Høilofts-bro* idet han tager *-bro* for pålydende og oversætter ”en høi bro. *pons altus*”.

Thredie [datter] hun er it Eble Barn, hun mone med Eble legge [lege]”, jf. Kalkar *Æblesbarn*; ordet står uden markør i begge redaktioner.⁴⁵

Der er i de foregående kildeanalyser og -forslag anført en række både regulære citater og karakteristiske folkeviseord og -fraser: *elverfærd, forlide, højeloft, linde, aksle sit skind, favne ens komme* osv. Jeg supplerer her med et blandet udvalg af viserelaterede lemmaer og fraser fra ordbogens to redaktioner, med eller uden ”g.V.”-markering i førsteredaktionen.

B¹ 101 marg. til lemmaet *Bede* ’jage’, uden ”g.V.«-markør men med gammel kasusform: ”at bede dyr i lunde”, i slutredaktionen B 154 normaliseret citat ”bede dÿr i lunden”. – B¹ 410 marg. til lemmaet *Boe* ’bekoste’: ”Hand lod deris bryllup boe”, se note 41. – L¹ 192 tilf. ”at gille i løn. g. V. *Amare clanculum* [elske hemmeligt]”. Frasen bringes også, men umarkeret, under lemmaet *Gille* G¹ 218 marg. ”at gille med æren, i løn”; slutredaktionen G 129 har en længere artikel *Gille (Gillie)* med bl.a. betydningerne ’elske’, ’bejle’ og de anførte fraser i eksempelrækken. – M¹ 53 tilf. til lemmaet *Mâr* ’mårskind’: ”Hand var vel svøbt i Mâr. g. V.”, M 67 marg. umarkeret eksempel ”Hand var svøbt i mâr, i skarlagens mâr” (jf nedenfor om personbetegnelsen). – P¹ 53, 72 uden ”g.V.”-markering *Pel, Piold* henholdsvis ”skarlagen” og ”en kostbar klædning”. – S¹ 179 tilf. ”at snakke skempts ôrd. g. V.” = S 275, uden markering (jf Anna Juel-visen DgF 40 D Harpens Kraft, omkvæd ”de snacket saa mangt it skiemptis ord”). – Fra det overnaturliges verden fx *Federham* F 111: ”en tingest af fêr, som gemên mand troer at troldfolk setter dem i, at flyve bort med”. – *Lindorm* L¹ 110 ”tales meget om i de gamle kempes viser” med en udførlig i sagens natur tentativ beskrivelse (”skal have været”) og tilføjelsen ”Figuren deraf sidder om spiret på Københafns børs [rettet fra ”Børses târn]”, ordet optages i sagleksikonet Conv. L 96 i formen *Linôrm* og med tilsvarende tekst. – Sammensætninger til *Elle*, der indføres som simpleks (formentlig efter Kok GkS 773 III, bl. 9^v) i førsteredaktionen (E¹ 72 ”kalder gemên mand en skoutrol”, slutredaktionen har E 42 *El* eller *Elver* ’spøgelse i kvindeskikkelse’): *Elledans, -folk, -frue, -høi, -kone, -konge, -kvinde, -mand* ofl. præsenteres (E 42f) med definitioner der understreger det overnaturlige

45 Se nærmere om ordet Olrik Frederiksen 2002 med en indgående analyse og en nytolkning af etymologien som knytter an til den i ældre europæisk, fransk, specielt tysk litteratur dokumenterede funktion æblet har som valgmulighed i en såkaldt uskyldsprøve. Betydningen kunne da være: ’barn i den alder da det vil vælge et æble frem for noget (abstrakt) værdifuldt’ – i steden for den i Malfred-visen lancerede (som i øvrigt har en parallel i DgF 475 *Asslag Thorsen og skøn Valborg*).

”effter gemên mands tro”, ”effter poeters digt” oln. (Flere af disse sammensætninger medtages også af Kok og et par i DictHerl, begge har også ordet *Federham* (Kok *Fierham*)).

Personbetegnelser og navne (jf. også note 45): *Gangerpilt* G 51 ”en liden tiggerdreng” (G¹: en liden dreng som stryger om landet”, jf. Syv 1695 i den nedenfor omtalte ordliste: ”Løbe-Dreng”). – *Lillievand* L 171 ”En smal [’smækker’] jomfru. *Virgo juncea*”, i førsteredaktionen L¹ 101 med en tilføjet (umarkeret) vise frase som eksempel ”du hente dend *Lilievånd*”. – *Mâr* M 67 som nr. 4 efter de angivne betydninger 1) dyrenavnet ’ilder’, 2) skind af ilder (mâr), 3) plantenavn: ”lignelse vîsz, en smuk dreng eller pige. *Formosus puer, formosa puella*.⁴⁶ Hertil udtrykket ”den onde, den venne mâr, *foeta, dulcis puella*”, hvor den første, sjældnere kollokation med adjektivet *ond* kendes fra Syv 1695, IV 42 (= DgF 127 B, *Kong Valdemar og hans Søsterdatter*), her brugt om gift kvinde. – *Smâdreng* S 514 ”en lille dreng [S¹: en dreng] som tienner”. – Visernes specielle navnestof er også repræsenteret. Således de fire følgende lemmaer, iøjnefaldende i viseoverskrifter i Syv 1695 1. part og i øvrigt bortset fra det første også medtaget i Syvs ordsprogsglossar 1688: *Bermeris* B 135 ”Er en kempes nâfn” (Syv 1695 I 15 = DgF 11 D). – *Burmand* B 460 ”Var en veldig kemp, som blêf slagen af Holger Danske”, førsteredaktionen B¹ 617 tilf.: ”en grof ubeskeden kompan” (Syv 1695 I 14 = DgF 30 D) – *Langbên-rise* L 39 ”den, som er sâr høi”, i førsteredaktionen L¹ 20 tilf. samme angivelse, men desuden: ”var en kemp såledisz kaldet” (Syv 1695 I 4 = DgF 7 Bb). – *Mimring Tand* M¹ 123 marg. ”*Nanus* [dværg]” (Syv 1695 I 17 = DgF 14 b), i den endelige redaktion kun det første led (M 141 *Mimring*), dels med samme betydning (dværg, også betegnelse for dværgesværd), dels med betydningen ”den som er liden af vekst” (dette også i DictHerl).

I det lille 16-siders glossar (med ”Nogle Gamle og sære [: specielle, usædvanlige] Ord”) til Peder Syvs Tohundredvisebog, som optager mange af de i det foregående nævnte ord, er et par og tyve opslagsord markeret som særlig frekvente med et til den givne danske eller latinske forklaring/ækvivalent føjet ”Tidt”, et par steder med den tilsvarende latinske glose ”Sæpe”. Udvalget er dog åbenbart noget vilkårligt. Ud over de ovenfor nævnte *Gille*, (*i*) *Løn*, *Lillievand*, *Maar* (*i* listen *Mard* ”Smukt Pige barn /

46 I den standende diskussion om glosen (Duncker 2000: 79ff, 108, jf. Akhøj Nielsen 2004: 188), kan Moth altså tages til indtægt for dem der – mod den knæsatte etymologi: sideform, gammel nom.ent. til *Mø*, ODS I *Maar* – advokerer for en naturlig associativ forbindelse mellem dyret og personbetegnelsen.

Dukke”) anføres: *Bert* ”Præstans” ’fin, fortrinlig’, *Borgeled*, *Braad* ”Esca” ’mad, spise’, *Bør* ”Ventus” ’vind’, *Havfolk* (-mand, -frue), *Hure* ”Hvorledis”, *Kind* ”Barn”, *Kurer* ”Vægter”, *Kver* ”Stille”, *Røgen* ”Duggen”, *Sindal* ”Skellert” (if. Moth S¹ 173 marg. ”tynd taft”), *Tavelbord* ”Alveus” ’spillebræt’, *Tøsser* ”Bis” ’to gange’, *Vife/ Viv* ”Mulier” ’(gift) kvinde’, *Vovehals* ”Forvoven”, *Væn* ”Yndelig, smuk”, *Yske* ”Ung / som kand ydes og givtes”. Ordene er alle, bortset fra *Kind*, med i Mothordbogen, men i et par tilfælde med anden status eller betydningsangivelse. *Hure* præsenteres af Moth som jysk ord (H 319), og *Røgen* der i Syvs glossar som nævnt forklares = Duggen, defineres hos Moth ”tuzsmørke. *Crepusculum*” (R¹174 marg. med frasen ”Røgen falder på” betegnet som jysk, bogstavet findes kun i førsteredaktion; jf ODS I *Røg* 2.2). Derimod synes forklaringen til lemmaet *Yske* ”Ung/ som kand ydes og givtes” overtaget af Moth der opfører ordet (*Yds*) sammen med verbet *Yde* (under hovedlemmaet *Ūd*) med følgende forklaring: ”Er det, som er dygtig til at ydes. *Aptus*” og (bl.a.) eksemplet ”en yds m. *Virgo nubilis* [mandbar jomfru]” (U 46, jf. ODS *y*sk). Moth giver dog kun betydningen ’ung’ i førsteredaktionen Y¹ 2. Man bemærker også at ordet *Væn* i Moths førsteredaktion V¹ 125 har samme synonyme som i Syvs liste (”smuk, yndelig”) og at slutredaktionen V 117 under lemmaformen *Venne* medtager eksemplet ”hin venne M. *Virgo venusta*”. Men de nævnte ord *Bert* (Moth B 191 *Biært*) osv. er ikke markeret som særlige viseord og har (fx B 515 *Bør*) almindelige fraser og talemåder i eksempelrækken.

Et eksempel på de særlige adjektivformer på *-en, -er*, som bekendt et af de genrekonstituerende træk, er noteret under U (s. 65) hvor Moth som varianter til *Ung* som selvstændige lemmaer har formerne *Ungen, Unger*: ”bruges, hosz de gamle, i stæden for ung”. Men det så velkendte viseord *Ungersvend* er ikke medtaget i ordbogen. Og der er fx ikke under lemmaet *Stolt* S¹ 573, S 833 spor af det almindelige viseudtryk *stolten, stalten* (+ *proprium*).

Folkeviserne var med Vedels Hundredvisebog og de to ovenfor nævnte opfølgende publikationer i 1600-tallet, overbevisende placeret i den danske litterære kanon (Conrad 1997: 516ff). De indgår med vægt i det omfattende eksempel materiale som fremlægges i den første store danske grammatik Erik Pontoppidans *Grammatica Danica* 1668 (Akhøj Nielsen 2006: 542ff). Og vi kan altså konstatere at de også har afsat tydelige spor i lemmaudvalg og eksempelstof i den første store danske ordbog. Det er en om ikke meget omfattende så dog ganske repræsentativ viseexcerptering der

afspejles i ordbogsredaktionerne enten det nu er Moth selv der har stået for den, eller der er tale om bidrag fra anden hånd ligesom Tausen- og Vedelexcerpterne, se det følgende kapitelafsnit.

Men det er som det er fremgået, først og fremmest i førsteredaktionens arbejdseksemplar vi kan konstatere og følge udnyttelsen af folkevisestoffet. Det er her vi har en række præcise henvisninger til hovedkilden Syvs tohundredvisebog, og her materialet i øvrigt præsenteres med den særlige ”g. V.”-markør (jf. dog note 41). Flere ord og hele citater er også sparet væk i den endelige redaktion. Eksempler er nævnt ovenfor. Nævnes kan fx også at det almindelige viseord *veje* ’dræbe’ (ODS IV *veje*) er indført (sammen med *veje* i den almindelige moderne betydning, ODS III *veje*) med bøjningsformerne (*er*) *veiedt*, *vegedt*, *vogedt*, *vogen* i førsteredaktionen (V¹ 94) men strøget i den endelige redaktion (V 86). Videre noterer vi som udtryk for svækket visedokumentation at anførte fraser kan være normaliseret i den endelige redaktion (”bede dyr i lunde” > lunden, ”så blide” > blid, se ovenfor). De trods alt ikke få fraser og citater der bringes i den endelige redaktion, er indlemmet i eksempelækkerne, normalt uden markering og som hovedregel med den obligate latinske oversættelse/ækvivalent, der kan være enten en ad hoc-oversættelse M 67 ”hand var svøbt i mår [...] *pelle mustelæ vestitus erat*” eller et forfatterhjemlet latinsk citat. – Lad mig slutte denne præsentation af folkevisestoffet med et par eksempler på denne ganske kuriøse kombination af nordisk folkevise og romerske klassikere, eksemplerne er nævnt i det foregående, men uden latinsk tilbehør: ”Det donner under Ross. *Reboat campus strepitu equorum. Virg. [Vergil]*”, T 115 ”den haffrue danser på Tillie. *Siren pedibus pulsata tabulata frequenter. Val. Flac. [Valerius Flaccus, romersk digter død omkring år 90]*”. Og et eksempel på en lidt friere kombination hvor Moth også har kunnet udnytte sit store lager af Erasmuscitater (se III B): K 411 ”Før skal du vrie vand af stål, før jeg skal kvistes til det mål. *Prius lupus ovem ducat usorem quam ego me cogi sinam* [før skal ulven gifte sig med fåret før jeg skal lade mig tvinge]”, jf. Adagia 1629: s.290, Mothexcerpterne GkS 770 IV, s. 150.

Tausen og Vedel

I de bevarede forarbejder og materialesamlinger til ordbogsværket finder man to ottesiders aflangt smalle læg med excerpter af de to allerede nævnte vigtige sprogkilder fra det foregående, sekstende århundrede,

nemlig Hans Tausens oversættelse af Mosebøgerne fra 1535 og Vedels Saxo-oversættelse 1575. De er indhæftede i samlingsbindet GkS 773 II, folieret som blad 77-84, og har enslydende overskrifter: ”Nogle *rare* [sjældne] Danske ord *colligerede* af *Magdeburgiske* 5 *Mose* Bøger. trykt 1535”, henholdsvis ”Nogle *rare* Danske ord *colligerede* af *Saxonis* Grammatici Danske *Version* *Andreæ Velleji*” (jf. for Vedelexcerpterne Akhøj Nielsen 2004: 551ff, med afbildning). Det er samme hånd i de to ordsamlinger, og det er øjensynligt ikke Moth der har ført pennen. Hele skriftkarakteren og ortografien i de ledsagende ordforklaringer og kommentarer (’og’ skrives konsekvent ’oc’) peger på en anden autor til det i øvrigt ganske professionelt udførte excerperingsarbejde. Der er desuden i de ordforklaringer der i de fleste tilfælde er føjet til de i tekstfølge excerperede, ikke alfabetiserede lemmaer, ord som ikke er hjemlet i Mothordbogen, fx *betæppe* som glosse til *betage* ’gribe, fange’ (GkS 773 II, bl. 78^r). Excerpterne er ret letlæste, nogle steder, især i Tausenuddragene, dog åbenbart skrevet med en ilende pen. Interessen er som overskrifterne angiver, koncentreret først og fremmest om det leksikografiske, om specielle ord og udtryk i de to sprogkilder. Men også afvigende former og grammatiske forhold annoteres. Således i Tausenexcerpterne:⁴⁷ ”drankoffer *pro* [i stedet for] drikoffer” (GkS 773 II, bl. 81^v, Gen 35), ”lipper *pro* læber” (bl. 84^v, Deut 23), ”leyret *pro* leyren« (smst.), ”leyrede *pro* leyrede sig” med følgende filologiske kommentar: ”*licet sæpius* leyrede sig, *sæpe tamen ibidem absqve* sig [rigtignok oftere leyrede sig, men dog tit sammesteds uden sig]” (bl. 84^r, Num 33). Indførslerne består af lemma, et enkelt ord eller meget hyppigt en kollokation, og i de fleste tilfælde en tilknyttet forklaring (kurant dansk glose, omskrivning, undertiden latinsk ækvivalent) eller kommentar. Det sidste kan i Tausenexcerpterne bestå i en parallellanførelse fra Svanings Bibel (1647), en enkelt gang, jf. ovenfor, en længere filologisk anmærkning.

I hvor høj grad er nu disse excerpter kommet ordbogen til gode, om de overhovedet er udnyttet? Den korte omtale hos Skautrup (II 1947: 283) forudsætter at det er Moth selv der har eftersporet de ”rare danske ord” i de ældre skrifter. Men der er som nævnt ikke tale om egenhændige udskrifter, og om Moth selv har taget initiativet til denne indsamling af ældre ordstof, må være et åbent spørgsmål. Der er ingen brugsspør (tilføjelser,

---

47 Excerptisten benytter de gængse latinske betegnelser for 1.-5. Mosebog: (Liber) Genes[is], Exodi, Levitici, Numerorum, Deuteronomini, her i det følgende Gen, Exod, Lev, Nom, Deut.

gennemstregninger) som ved Kokmanuskripterne og i andre tilfælde – i øvrigt ikke noget afgørende kriterium for brug/ikke brug.

Hvad det ældste sproglag i excerpterne, bibelordene, angår, da er det vanskeligt at eftervise nogen sikre spor overhovedet i ordbogsredaktionerne af denne kilde. Der er ganske vist mange – mellem en tredjedel og halvdelen – af i alt inkl. dubletter knap 290 lemmaer (enkeltord eller fraser) der også kan slås op hos Moth. Men det er næsten hele vejen ord som er medtaget i DictHerl (og hos Kok) og/eller med belæg hos Kalkar ud over eller i stedet for Tausen som attesterer ordets almindeligere brug, fx *avendis* 'føle had', *dræsele* (*dressel*) 'skat, forråd', *dyringe* 'dyrtid', *enstig* ('enstige dage [dvs.] faa dage" GkS 773 II, bl. 81^v, Gen 29), *fennike* 'banner', *giene* (*genne*) 'jage' osv. – Af den lille liste med en ca. 30 karakteristiske Tausenord som Bjørn Kornerup giver i sin udgave (1932, s. 48), er hovedparten med i Mothhåndskrifternes excerpter, men kun et par af disse findes også i ordbogen, nemlig *Hordtrykken*, hårdnakked (GkS 773 II, bl. 82^v, Exod 13), hvor kilden for Moth H 92: *Hårdtrykken* tydeligvis er Laurids Kok (GkS 773 III, bl. 200^v, samme latinske ækvivalent og forfatterbelæg), *solde* 'samle' (bl. 83^v, Num 16) der er velafhjemlet i Kalkar, og *øxle* 'vokse' (med det kendte Genesiscitat (Gen 1) "Øxler oc formerer Eder" bl. 81^v), jf. Moth *Øksle* under hovedlemma *Øge*, Ø 5.⁴⁸ Men altså ikke fx *eldnes* ("Eders Klæder have ikke eldnet [dvs.] blevne gamle" (bl. 84^v, Deut 29; Moth har *Eldes* O 15), *Fulert* ("en Fulert [dvs.] en vederstygelighed" bl. 83^v, Lev 20), *howstoltelig* 'overmodig' ("de terede sig [viste, opførte sig] hoestoltelig [sic]" bl. 82^v, Exod 18), *knudervurdig* 'vanartet' (bl. 84^v, Deut 32; Moth har *knudervorn* "den, som er hårdnakked og uregêrlig" K 214), *retragen* (*erecto corpore* [rank, oprejst]" bl. 83^v, Lev 26) eller tyske låneord som *Befrønde* ("tage til ægte" bl. 84^v, Deut 25), *Skedebref* ("Skilsmisse-bref" bl. 84^v, Deut 24).⁴⁹

Der er kun enkelte eksempler på at ord i excerpterne som ikke er opført i Kalkar eller som er optaget der med Tausen som solobelæg, er behandlet i Moths ordbog: Foruden *Hordtrykken* vistnok kun følgende: *Hattet* "pileô indutus" (som bærer hat) GkS 773 II, bl. 83^r, Lev 16, hvor Moths

48 Til det sidste ord giver Kalkar et par andre belæg, fra Lyschander *Danske Kongers Slectebog* og Pontoppidan *Grammatica Danica* 1668. Det første ord (*Hordtrykken*) er kun belagt fra Tausen.

49 Af de her nævnte gloser (*eldnes* osv.) er *Fulert*, *knudervurdig* og *retragen* ikke optaget af Kalkar. *Befrønde* er ved misforståelse af den for Tausen så karakteristiske pronominalenkliise ("tage segen til een hustru oc befrønden") opført som lemma = beslægtet (Kalkar V *Befrynden*).

forlæg (H 109 marg.) igen som ved *Hordtrykken* helt sikkert er Kok (GkS 773 III, bl. 225^r), med samme latinske ækvivalenter og forfatternavne som hos denne; *Langlifvet* ”longævus” (som lever længe, gammel) GkS II, bl. 82^v, Exod 20, Moth L 41; *Lowild* bl. 82^r, Exod 3, med Moths *Lue-Îld* (L 212) som parallel til Tausens dialektform (jf Kalkar *Lovild*); *udgiene* ”ud-drifve” bl. 83^r, Exod. 33, Moth ”genne ud” G 114, med henvisning under *ud-* (verbet *giene* er jo almindeligt); *Wimel* ”Et bor” bl. 84^r, Deut. 15, Moth V 183. Altså kun spredte paralleller som ikke kan være afgørende indicier for at Moth har benyttet Tausen-excerpterne (rent bortset fra at Koks benyttede men for de senere bogstaver ikke overleverede ordbog kan være en skjult kilde).⁵⁰

Noget anderledes stiller det sig med Vedeludskrifterne. Flertallet af de excerpterede ord og fraser, ca. to tredjedele af de i alt knap 250 indførsler, er her hjemlet i Moths ordbog. Som ved Tausenordene kan man dog også her konstatere at der i de fleste tilfælde er tale om ord der er medtaget i Coldings og Koks ordbøger eller er velbelagt i Kalkar: ord som *daare* ’narre, svige’, *dierfveligen*, *forfeyre* ’undskyldte, besmykke’, *fuldsum* ’tyk, kraftig’, *høde* ’true’, *Iling* ’byge’, *kortvillig* ’lystig, morsom’, *kredentze* ’bæger’ osv. – Skautrup giver (II 1947: 225f) prøver på det formentlig arkaiske stof hos Vedel med eksempler især fra Saxo-oversættelsen, sammenholdt med materialet i de håndskrevne ordbogssamlinger i Rostg. 219 (se Akhøj Nielsen 2004: 615-63). Af de i alt ca. 70 eksempler på karakteristiske Saxo-ord og -kollokationer angiveligt optaget fra folkeviser, Rimkrøniken, love og historisk litteratur, reformationstidens skribenter, vestnordisk og norsk er godt en snes stykker at finde i Vedelexcerpterne i de Mothske samlinger, og disse er med enkelte undtagelser også optaget i ordbogen. Også i dette udvalgte materiale kan udskilles en række ord som er optaget af Colding (og Kok) eller præsenteret med flere belæg i Kalkar: *Avind-Skiold*, *dannis* (”dannished” GkS 773 II, bl. 77^v, Vedel 63, jf. Moth D 34 *Dannes*), *draffvel* (”draffvels udueligt folk”, bl. 79^v, Vedel 364, Moth D 122: ”Drauls-folk [...] kanalje”), *dyl* (”at bære dyl [dvs.] at dølgte”, bl. 78^v, Vedel 299, Moth D 189 ”legge dyl på”), *Huskud* ’tanke, indskydelse’, *Kynde* ’skik, sædvane’, *tov* (”at staa i lov oc tov med andre” ’have ret til at vidne sammen med’, bl. 78^r, Vedel 99, Moth T 21 (*Tog*, der

---

50 Syvs af Moth benyttede ordbogsmanuskripter (se II D) giver også hjemmel – og lånemulighed – for den sidste glose, se Rostg 50b, s. 685.

dog ikke anfører frasen). Andre ord og udtryk står mere isoleret. Det gælder bl.a. et par egentlig norsk- eller norrøntfunderede lemmer: *haandløst verie* ("inted Sverd eller haandløst verie" GkS 773 II, bl. 77^r, Vedel 22, Moth H 61f har "Handløs våben, verge" med definitionen "det værre, som kastes af hånden på fienden. *Pilum* [spyd]"; *ha(a)ndløs verge* er dog også hjemlet hos Kok (GkS 773 III, bl. 217^v) og i Pors 1594 (sp. 101 under *Telum* 'spyd'). Videre verbet *quærsætte* ("quærsætte sine Skib" GkS 773 II, bl. 78^r, Moth K 415 *Kværsette*, her med en betydningsangivelse som netop dækker det excerperede men ikke kommenterede sted hos Vedel (s.136)),⁵¹ og det i dansk kontekst afstikkende *skelgitn* ("Skelgitn oc Egte lifs arving" bl. 78^v, Vedel 295, Moth (S 269) daniseret "Skel-getten [...] den, som er egne født").

Af GkS 773-listens Vedelexcerpter er der så vidt jeg ser, op imod et halvt hundrede stykker som enten slet ikke har fundet vej til Kalkar eller står der med Vedel som solobelæg (eventuelt ved siden af en henvisning til Moth). Knap halvdelen af denne gruppe er hjemlet hos Moth. Som eksempler ud over de ovenfor nævnte *haandløst verie* osv. kan anføres: *karge* ("at karge oc spare" bl. 78^v, Vedel 270), Moth K 52 "Er at være nenden og sûrfittig, spare i utide". – *Krage* ("scala" 'stige' bl 77^v, Vedel 34), Moth K 323 marg. "kaldes et grenefuldt træ, hvôraf halvdelen er afhuggen, for at klyve op på". – *kriggerrig* ("kriggerrig oc blodtyrstig" bl. 78^v, Vedel 205), Moth K 342 "den, som har stôr lyst og attrâ til krig". – *krogsindet* ("krogsindede lekker [om en frâser]" bl. 77^v, Vedel 33), Moth K 364 "den, som har et vanskeligt og forvendt sînd". Tilsvarende eksempler kan ses i Kalkaropslag som *Kværtagshed* 'tavshed', *Langledes* 'trættes, blive ked af', *Vanvoxen* 'lille af vækst', *Venfasthed* 'trofasthed i venskab'. De her sidst nævnte Vedelord minus *Langledes* er også tillige med *Krage* ovenfor medtaget i Peder Syvs ordbogsmanuskripter (Rostg. 50a,b, jf. note 51).

Moth har øjensynligt været åben over for medtagelse i et vist omfang af ældre, arkaiserende ordstof, og han har utvivlsomt i en række tilfælde som

---

51 Moth giver både betydningen 1) 'belægge med arrest', der er den norske gloses indhold, hos Moth formodentlig efter Veylle 1652: 641, og 2) "legge skibe op i vinterleie", altså svarende til Vedel s. 136, latinsk grundtekst *subductis hieme navigiis* 'efter at have trukket skibene på land for vinteren'. Den sidste definition dækker ikke brugen af ordet s. 184 og 449 hvor grundteksten har henholdsvis *deserere* 'efterlade' og *subducere* 'trække på land'. Se Akhøj Nielsen 2004: 302f om Vedels lancering og skiftende brug af ordet (smst. s. 418 og 303 om *haandløst verie* og *skelgitn*). – Både *kværsette* og *skilgetin* er også medtaget i Peder Syvs ordbogssamlinger: Rostg. 50a, s. 457 (uden forklaring) "Kversætte sit skib", Rostg. 50b, s. 313 "Skilgetin. *Legitimus*, Ekte", jf. foregående note.

i de foregående afsnit anførte eksempelrækker haft de kyndigt udarbejdede excerpter som inspiration og forlæg. Et sikkert Vedelord er også substantivet *Feiring* i betydningen 'mandebod' (Kalkar *Fejring* bet. 3). Det er medtaget (tilføjet) i førsteredaktionen (F¹ 112) med udtrykkelig henvisning til det sted i Vedels Saxo (s. 129) som også er fanget i excerpterne (GkS 773 II, bl. 78^r: "Feiring [dvs.] Skænk oc Mande-bod", jf. ordlyden hos Vedel "Mandbod eller [...] Skenck oc Feiring"). Betydningsangivelsen i førsteredaktionen af F er imidlertid "ære eller foræring", først i den endelige redaktion (F 128) får vi en forklaring "bød for bane" som en af flere betydninger til dette lemma.⁵²

Der er dog i givet fald kun tale om en punktvis, ikke en systematisk udnyttelse af excerpterne, en god del af Vedelsolisterne hos Kalkar er som det er fremgået, ikke med i Mothordbogen: ord som *bagdrive* ("rygge og drive tilbage" GkS 773 II, bl. 78^v, Vedel 227), *forlene* ("Stormen har forlenet [dvs.] sagt sig" bl. 79^v, Vedel 371), *Mandfarve* (bl. 79^r "forma faciei" 'udseende', Vedel 301), *skakmatet* (bl. 78^v, Vedel 239; Moth har substantivet *Skakmat* S 229), *vansindig* ("taablig" bl. 79^r, Vedel 323), *ærekaast* ("Brøllup" bl. 79^r, Vedel 326). – Et karakteristisk Vedel Saxo-udtryk "tørblødt Kaabe" (s. 44: "hand [den forsmåede bejler] maatte drage haanlige met en tørbløt Kaabe/ fra hendis Faders gaard") er som man kunne vente, noteret af excerptisten (bl. 77^v: "tørblødt kaabe [dvs.] spot"), og det er medtaget af Moth under lemmaet *Kâbe* (K 2 med tydelig Vedelreference men uden eksplicit kildeangivelse): "Hand måtte drage med en tøj[r] blødt kâbe fra hindes faders gård, siges om en beiler, som fik en kurf"). Førsteredaktionen K¹ 5 har her til ordet *Kâbe* føjet en ny betydning "spot" (jf. excerpterne!) og det nævnte citat ("siges om en beiler der fik afslåg"). Men den kendte Vedelske frase (Akhøj Nielsen 2004: 295f) "fiør oc fæ [dvs.] lif oc gods" (bl. 77^v) fører en skyggetilværelse i ordbogen. Det er medtaget (tilføjet) i førsteredaktionen under lemmaet *Fiôr* (som også findes hos Kok GkS 773 III, bl. 46^r = *Vita*) med den angivne forklaring ("fiør og fæ [dvs.] lif og gôds" (F¹ 179), men er så atter udgået i den endelige redaktion.

Det kan nævnes, og det falder godt i tråd med resultatet af de her foretagne kontroller, at Vedel 1575, i øvrigt sammen med Steph. Joh. Stephanus' Saxoudgave og -kommentar 1644 (1645) og i det hele et fyldigt

---

52 Moth har i begge redaktioner ligesom Kalkar (og VSO) som første betydning 'skønhed' 'fauhed'. Begge redaktioner har tillige sammensætningen *Feirings bød* med betydningsangivelsen F 128 "bød for helligbrøde. *piaculum*" (= førsteredaktionen F¹ 113 marg., kun latinen).

udvalg af den danske fædrelandshistoriske litteratur, er registreret i auktionkataloget 1719 (Vedel Cat. 2° 583, Saxo Cat. 2° 582) medens Tausen er fraværende.⁵³

Huitfeldt

Den fremtrædende adelsmand og Rigens kansler Arild Huitfeldts (1546-1609) store Danmarkshistorie *Danmarks Riges Krønike* er med sine 9 kvartbind (1595-1603) og et tobinds foliooptryk 1652 et hovedværk i 15/1600-tallets trykte danske litteratur. Det nævnes og citeres som sproglig kilde i Syvs *Betenkninger* 1663, og det er også en ganske vigtig kilde for Moths ordbog; begge udgaver, kvart og folio, er registreret i auktionkataloget 1719 (henholdsvis Cat. 4° 215-23 og Cat. 2° 484-85). Vi finder i førsteredaktionens arbejdsseksemplar rundt omkring henvisninger til værket (normalt til kvartudgaven). Særlig interessant er det imidlertid at der her foreligger nogle egenhændige excerper af et par bind af dette værk, det eneste eksempel vi har på samlede værkexcerpter fra Moths hånd – bortset fra de meget omfattende Erasmusexcerpter (III B). Jeg vender tilbage til førsteredaktionens henvisninger og giver først en oversigt over det nævnte excerptmateriale, der er bevaret i et mindre samlingsbind i Mothapparatet, GkS 772 2°, bl. 6-11.

Der er tale om en ca. 180 excerperede steder, enkeltord eller kollokationer, som regel med tilføjet dansk forklaring, eventuelt latinsk og i enkelte tilfælde, ved et par militære termer, fransk ækvivalent. Medtaget er også nogle geografiske navne. Excerpterne (se. ill. 6 s. 97) er opstillet spaltevis i en alfabetiseret oversigt med hvert bogstav i en spalte for sig og med to følgelig meget ulige udfyldte spalter på hver side, fyldigst ved bogsta-

---

53 I førsteredaktionen er, som vidnesbyrd om videre Saxolæsning, noteret et par henvisninger til Stephanius' Saxokommentar *Notæ Uberiores* 1645: N¹ 62 marg. tilføjer lemmaet *Nidstang* med citatet "at reise nidstang mod en" og henvisningen "*Steph Notæ in Saxonem p 115 seq.* Det anførte sted i N. U. giver en kommentar til Saxo 5. bog 3,7 hvor der i en kampscene berettes om et 'skræmmehoved', et afskåret hestehoved med opspilet gab der skal skræmme fjenden. Stephanius knytter her an til islandsk (som han skriver det, endda med runer) "Niidstong" *Hasta imprecatória* 'stang der rejses for at skade, bringe forbandelse over en', jf. ODS *Nidstang*, Fritznér *niðstong* (med lidt anden betydning 'for at smæde, diffamere en'). Stephanius bringer også udtrykket "At opsette/ eller reise/ Niidstang mod een" og et langt citat med dansk oversættelse fra Egils Saga hvor det forekommer og forklares. Frasen er optaget (umarkeret, med et Cicerocitat som partner) i ordbogens slutredaktion N 66 marg. under lemmaet *Nid* "avind, misundelse, had". – En anden, fra Moths norske kildegrundlag overtaget henvisning er citeret III D (note 91).

verne B, F og S med henholdsvis 20, 32 og 22 lemmer, de andre bogstaver varierende mellem 2 og 12 indførsler. Der er ikke nogen overskrift til det lille excerptkatalog og ikke nogen nærmere angivelse af den udnyttede kilde ud over de nedenfor nævnte forkortelser. Det hele har karakter af hurtigt nedskrevne notater til privat brug, som excerptmateriale langt fra af samme standard som Tausen- og Vedelexcerpterne.

Henvisningsapparatet er meget ufuldkomment. Ca. halvdelen af indførslerne står uden direkte side- eller kildehenvisning overhovedet. De henvisninger der findes, består oftest blot af et tal, men også i en række tilfælde af en summarisk kildeangivelse: ”C.1. (oftest med tilføjet ”Fort[ale]”), ”K.H.”, eventuelt med tilføjet tal, og ”T. 1” (Tome 1), en enkelt gang ”1 part.”, med tilføjet tal. Når det er nævnt at halvdelen står uden direkte henvisning, må det dog tilføjes at der finder en vis gruppering sted af de indenfor de enkelte bogstaver ikke alfabetisk ordnede indførsler, en gruppering efter benyttet kilde, markeret ved tværstreger i spalten eller små overskrifter med de nævnte forkortelser (C.1. og K.H.). Forkortelserne gør det ikke svært at identificere det excerperede værk som kvartudgaven af Huitfeldts Danmarkshistorie. Med ”C.1.” og ”K.H.” henvises til (i den kronologiske rækkefølge) bind 5 og 6, henholdsvis (med forkortet, tillempet titelform) *Christiern I's* og *Kong Hanses Krønike* (begge 1599), med ”T.1”, ”1 part” til det sidst (1603) udkomne bind, dækkende den ældste periode fra Kong Dan til Knud den Sjette, kvartudgavens første bind i den kronologiske orden. Moth havde som nævnt både kvartudgaven og den senere folioudgave (1652) i sit bibliotek men har altså ligesom Arianke Bogtrykkers i Holbergs komedie og sagkundskaben i øvrigt prioriteret kvartudgaven – modsat Peder Syv (1663), der som eksempler på ”gamle oord” giver et par Huitfeldtgloser til bedste, med henvisning til folioudgaven (DaGram I 155).

Der er mange sammenfald mellem Moths excerpter og Kalkars Huitfeldt-”Prøvesteder”; de to leksikografer har med et par århundreders mellemrum indfanget de samme ord og fraser! Vi kan således i en række tilfælde identificere Moths henvisningstomme citater eller sætte et bindtal til de nøgne tal der optræder så hyppigt i excerpterne. Under bogstav F har Moth blandt i alt 6 Huitfeldtcitater fælles med Kalkar indførslen *Forfalds løsz*, ”non impeditus” ’ikke forhindret’ uden nærmere angivelse. Det er ifølge Kalkar og altså uden diplomatarisk nøjagtighed Huitfeldts *Forfaldeløs* (bd. V, s. 105: ”naar wi [: kongen] ere Forfaldeløs”). Under bogstav V (med 4 fælles opslag) opfører Moth lemmaet *Vandel* ”satisfactio” ’godtgørelse’ med den excerperede frase ”ham var ey skêdt vandel for det dråb”

uden nogen form for henvisning, hvor citatet kan verificeres hos Kalkar (*Vandel* 1): ”for huilcken Drab hannem ingen Vandel vaar skeet” Huitfeldt VI 90. Til lemmaet *Vrekke* ”hefne” giver Moth sidetal (142) der kan suppleres med bindtal (V) fra Kalkar (*Vrække* sp. 871a, l. 10). Osv. Mange excerpter er naturligvis også belagt hos Kalkar uden eller med andet Huitfeldtcitat, eller det pågældende lemma kan helt mangle der.

Moths Huitfeldtudskrifter er som man kunne vente, kommet ordbogen til gode, men de er dog kun udnyttet til en vis grad. Af de ovenfor nævnte eksempler er kun verbet *Vrekke* medtaget (V 254). Adjektivet *Forfaldsløs* findes godt nok (F 44), men i anden betydning: ”den, som er ledig og intet har at bestille. *Otiosus*”, og ordet *Vandel* (V¹ 30, V 125) er heller ikke registreret i den specielle betydning som foreligger i Huitfeldtcitatet.

Et par eksempler på udnyttelsen: Af de i alt 32 excerpter (inkl. en enkelt dublet) til bogstav F (se ill. 5) har godt halvdelen paralleller med tilsvarende lemma og betydningsforklaring i ordbogen. Men af disse er næsten alle også hjemlet i Moths hovedkilde Laurids Kok og et par stykker (*Fexere*, dvs. *fixere*, (*så*) *flux*, *Fribyter*) også i DictHerl. De er altså ikke eller behøver ikke være (blot) Huitfeldt-funderede. Sikrere aftryk af nationalhistorien foreligger i følgende ordbogsopslag som dog her har sidestykker i Peder Syvs af Moth benyttede ordbogsmanuskripter (Rostg. 221c henholdsvis s. 102 og 124): *Fellige dage* F 132 (sublemma under *Fellig*, jf. Kalkar [I] *Felig*) ”kaldes, i krîg, stilstands tid. *Inducia. Cic.*”, i excerperterne ”Fellig dage [dvs.] *inducia. 98*”, Huitfeldt V 98 ”vdi fellig Dage”. – *Frege Rok* (med varianterne *Frêe*, *Freie*, *Frigge*): ”Er en stierne. *Orion*” (F 349, førsteredaktionen F¹ 572 tilf. ”Frigge rok [dvs.] *Marirok, Orion*”), excerperterne: ”Frigge Rok og tèn, *Cingulus Orionis* [Orions bælte]”; efter *Rok* er her indføjjet det (nu) dialektale *Marirok*, som også er optaget i ordbogen på alfabetisk plads, M 71, jf. ODS *Friggerok, Marierok*. Grundlaget er her følgende passus hos Huitfeldt (bd. I, s. 10):

”*Orionis* Belte/ kalde *Mathematici* de Stierner/ som heder paa Danske/ Friggerock oc Teen/ aff Frigga/ det er *Venere* [præpositionsstyret ablativ af gudindenavnet *Venus*], Men siden wi ere bleffuen Christne/ haffue de kaldet Friggerock/ Marirock/ aff Maria.”

Særlig tæt excerperet er fortalen til Christian I’s historie (1599), en af de hvert bind indledende fortæller hvor den ældre, erfarne Rigens kansler henvender sig til den unge konge Christian IV. Denne fortælle til bindet om den første af de oldenborgske konger er udformet som et helt lille fyrstespejl

in nuce. Huitfeldt nævner og beskriver kort (med pædagogisk punktmarkering i marginen) de tre grundpiller for statens styre og kongens virke: religion, lov og ret, og krigsmagten. Man tør formode at Moth har læst det pågældende afsnit med særlig interesse. Det har i hvert fald afsat en række poster i det lille excerptkatalog. I alt så vidt jeg ser – ikke alle er forsynet med henvisning – en snes lemmaer til de 16 sider som fortalen fylder. Med få undtagelser har de alle paralleller i ordbogen. Men også her er der for det meste tale om velafhjemlede ord (Kalkar), flere også optaget i DictHerl (*almind* 'hele folket, almuen', *adskilighed* 'forskel', *loukøn* 'lovkyndig' ofl.), som altså ikke nødvendigvis skylder Huitfeldt deres tilstedeværelse i ordbogsspalterne. Sikrere Huitfeldtord (se også det følgende afsnit) er lemmaer som *Skudskive* (excerpterne: "som skydes til måls efter", optaget i ordbogen S 401) og verbet *Mytte* (excerpterne: "gøre oprør", ordbogen *Myte* M 205). Det første findes ikke i Kalkar (jf. ODS) og det sidste kun hjemlet med Moth og Huitfeldt og den norske Hirdskrå (udgivet af Huitfeldt 1594) som belæg (det er dog også optaget af Peder Syv, Rostg. 50a, s.603).

Under omtalen af krigsvæsenet i Christian I-fortalen giver Huitfeldt en nærmere redegørelse for det gamle ledingsvæsen. Her har Moth excerpteret og i ordbogen medtaget specielle gloser som *Kværst* ("kaldtes, for dum, den skat, som de måtte give, som ei gik i leding" K 416, i excerpterne uden forklaring), *Indebonde* ("kaldes en Indest [indsidder]" B 301, excerpterne: "skal gøre til kongens bord"), *Kværsæde* ("Var, for dum, en ringe gårds brug, som ei, effter landgilden, kunde gøres leding af" K 416, excerpterne: "sidde i Kversæde"). Huitfeldtforlæg for de sidste to indførsler: "hand [den ikke ledingspligtige] sad i Quersæde/ hed Indebonde/ oc gjorde til Kongens Bord."⁵⁴

Det er ikke nogen meget stor samling af Huitfeldtord som Moth i sine hastigt nedskrevne og med meget nødtørftigt henvisningsapparat forsynede excerpter har givet sig selv til eventuel udnyttelse i ordbogen. Men den har

---

54 ODS gør opmærksom på Moths ikke historisk korrekte definition af ordene *Indebonde* (egentlig: 'bonde uden tilstrækkelig jordbesiddelse til at yde leding') og *Kværsæde* (bet. 2) (egentlig: 'frihed for ledingspligt som erstattes af særlig afgift'). Moth har her åbenbart konsulteret Osterssøn Veylle (se III F) der til forklaring af *Qværsæde* aftrykker (1665: 640) hele det pågældende sted hos Huitfeldt og konkluderer at "Qværsæde var nogen ringe Jordes Brug". Under *Indebonde* (1665: 409) nævnes det deraf afledte ("hinc") "Indiste Mand og Kone". – *Kversæde* og *Kverst* (Kalkar *Kværst*) er i øvrigt også hjemlet hos Peder Syv (Rostg. 50a, henholdsvis s. 457 (uden forklaring) og 456 med en latinsk forklaring der svarer til Moth).

dog afsat en række karakteristiske ord og fraser og nogle specielle gloser fra den militære og politiske historie. Ud over de allerede nævnte eksempler kan anføres (med forbehold overfor andre kildemuligheder: Vedels Saxooversættelse, Osterssøn Veylle, Laurids Kok, Peder Syv) ord som *Bilthuger* 'fredløs' (B 168, Kalkar *Biltog*), *Bursprog* ("Er bonde mode" B 459, Kalkar *Bursprog* 2), *Dannehof* ("kaldtes, fordum, almindelige Herre dage" D 32, ODS *Danehof*), *Høvedsmand* ("anføreren for krigsfolk" H 284, jf. ODS), *Orfeide* 'forlig efter drab (som ikke hævnnes)' (O 42, Kalkar *Orfejde*), *Udslæger* ("den, som er landet forvist" S 472, Kalkar *U(d) slæge(r)*). Kongeeden *Guds Drosz* præsenteres for en gangs skyld med præcis kildehenvisning i excerpterne (under D) "202. K.H." (= Huitfeldt VI 202) og indføres i ordbogen (D 151 marg. uden henvisning) som "kong Hanses mundheld" – med den overraskende fromme udtydning *Angelus Dei* (guds engel) idet Moth under lemmaet *Dros* sammenfører betydningerne 'engel' og 'fanden' (jf. Kalkar [I-II] *Dros*, ODS I *Dros*).

Man kan omvendt notere sig excerpter som ikke er medtaget i ordbogen, et par er allerede nævnt. Specielle faglige termer som *Middelhub* "corps de bataille" 'militær hovedstyrke' (uden henvisning, Kalkars findested "Chronologia" (II 9) er ellers udnyttet, ikke i excerpterne, men i de nedenfor omtalte tilføjelser i førsteredaktionens arbejdsmanuskript). Men også karakteristiske udtryk med præg af talesprog, som må have fristet Moth med hans meget åbne holdning over for dette sproglag, og som han altså også har udskrevet, men senere droppet. Således udtrykket *blive forstakket* 'dø' (jf. Kalkar *Stakket*) som er indfanget flere steder i Kong Hans' (excerpterne s. 139, 154) og Chr. I's historie (excerpterne: *forstakkedt* s. 187), men ikke medtaget i nogen af redaktionerne. Lemmaet *forstakked* findes i førsteredaktionen F¹ 462 (marg.) med følgende forklaring: "Siges den at vere, som har ingen efne", i den endelige redaktion F 282 uden definition men med samme latinske ækvivalent (*Impar*) som i 769-redaktionen og i øvrigt som i Moths hovedkilde for A – H, Laurids Kok (GkS 773 III, bl. 103').

Det gælder her som andre steder at førsteredaktionen indeholder plusstof i forhold til den endelige redaktion. I begyndelsen af Huitfeldts første bind med de mange korte sagnkongekapitler har Moth udskrevet og i førsteredaktionen optaget kongetilnavnet *Frekker*: "Er gafmild. *Liberalis*" F¹ 545, excerpterne (i en lille gruppe med andre Huitfeldt bind I-ord): "Frekker [dvs.] rund, gafmild. 6", Huitfeldt I 6: "[kong] Frotho [...] som kaldis den runde eller Frecker". Lemmaet med den usædvanlige form og betydning – også her medtaget af Kok, GkS 773 III, bl. 129' – er altså senere ud-

mønstret, ligesom fx i den lille gruppe med i alt 7 lemnaer under K ordet *Kammermester* ”Rentemester” (Huitfeldt V 24, indført førsteredaktionen K¹ 45 marg., jf. Kalkar, ODS). Ved lemmaet *Kulf* ’pil’ er i førsteredaktionen (K¹ 409) undtagelsesvis tilføjet den præcise kildehenvisning fra excerpterne (”Hvid T. I. p. 197”). Den er strøget i slutredaktionen hvor ordet og betydningen registreres sammen med det etymologisk ubeslægtede *Kol* ’isse’ under lemmaet *Kol* (K 235), jf. Kalkar *Kol* og *Kol(v)*, *Kul(v)*, ODS I *Kol* og *Kolv*.

De indledningsvis nævnte Huitfeldthenvvisninger indført (tilskrevet) i førsteredaktionens arbejdsmanuskript – der er indfanget knap en snes af sådanne henvisninger – refererer til andre dele af Huitfeldts historieværk end excerptmaterialet. Langt hovedparten er udskrevet af de tre bind *Chronologia* (i det følgende Chron) dækkende perioden 1182–1448 som Huitfeldt udsendte i årene 1600-03 efter at de oldenborgske konger var absolveret i de foregående 5 først udgivne bind.

Indførslerne har form af et lemma, eventuelt med forklaring, eller en frase undertiden et artikeludkast, almindeligvis med præcis henvisning til bind (T[ome]) og side (p[agina]) i Chron-bindene. I stedet for bindangivelse kan dog også regentnavn fungere som vejviser. Således fx K¹ 221 marg. ”Hertug rige [dvs.] Hertugdøm Dr. Margr. p. 131” = Chron III (afsnittet om dronning Margrethe) s. 131 ”Hertugriget til Slesuig”, i den endelige redaktion H 362 med forklaringen ”et fyrstendom”, men uden Huitfeldtreference (jf. Kalkar *Hertigdøm*). Som regel indledes henvisningerne af forkortet autornavn (Huitf., Huidf., Hvid..., Hv.), eksempelvis: B¹ 453 marg. ”Borgeligger [...] som ligger i borgeleie. Hv. T. 2. p. 289” = Chron II 289 ”at [...] haffue slige Giester og Borgelegre”, slutredaktionen B 314 ”*Præsidiarius miles* [soldat der ligger i garnison]” (jf. Kalkar *Borglejer*). – S¹ 215 tilf. ”at skiolde for sig [dvs.] bøde af med skiold. Huitf. T. 1 [...] p. 4” = Chron I 4 ”vinden var saa sterk/ at ingen kunde skiolde for sig”, slutredaktionen S 317 ”bevæbne med skiold” med samme frase (uden Huitfeldthenvvisning og med en Ovidfrase som latinækvivalent) (jf. ODS *skjold* 1).

Der er noteret en enkelt henvisning til Huitfeldts Bispehistorie, som kom 1604 som appendiks til hovedværket, nemlig til lemmaet *Nannest* ’afgift i fødevarer, småredsel’ (ODS): N¹ 16 tilf. ”Bisp Kronik H. iij [arksignatur] p. 2” = *Den geistlige Histori* h 3^v, slutredaktionen N 14 ”en mands uvisse løn. *Sportula*”. Isoleret står også en enkelt henvisning til folioudgaven 1652, L¹ 145 tilf. ”lune Huidf. fol. Tom. 1. p. 20 nu i denne lune væredt mindre

grum, nu mere” = Huitfeldt 1652, s. 20 ”[normannerne har i mange år] ofverfaret Søen oc Søkanten/ nu dette Land nu det andet/ nu udi denne Lune [osv.]”. Ordbogen har i førsteledaktionen L¹ 144 følgende forklaring til lemmaet *Lune*: ”Er det, som kommer i stødetal, være sig blest, vrede, pine o.s.f. *Intervallum*”, med marginaltilføjet frase ”Hand fandt ham i en gôd lune [dvs] ved en god hymør, got sind”.⁵⁵

Huitfeldtord i Mothordbogen kan således både være hentet i det lille egenhændige excerptkatalog og i eventuelt fra anden hånd leveret citatmateriale løbende indført i førsteledaktionen arbejdeksemplar. – Det kan tilføjes at der i det sidste også er noteret enkelte spor af andre danske 1600tals-historikere. J.I. Pontanus’ *Rerum Danicarum Historia*, 1631 er citeret for ordene *Knubbehær* ’bondehær’, jf. Kalkar (K¹ 250 marg., uden forklaring ”*Pont. hist. Dan. p. 487*) og *Hettebrødre* ’(kapuciner)munke’, jf. ODS *Hættebroder* 1 (H¹ 230 marg. ”Hette brødre. [dvs.] munke *Pont. h. d. p. 521*”), begge i slutledaktionen, henholdsvis K 212 marg. (”et [sic] hær af bønder folk. *Exercitus rusticorum*”), H 180 (”et slags munke her i riget. *Monachi cucullati*”) og begge i øvrigt også hos Huitfeldt, folioudgaven s. 589 og 518. De citerede ord står med fede typer (*Hettebrødre*, *Knubbeheer*) de angivne steder i Pontanus’ tekst, iøjnefaldende for en gennembladrer. – Claus Lyschander *De danske Kongers Slectebog*, 1622 er citeret ved lemmaet *Kylle ret* (K¹ 436 tilf. ”*Lyscand p. 233*”, uden nærmere forklaring). Ordet (’kølleret’) er ikke fastholdt i slutledaktionen og synes heller ikke ellers ordbogsført men betegner jo som ODS *Næveret*, *Spydstageret* en lovløs tilstand hvor magt går for for ret.⁵⁶

III B Ordsprogsilder

Blandt de kilder til det ældre sprog som med udbytte kan gennemgås, nævner Peder Syv i sine *Betenkninger* 1663 ordsprogene, og han fremhæver her Peder Laale, specielt Pariserudgaven 1515, som ”meget tienlig at

55 Tolkningen af ”i denne lune” er tvivlsom: ’i denne fase, i denne (sinds)stemning? Jf. den anførte frase fra førsteledaktionen. Kalkar (*Lune* 1) foreslår ’tidsrum’, og Moth giver i en anden marginaltilføjelse (smst.) latinsk ækvivalent *Tempestas* ’tid, tidspunkt’. Slutledaktionen L 221 *Lån* [eller] *Lune* definerer (bet. 2) ”ophold fra pine og uro” og har den samme (senere overstregede) frase som førsteledaktionen, men intet Huitfeldtcitat.

56 Lyschander: ”[Christoffer var] streng, tenckte mere med macten/ end mildhed at bringe altting til rette. Sigis at haffue holdt *Kylleret* med bonden”.

sanke gamle oord og oordsprog af” (DaGram I 155). Moth har fulgt dette spor. Peder Laale-citater fylder godt i eksempelmaterialet i den endelige ordbogsredaktion. Men der er desuden i ordbogssamlingerne bevaret og i ordbogen udnyttet omfattende excerpter, både af den store internationale ordsprogskilde Erasmus Roterodamus’ *Adagia* og – i mindre målestok – af den samtidige danske ordsprogssamler Peder Syv. Vi ser først på de nævnte excerpter.

Erasmus

Et af de vægtigste og vigtigste enkeltbind i de Mothske ordbogssamlinger er et stort samlingsbind GkS 770 IV fol., helt igennem egenhændigt. Det indeholder dels, i den sidste halvdel, forskellige forarbejder, udkast og excerpter til det faglige stof behandlet i realordbogen: anatomi, medicin og især havebrug (se ovenfor IA), dels, på s. 1 – 415, et omfattende grundmateriale af ordsprog, talemåder og fraser, hele vejen med parallel latinsk og dansk eller dansk og latinsk tekst. Der er ikke nogen kildeangivelse til dette afsnits excerpter. De er ifølge en overskrift ”begyndt I. N. J. [In Nomine Jesu, i Jesu navn] d. 7: Febr. 1708”. Slutdato for excerperingsarbejdet er ikke angivet. Arbejdet, som også for den særdeles effektive Moth må have taget måneder, rundes blot af med et ”s. D. g.” [soli Deo gloria, gud alene æren]. Grundlaget for denne vigtige tekstbase er en stor samling af latinske ordsprog og fraser trykt Hannover 1629 og registreret som nr. 653 i foliosektionen i Moths auktionskatalog: *Adagia et Proverbia per varios Collecta* (= *Adagia, Id est Proverbiorvm, Paroemiarvm et Paraboliarvm omnivm [...] Collectio* etc. (se Bibliografien). En meget omfattende samling på i alt 776 tospaltede sider, ekskl. forskellige indledende og afsluttende tekststykker og et stort registerapparat, bygget op med Erasmus Roterodamus’ *Adagia* (de kendte *Chiliades*-udgaver) som fundament og, som den langt udspundne titel angiver, tilføjede bidrag fra andre samlinger. 1629-bindet (redigeret/udgivet af J.J. Grynaeus) foreligger i flere optryk, 1642, 1646, 1670 (NUC).

Adagia 1629 har – i modsætning til Erasmus’ egne *Chiliader* – en gennemført tematisk struktur med en ca. 280 emnegrupper (”loci”), alfabetisk ordnet efter titelordets (første titelords) forbogstav: *Aberrandi* ’gå fejl af, vige af (fra noget)’, *Ab initio ad finem* ’fra begyndelsen til enden’, *Absvrda, indecora, præpostera* ’mærkværdige, usømmelige, forkerte/bagvendte ting, forhold’ osv. Indenfor hver emnegruppe præsenteres et blandet udvalg af ordsprog, fraser, også enkeltord med relation til over-

skriftens emne og almindeligt med udgangspunkt i et klassikercitat. De enkelte fraser osv. er sat som kursivoverskrifter til kortere eller længere afsnit der indeholder en nærmere udlægning af frasen (citatet) med yderligere, ofte meget vidtløftige belæg og paralleller fra hele den klassiske latinske og græske litteratur. Grupperne er af meget varierende omfang, fra et par, undertiden et enkelt lemma til et hundredtal eller mere. Det statelige bind optrykker efter forskellige præliminaries som ramme om ordsprogssamlingen først Erasmus' *Prolegomena* til Chiliades-udgaverne ("in svas Proverbiorvm Chiliades", bl.a. med et indledende afsnit "Quid sit Paroemia?") og som postscriptum Henrik Stephanus' *Animadversiones*, (kritiske) kommentarer til Erasmus' *Adagia*. Bindet er som nævnt forsynet med udførlige registre som gør det let at verificere forekomsten af de forskellige ordsprog og fraser.

Moth har altså, i en periode af uvis længde fra februar 1708, exciperet hele det store Erasmus (et alia)-bind. Han har efter stikprøver at dømme med ret få overspringelser udskrevet alle lemmaerne under de enkelte afsnit og også udnyttet de ledsagende udlægninger og kommentarer i sine egne forklaringer. Han følger nøje opstillingen i *Adagia* 1629 idet der for hvert afsnit ("locus") gives en overskrift i form af et romertal der markerer afsnittets plads i det aktuelle alfabetiske segment (A, B osv.), altså romertal I = locus *Aberrandi*, II = *Ab initio ad finem* osv. og desuden, fra romertal XVI, fast et arabertal som henviser til den pågældende side i *Adagia* 1629. Undertiden, ved nogle afsnit, tilføjes også det for det aktuelle bogstavsegment relevante bogstav, fx (GkS 770 IV, s. 366) "I. 697. V." = første emnegruppe ("Vanitas") i de med V begyndende loci, *Adagia* 1629: 697.

Hvert exciperet latinsk lemma er sat ind i en ramme med dansk oversættelse eller modsvarighed, et passende ordsprog eller en tilsvarende talemåde eller frase eventuelt et enkeltord, ofte med tilhørende nærmere forklaring eller uddybning. I mange tilfælde er til den latinske tekst også eller kun tilføjet en dansk udlægning ("siges om [osv.]", jf. Erasmus "dicitur de eo, in eum" olgn.). De danske oversættelser eller modsvarigheder er i begyndelsen af den store excerptsamling sat som indgang/opslag til de enkelte poster, senere hen er det almindeligt *Adagia* 1629's latin der er indgang. Ved de enkelte dansk-latinske eller latinsk-danske indførsler er – mere eller mindre gennemført – med anden hånd i den tomme spalte i de spalteopdelte sider (med efter Moths sædvanlige praksis kun den ene spalte udfyldt) tilføjet det lemma i ordbogen hvorunder det pågældende ordsprog osv. kan benyttes og i givet fald også er benyttet. Med samme

LONGÆVITAS.

Curiosum necesse est curare ut pueri non
Crescant necesse est curare ut iuvenes
Agere solentibus. Solent enim esse curatissimi.
Agere solentibus. Solent enim esse curatissimi.
Agere solentibus. Solent enim esse curatissimi.

Tu si longævitæ desideras, si pueris in aetate
Infectis, si iuvenibus, qui in aetate sua videntur.
Infectis, si iuvenibus, qui in aetate sua videntur.
Infectis, si iuvenibus, qui in aetate sua videntur.

Maxime vero desideras, si iuvenibus, si iuvenibus
Maxime vero desideras, si iuvenibus, si iuvenibus
Maxime vero desideras, si iuvenibus, si iuvenibus.

Deinde desideras, si iuvenibus, si iuvenibus
Deinde desideras, si iuvenibus, si iuvenibus
Deinde desideras, si iuvenibus, si iuvenibus.

Quod desideras, si iuvenibus, si iuvenibus
Quod desideras, si iuvenibus, si iuvenibus
Quod desideras, si iuvenibus, si iuvenibus.

Quod desideras, si iuvenibus, si iuvenibus
Quod desideras, si iuvenibus, si iuvenibus
Quod desideras, si iuvenibus, si iuvenibus.

Quod desideras, si iuvenibus, si iuvenibus
Quod desideras, si iuvenibus, si iuvenibus
Quod desideras, si iuvenibus, si iuvenibus.

Quod desideras, si iuvenibus, si iuvenibus
Quod desideras, si iuvenibus, si iuvenibus
Quod desideras, si iuvenibus, si iuvenibus.

Quod desideras, si iuvenibus, si iuvenibus
Quod desideras, si iuvenibus, si iuvenibus
Quod desideras, si iuvenibus, si iuvenibus.

Quod desideras, si iuvenibus, si iuvenibus
Quod desideras, si iuvenibus, si iuvenibus
Quod desideras, si iuvenibus, si iuvenibus.

Quod desideras, si iuvenibus, si iuvenibus
Quod desideras, si iuvenibus, si iuvenibus
Quod desideras, si iuvenibus, si iuvenibus.

Infans vel equus, necesse est curare ut pueri non
Infans vel equus, necesse est curare ut pueri non
Infans vel equus, necesse est curare ut pueri non.

Infans vel equus, necesse est curare ut pueri non
Infans vel equus, necesse est curare ut pueri non
Infans vel equus, necesse est curare ut pueri non.

Infans vel equus, necesse est curare ut pueri non
Infans vel equus, necesse est curare ut pueri non
Infans vel equus, necesse est curare ut pueri non.

Infans vel equus, necesse est curare ut pueri non
Infans vel equus, necesse est curare ut pueri non
Infans vel equus, necesse est curare ut pueri non.

Infans vel equus, necesse est curare ut pueri non
Infans vel equus, necesse est curare ut pueri non
Infans vel equus, necesse est curare ut pueri non.

Infans vel equus, necesse est curare ut pueri non
Infans vel equus, necesse est curare ut pueri non
Infans vel equus, necesse est curare ut pueri non.

Infans vel equus, necesse est curare ut pueri non
Infans vel equus, necesse est curare ut pueri non
Infans vel equus, necesse est curare ut pueri non.

Infans vel equus, necesse est curare ut pueri non
Infans vel equus, necesse est curare ut pueri non
Infans vel equus, necesse est curare ut pueri non.

Infans vel equus, necesse est curare ut pueri non
Infans vel equus, necesse est curare ut pueri non
Infans vel equus, necesse est curare ut pueri non.

Infans vel equus, necesse est curare ut pueri non
Infans vel equus, necesse est curare ut pueri non
Infans vel equus, necesse est curare ut pueri non.

Infans vel equus, necesse est curare ut pueri non
Infans vel equus, necesse est curare ut pueri non
Infans vel equus, necesse est curare ut pueri non.

Infans vel equus, necesse est curare ut pueri non
Infans vel equus, necesse est curare ut pueri non
Infans vel equus, necesse est curare ut pueri non.

Ill. 7. Adagia, Id est: Proverbiorum, Paremiarum et Parabolarum omnium [...] Collectio. 1629, s. 455, med 10 af de i alt 26 artikler i afsnittet "Longaevitas".

hånd er også ofte tilskrevet yderligere eksempler på aktuelle ordsprog og fraser.

Som eksempel på udnyttelsen kan her tjene et af midterafsnittene i *Adagia* 1629, afsnittet *Longaevitas* 'høj alderdom' (5 spalter, s. 454-57) = excerptbindet s. 225-26). Det rummer i alt 26 lemmer (ordsprog og fraser): *Nestorea senecta* ('høj alder som Nestors'), *Vltra pensum viuit* ('han lever ud over den tilmålte tid') osv. Blandt de egentlige ordsprog er følgende med overskriften *Mature fias senex* og tilhørende tekst (se ill. 7, s. 105):

Mature fias senex, si diu velis esse senex. Latinorum prouerbium, quo monemur, vt integra adhuc ætate desistamus à laboribus iuuenilibus, ac valetudinis curam agere incipiamus, si velimus esse viuaci ac diuturna senecta. Nam senectutis sors, ocium & quies. Vsurpatur à Catone maiori apud Cic. [etc.]

'Du skal tidligt blive gammel hvis du vil være gammel længe. Latinerne ordsprog ifølge hvilket vi opfordres til i en endnu usvækket, blomstrende alder at afstå fra ungdommelige (anstrengende) aktiviteter og begynde at drage omsorg for vor sundhed hvis vi vil nyde en frisk og langvarig alderdom. Thi alderdommens lod er fred og ro. Det (ordsproget) bruges af den ældre Cato ifølge Cicero (osv.) – I det følgende citeres Catos afvisning af det omtalte ordsprog, han afstod fra at nedtrappe sin aktivitet, og der moraliseres videre: vi bør modsat Cato følge ordsprogets lære, især idet vi tænker på og forstår det om ungdommens laster såsom løssagtighed, drikfældighed og uordentligt levned!

Moth exciperer og oversætter/gengiver (GkS 770 IV, s. 226):

Mand skal tilig blive gammel mand, om mand vil lunge være gammel mand. [dvs.] mand skal tilig forlade ungdoms dårlighed, om mand vil lunge leve og være sund i sin alderdom. *Mature fias senex, si diu velis esse senex. Cic.*

Som marginalnote er her tilføjet lemmaet *tilig*, og ordsproget er medtaget i eksemplerne til dette ord i ordbogen (T 94 marg.), i lidt ændret form ("[...] om mand vil lunge leve") men uden forklaringen og med den exciperede latinske modsvarighed og "Er.", altså ikke "Cic.", som kilde.

Med et par undtagelser er alle de som nævnt 26 lemmer i "Longaevitas"-locus'et udskrevet af den ihærdige excerpist. Flere af posterne er dog behandlet summarisk, samlet og blot nævnt under ét opslag. Således under

overskriften ”Den dissipel dør aldrig” (en frase bogført af Peder Syv DgO VII:1, nr. 229, se nedenfor s. 116) en række Adagia-lemmaer: ”Vltra pensum viuit” (se ovenfor), med samme betydning ”Vltra catalogum, Vltra linum”, flere af typen ”Cornicibus viuacior” (’han lever længere end kragerne’). – Anvisninger eller forslag til placering i ordbogen i form af marginaltilføjede lemmaer findes med en enkelt undtagelse ved alle opslagene, men ikke alle er fulgt, det er blevet til knap en halv snes tilfælde hvor en Erasmusfrase med dansk modsvarighed er optaget i den endelige redaktion.

Den danske del af opslagene kan fremtræde som en mere eller mindre ordret gengivelse af det latinske forlæg, som i eksemplet ovenfor. Vi har her hos Peder Syv registreret et omtrent enslydende dansk ordsprog (DgO VII:2, nr. 10.720, under gruppen ”Alderdom”): ”Vær tilig gammel, saa bliver du længe gammel”, med forklaringen ”Vær betænksom og klog, som de gamle”. – En tilsvarende verbatimoversættelse er givet til Adagiaordsproget (s. 456) ”Viro seni maxillæ baculus” (’for den gamle mand er kæben hans kæp, støttestav’), men her åbenbart uden samme bekendtheds-kvalitet (i den danske ordsprogstradition). Det får i excerpterne (s. 226) følgende danske modsvarighed og en forklaring der skatter til Erasmus-kommentaren: ”gummerne er alderdoms beste kep [dvs.] en gammel mand holder sig friskest med det hand gjør sig til gode med got æde og drikke og rolighed”. Ordsproget er optaget i ordbogen under lemmaet *Gumme* (G 320) med samme forklaring, lidt forkortet, og den latinske frase med ”Er.” som kilde. Det er indlemmet i E. Mau *Dansk Ordsprogs-Skat* I-II, 1879 som nr. 129 med Moth som kilde og en lignende forklaring (Mau I 302 har også optaget det ovenfor nævnte Peder Syv-ordsprog).

Normalt er jo de latinske ordsprog og fraser søgt lokaliseret og gengivet med kurante danske paralleller. Til den latinske frase (se ill. 7) ”Alterum pedem in cymba Charontis habere” (’have det ene ben i Charons båd’) giver Moth i excerpterne GkS 770 IV, s. 225) den danske pendant ”Hand ståer på grafsens bred. Hand ståer med den ene fôd i graven. siges om en ældgammel mand”. I ordbogens eksempler til ordet *Graf* (G 234f) medtages den første variant og det to gange, først med verbet *gåer* og den excerpterede latinske frase som modstykke, senere med verbet *ståer* og et andet Erasmuscitat som ledsager. Mindre smag af kilden er der i gengivelsen af det latinske udtryk ”Senex bos non lugetur” (’en gammel ko skal man ikke sørge over (når den dør)’). Det bliver hos Moth til følgende (smst. s.226, med støtte i Erasmuskommentaren): ”En udleved mand tiener best at døe” og medtages i ordbogen i artiklen *Udlevedt*, sublemma under *Leve* (L 135

margin.) i den anførte form og med den latinske frase som oversættelse og ”Er.” som kilde. Mothvarianten er optaget af Mau (I 153, samleklasse under *dø*) uden angivet kilde.

Et typisk eksempel på et almindeligt hjemligt ordsprog koblet til en Adagiafrase ses i det efter *Longævitas*-gruppen umiddelbart følgende afsnit ”Lvcrrvm ex scelere” (’profit/udbytte af forbrydelse’). En af de her blot syv indførsler lyder ”Omnes lucri cupidi” (’alle er begærlige efter vinding, profit’). I Moths excerpter (GkS 770 IV, s. 227: ”Hver er en tåf i sin næring”, optaget i ordbogen med den latinske frase og et selvhentet Ovidicitat (”vivitur ex raptō” ’man levede af rov’ *Metamorphoses* I 144) som parallel under *Tyv* (T 241). Desuden under lemmaet *Næring* (N 102) med et andet Adagiacitat som modstykke.

I det sidste eksempel er ophavsmanden til den latinske frase ikke Erasmus, men ifølge overskriften ”Cognati” i Adagia 1629 (s. 457) en af de andre på titelbladet opførte medforfattere Gilbertus Cognatus Nozerenus (Gilbert Cousin, 1506-72). Den samme står som autor ved det sidste lemma i ”Longævitas”-gruppen. Men det er ellers Erasmus der er den uden sammenligning største bidragyder til teksterne i Adagia 1629, og det er hans ordsprog og fraser og tilhørende kommentarer der indleder hvert locus. Alle citater fra excerptsamlingen som med den forhåndenværende danske oversættelse eller modsvarighed som indgang er optaget i ordbogen, har ”Er.” som forfatterangivelse ved den latinske tekst,⁵⁷ og Moth sætter også ”Er.” som mærkat ved de latinske fraser der i 1629 anføres med anden kilde, således ved Cognatuscitaten i det ovenfor anførte eksempel (”Omnes lucri cupidi”).

Det omfattende excerptmateriale i GkS 770 IV (1708) har først kunnet udnyttes i ordbogens fyldigt udbyggede endelige redaktion (1712-15). I givet fald – i de få tilfælde ved de første bogstaver (A – F) hvor der foreligger mellemstadier mellem den første redaktion (1702-04) og den endelige, nemlig fra årene 1708ff – også i disse. – Der er rigtig mange ”Er”-citater i Mothordbogen (jf. note 64). Til ordet *Aften* (se et afkortet aftryk i min artikel 2015) gives fx i alt 25 eksempler; heraf har de 5 ”Er” ved den ledsagende latinske tekst. Jeg citerede ovenfor et eksempel fra artiklen *Tyv*, som er et af de ”store” ordsprogsord, det fylder sammen med *stjæle* 8 sider hos Mau. Af denne artikels i alt 20 eksempler, kollokationer og

---

57 Med nogle observerede undtagelser hvor Moth som kilde giver et forfatternavn fra Adagia-kommentaren og ikke ”Er”.

fraser, har over halvdelen (13) et Erasmuscitat som sit latinske modstykke. Og med en enkelt undtagelse i hver artikel er alle ”Er”-citaterne i de to artikler at finde i excerptbindet med marginalhenvisning til de pågældende artikler ligesom de er optaget i det nedenfor omtalte registerbind.

GkS 770 IV har, sammen med dette registerbind, været et særdeles vigtigt arbejdsredskab for Moth i arbejdet med den endelige redaktion. Jeg har ikke her kunnet gå ind i en mere udførlig analyse af forholdet mellem de latinske ordsprog og fraser og de danske modsvarigheder i denne unikke latinsk-danske tekstbase. Moth har, som man kunne vente, været god til at finde danske paralleller, herunder mange Peder Syv-ordsprog, til sine latinske forlæg. Men det er heller ikke vanskeligt at finde eksempler på åbenbart latinpåvirkede, latinfødte ordsprog og fraser i den store hovedmasse af ægte danske, hentet fra det levende sprog. Ordsprog og fraser som altså via excerptkataloget er indgået i ordbogen og i givet fald vide-reformidlet i E. Mau *Dansk Ordsprogs-Skat*, som flittigt udnytter Moth, både ordbogen og Adagiaexcerpterne (se bd. I, s. 2, kildeoversigt). Et eksempel er nævnt tidligere (”gummerne er alderdoms beste kep”). Lad mig runde af med et par yderligere smagsprøver.

Under gruppen ”Absvrda” medtager Adagia 1629: 21 et lemma ”Subula leonem excipere”, egentlig et Senecacitat. Det bringes i excerptbindet (s. 12) med dansk oversættelse og forklaring: ”At fegte mod en løve med en sylv. [dvs.] at gjøre slet anstalt til modvern mod en mægtig fiende” og medtages i ordbogen under ordet *Løve* (L 306 marg.), kun selve frasen med den latinske pendant og ”Er.” som kilde (selvom frasen er fra en af medforfatterne i Adagia 1629). Ordsproget er optaget af Mau (nr. 6210 under *Løve*) med Moths forklaring. Jf. i øvrigt ODS *Syl* 1, med en række andre talemåder og ordsprog med dette ord. – Under locus’et ”Modestia, modvsqve” (’mådehold, måde’) anfører Adagia 1629: 508 fra Terents et ”venustum adagium”, et ’skønt ordsprog’: ”Ita fugias ne praeter casam” (’flygt ikke således (så hurtigt og uoverlagt) at du kommer forbi hytten (stedet der kunne beskytte dig’). Den excerpterede frase får hos Moth (GkS 770 IV, s. 251) et lille vers som oversættelse: ”See til at du således flyer, at du din bolig ikke skyer” (Moth lufter flere steder sine versifikatoriske evner!). Desuden følgende forklaring (efter Erasmuskommentaren): ”du måe således skye og holde dig fra en last, at du ei derover falder i en større”. Verset og den latinske frase med ”Er.” som kilde er medtaget under ordet *Flye* (F 241), men ikke udlægningen (som savnes). Mau har som nr. 2207 under *fly* med Moth som kilde både vers og forklaring.

Det omfattende materiale i GkS 770 IV er som det er fremgået, kun delvis udnyttet i ordbogen. Der er talrige eksempler på at en excerperet frase står ubenyttet, med en dansk forklaring eller oversættelse, uden marginalanvisning til videre brug og altså uden denne. Således følgende, i sidste del af locus'et ”In stpidos” (’Mod dumme mennesker’, Adagia 1629: 397-408): ”Asinum in rupes protrudere” (’at styrte æselet i afgrunden’, egentlig et Horatscitat), i excerptbindet s. 201 med følgende forklaring ”siges om den som har ingen forstand, og vil ei lyde gode råd men følge sit eget hoved” (efter Erasmuskommentaren: ”[...] qui quum ipsi non sapiant, nolint tamen bene consulentium monitis obtemperare”). Sammesteds (s. 201) flere tilsvarende af samme type: latinsk frase ”siges om [osv.]” uden marginalhenvielse og ikke udnyttet i ordbogen. Jf. også ovenfor om udnyttelsen af ”Longævitas”-excerpterne.

Det skal for en ordens skyld nævnes at der, specielt i Peder Syv-excerpterne i GkS 773 II (se nedenfor), er truffet nogle ”Er.”-citater som ikke umiddelbart har kunnet identificeres i Adagia 1629. Der kan være tale om mangler i søgeapparatet (registret, sådanne er konstateret), men sandsynligere: at Moth har haft og benyttet andre Erasmuskilder. Han havde i sit bibliotek ifølge auktionskataloget (Appendix, oktavsektionen nr. 17) en Chiliadesudgave Köln 1542 som imidlertid ikke har været mig tilgængelig. De pågældende citater er heller ikke truffet i en eftersat samtidig oktavudgave *Adagiorum (...) Epitome*, Leyden 1550 og er i øvrigt ikke jagtet i andre af de talrige *Chiliades*-udgaver. Adagia 1629-samlingen er i alt væsentligt dækkende for vores undersøgelser her.⁵⁸

Til det store excerpthåndskrift GkS 770 IV slutter sig som et nyttigt – og nødvendigt – hjælpemiddel det mindre, ikke egenhændige GkS 771. Det indeholder en stor samling ordsprog og fraser, alfabetisk ordnet efter hovedordet og med gennemførte sidehenvielse til Erasmusexcerpterne. De her forekommende marginalnoter med lemmanvisninger eller lemmaforslag (jf. ovenfor) har været udgangspunktet, og den til hvert lemmaforslag svarende indførelse med latinsk modsvarighed og eventuel uddybende dansk forklaring er indskrevet i registerbindet med henvielse til den pågældende side i excerpterne. I margenen er tilskrevet med Moths egen eller anden hånd nogle stikord til teksten eller forslag til alternative

---

58 Auktionskataloget registrerer (8° 24 og 25) af andre Erasmusværker en udgave af *Colloquia*, Leyden 1664 (ved Schreveilius) og af *Laus Stultitiæ* en illustreret udgave (”cum [...] figuris Holbenii”), Basel 1676.

placeringer i ordbogen af de anførte ordsprog og fraser. Vi har således her en nøgle til excerpterne, en som sagt nødvendig nøgle i betragtning af at excerptmaterialet, præsenteret i den ramme som Adagia 1629 har afgivet, fremtræder ganske uoverskueligt for den potentielle bruger. Det er dog ikke nogen helt dækkende nøgle. Dels findes marginalnoterne langt fra ved alle indførslerne i excerptbindet, og dels er der åbenbart ikke fuld kongruens mellem de i registerbindet opførte ordsprog og fraser til de enkelte ord og ordbogens ”Er.”-citater under disse ord. Registret viser fx som tidligere nævnt vej til ”Er.”-citaterne i *Aften-* og *Tyv-*artiklerne. Men af de hele syv ”Er.”-citater der er kommet til i den endelige redaktion af artiklen *Fad* (se ovenfor II A) er kun et enkelt indført på alfabetisk plads i registerbindet med den i ordbogen forekommende danske frase og latinske parallel (”lidet mad på stôrt fad. *Vasa vacua plurimum sonant* [tomme tøn-der buldrer mest]). Indførslen i GkS 771 (der paginerer/folierer indenfor hvert bogstav) lyder F, s. 1: ”Liden mad på store fad, sigis om en Ordgydere i hvis tale er hverken fynd, eller klem. *Vasa vacua plurimum Sonant. Vacuum* [sic] *vas altius pleno vase resonat* [et tomt kar giver højere (gen)-lyd end et fyldt]”. Og der henvises til Erasmusexcerpterne (GkS 770 IV, s. 40) hvor det dobbelte citat (= Adagia 1629: 69) anføres med korrekt latin (*Vacuum vas*) men her med den danske parallel ”Tomme tøn-der buldrer mest” (medtaget i ordbogen under *Tøn-de*, T 260) som indgang og med den ovenfor citerede forklaring (”siges om osv.”) knyttet hertil. En marginaltilføjelse giver imidlertid, med henvisning til lemmaet *Fad*, den i *Fad*-artiklen benyttede danske parallel foruden et par andre varianter. Registerbindet medtager desuden to andre danske fraser indført i *Fad*-artiklen, men med anden Erasmuslatin end der benyttet. Moth må altså have haft andre lister eller hjælpemidler i arbejdet med Erasmuscitaterne. Men det foreliggende registerbind giver med sine i alt 332 sider – alle gennemstregede som tegn på udnyttelsen – under alle omstændigheder en særdeles værdifuld oversigt over og indgang til en vigtig del af eksempel-materialet i Mothordbogen.

Peder Syv

Peder Syv er også repræsenteret i de Mothske Collectanea. I et par indhæftede læg i et andet stort samlingsbind, GkS 773 II, folieret bl. 105-33, foreligger som et beskedent sidestykke til Erasmusexcerpterne en afskrift – ikke egenhændig – af de første 78 sider i første bind af den store ordsprogssamling *Almindelige Danske Ordsproge*, 1682 (optrykt i DgO

VII:1), dvs. emnegrupperne under bogstaverne A, B, D (*Aabenbarelse og Dølsmaal, Aager. Rente (...) Adelskab. Ædel* osv.). Afskriften indeholder ikke noget tidsmærke, men må være fra samme arbejdsfase som Eras-
musudskrifterne, enkeltheder er optaget i tidlige A-redaktioner 1708ff., se
nedenfor. Excerpterne medtager alle 64 emnegrupper under bogstaverne
A, B og D og de allerfleste af de hos Syv anførte ordsprog, talemåder og
fraser.

Materialet præsenteres på en spalteopdelt side under to rubrikker *Ada-
gia* (ordsprog) og *Sententiæ* (sentenser, tankesprog), i begyndelsen (de
første to sider) af de enkelte bogstaver og et par andre steder også med en
tredje spalte med overskriften *Modi loqvendi* (talemåder, fraser, vending-
ger). Excerpterne – og man tør formentlig gå ud fra at de er udført efter
Moths egen instruks eller forlæg – har åbenbart søgt at bringe lidt system
i den brogede mangfoldighed hos Syv. Den kun spredt anvendte rubrik
Modi loqvendi udskiller således nogle faste vendinger der falder udenfor
ordsprogs-kategorien. Fx under gruppen *Adelskab* ”Adelig og ærlig” (DgO
VII:1. nr. 65) og under rubrikken *Begyndelse* udtrykkene ”At bryde isen
for nogen” (nr. 759), ”Som har hverken hoved eller hale” (nr. 757), ”At
skarve [sammenføje] der det brast, øge der det slap, begynde der mand
endte”(nr. 752-54), typisk som i det sidste eksempel indførsler hvor Syv
i et typografisk afsnit har samlet en række fraser (synonymrækker), se
også fx nr. 695-707 (under [*Bedler*], manglende overskrift i slutningen
af gruppen *Barn. Børn. Barndom*), nr. 1119-30 (under *Daarskab*), begge
overført samlet til *Modi*-rubrikken hos Moth (under *Betler; Dårskab*).⁵⁹
Det kan være lidt vanskeligere at følge opdelingen i de omtrent lige store
grupper *Adagia* og *Sententiæ*. Under den nævnte rubrik *Begyndelse* finder
man i *Adagia*-spalten typiske ordsprog som de følgende, med metaforisk
anvendelse: ”Hvo først kommer til ilden setter sig næst derved” (DgO
VII:1, nr. 748), ”Hvo først kommer til mølle får først måled” (nr. 749),
”Den ene fedrer kolven [forsyner pilen med fjer], den anden skyder den
ud” (nr. 756), Som *Sententiæ* rubriceres vendinger eller erfaringssætninger
som: ”Begyndelsen er altid svarest” (nr. 740), ”Begyndelsen er i vor men
enden i Guds magt” (nr. 761), ”En dårlig begynder meget og ender intet”
(nr. 762). Eksempler på en for så vidt ganske klar opdeling. Men i mange

---

59 Frasesamlingen DgO VII:1, nr. 695-707 er ved en inkurie også optaget i *Adagiaspalten*. Hertil
er ligeledes henført en frasesamling under rubrikken ”Forgæves Arbeide”, nr. 444-55, men
her med et NB ”hæc possunt potius ad Modos loqv. referri [disse kan snarere henføres til
Modi loqvendi]”.

tilfælde kan det synes – og er vel – lidt vilkårligt til hvilken side et Syv-”ordsprog” vil falde. Fx gives under *Borgen* som Adagium: ”Hvo der låner hen, selger sin ven og køber sig en uven (nr. 1021), som Sententia ”Meget borg og gå til tinge gør på sidsten arm og ringe” (nr. 1031).

De enkelte emnegrupper hos Syv er altså brudt op, og det kan også noteres at rækkefølgen af posterne indenfor de nydannede rubrikker ofte afviger fra rækkefølgen i 1682-samlingen. Der forekommer i øvrigt spredte tilskud i excerpterne, talemåder og fraser uden modsvarighed hos Syv, indført med et ”huic affinis” (’til dette slutter sig’) eller et ”NB”, fx i den første gruppe *Åbenbarelse* bl.a., til DgO VII:1 nr. 2 ”Naar mand ryster sekken [osv.]”: ”At ryste sin pose. Nu har jeg rystet min pose [dvs.] sagt alt det nyt ieg vêd”.

De excerperede ordsprog, talemåder og fraser er i vid udstrækning udbygget, dels med danske forklaringer og dels med latinske oversættelser eller paralleller. En praksis der svarer til Erasmusexcerpterne, men for latinens vedkommende jo med den modsatte procedure, fra dansk til latin i stedet for det omvendte. Den allerførste korte indførsel i Syv 1682: ”Det kommer op i tømmand fieler i snø”, også hos Peder Laale, bliver i excerptkataloget (GkS 773 II, bl. 105^r til en hel lille ordsprogsartikel med pædagogisk udlægning og latinske paralleller:

Det kommer op i tømmand fieler i snø. Siges om en måde at skiule og dølge noget på som ei lenge kand blive bestandig. *Sol omnia aperit. Er.* [solen afdækker alt (med sit skin). Erasmus Roterodamus. – Frasen findes Adagia 1629: 536]. – Desuden bringes et Horatscitater og det relevante Peder Laale-citater latinske del (DgO I:1, B 920): ”Rem, quam nix celat, pulsâ nive terra revelat [Jorden åbenbarer en ting, som sneen skjuler, når sneen er fordrevet]”.⁶⁰

De i Mothsammenhæng altid klare og koncise danske udlægninger forekommer med få undtagelser kun – men ikke gennemført – ved de ordsprog og talemåder der er samlet i *Adagia*-rubrikken. De latinske paralleller synes mere ligeligt repræsenteret i de to hovedgrupper *Adagia* og *Sententiæ*, men ligeledes kun delvis gennemført. Der er flere eksempler på meget fyldige udbud af latinske paralleller, med især mange Erasmuscitater. Fx til

---

60 Jeg benytter her og i det følgende Erik Petersens oversættelse i DgO I:2. – Laalecitater har som kildeangivelse et ”Ms.”, tilsvarende ved andre Laalecitater her, og åbenbart en henvisning til et ikke bevaret hjælpemiddel, en speciel Peder Laale-udskrift?

frasegruppen DgO VII:1, nr. 444-55 (under rubrikken *Forgæves arbejde*, jf. note 59) hele 9 ”Er”-fraser som alle kan identificeres i Adagia 1629 i det omfattende locus *Inani opera*, et enkelt er dog fra locus *Absurda* (”soli lumen inferre [at føre lys til solen]”). Der har åbenbart også i Syvexcerpterne været arbejdet med det store Erasmus (et alia)-bind.

Der hvor Syv selv har en nærmere forklaring eller udlægning af sine tekster eller en latinsk eller anden parallel eller en kildereference – der er tale om spredte forekomster, jf. Kousgård Sørensen 1988: 395ff – er disse tillæg, så vidt jeg ser, indgået i excerpterne. Nogle ikke-latinske paralleller og nogle kildeangivelser er sparet. Til gengæld har excerpterne et par steder indsat et fuldt citat hvor forlægget kun har et forfatternavn. Således ved DgO VII 1, nr. 144 ”Tilig sæd slar sielden feyl/ men sildig altjd”, hvor Syv giver forfatternavnene ”Col.” (dvs. Columella, latinsk landbrugsfaglig forfatter i 1. årh.) og ”Plin[ius]” og excerpterne udfylder med et regulært Pliniuscitater men stryger ”Col.”, tilsvarende et fuldt Pliniuscitater ved nr. 141 og et Catocitater ved nr. 142.

Ligesom i Erasmusbindet, men dog kun gennemført ved de første 6 emnegrupper, er der ved de enkelte ordsprog og talemåder, her med Moths egen hånd, angivet et ordbogslemma hvor det pågældende udtryk altså tænkes (og i mange tilfælde er) anvendt. Til den ovenfor citerede indførsel DgO nr. 1 er ikke overraskende givet en henvisning til substantivet *tø*, hvor ordsproget da også er optaget (T 257) som eksempel i form af et Peder Laale-citater med dansk-latinsk tekst og efter den almindelige praksis i den afsluttende redaktion uden den danske forklaring; i margenen er tilføjet et par andre varianter fra Erasmusexcerpterne. Men i øvrigt er ved denne første ordsprogsggruppe (*Åbenbarelse*) kun 4 af de andre i alt 12 lemmaforslag (excerpterne giver som antydning et par supplerende talemåder) medtaget i ordbogen og her med anden latinsk parallel end i excerpterne.

Ved den anden gruppe i excerpterne *Adelskab*, hos Syv placeret efter Aa-ordene, er derimod næsten alle ordsprog og talemåder ordbogsført i overensstemmelse med de tilføjede lemmaforslag. Under substantivet *Adel* (A 21) er optaget 6 af excerpternes til *ædel* og *adel* henvisende 10 indførsler, fx ”Adel i sæder og dýd er bedre end Adel i býrd” (= DgO VII:1, nr. 67) med et Sallustcitater ligesom i excerpterne, og under adjektivet *ædel* 3, fx ”jo ædler i blôd, jo mildere i môd” (A 24 = DgO nr. 64) med et Cicero-citater, excerpterne er her uden latinsk parallel. Til DgO nr. 72 (excerpterne:) ”Der Adam grof og Eva spant hvor fantes da en ædelmand” gives henvisning som i andre tilfælde til ”ædel” (”adel-/ædel”-henvisningerne er lidt sammenblandede), men frasen står i ordbogen under *Adam* (A 20)

med samme Erasmuscitat som i excerpterne. Et par ordsprog fra *Adagia*-gruppen ”Ørnen slåer ei gerne effter muldvarper, fluer” (nr. 74), ”Når trælv trives mon ædelling fordrives” (nr. 76) med henvisning henholdsvis til *ørn* og *trælv* er ikke medtaget. Til gengæld noterer man at et Syvordsprog som er oversprunget i excerpterne (nr. 68 ”Adel uden dyd er lykte uden lyvs”) er optaget i ordbogens *Adel*-artikel (A 21).

Der er i begyndelsen af excerpterne i flere af grupperne under bogstav A også brugsspor i form af overstregninger, som markering af at det pågældende ordsprog eller den pågældende frase er medtaget eller i hvert fald har været overvejet som ordbogskandidat. Således er under *Adelskab*-gruppen det ovenfor nævnte nr. 72 ”Der Adam grof [osv.]” overstreget, men ikke de to ikke medtagne. Men ikke alle overstregne poster er medtagne og vice versa: ikke alle medtagne overstreget. – Ligesom ved Erasmusexcerpterne kan man ved Syvudskrifterne finde eksempler på at et ordsprog eller en frase optaget dér er medtaget i en tidligere redaktion af ordbogen og strøget i den endelige, og her kan en eventuel overstregning give et nyttigt vink om videre jagtmuligheder! Under gruppen ”Affekter” er de tre første poster hos Syv (DgO VII:1, nr. 107-09: ”Affekterne ere laster/ om vi bruge dem ilde” osv.) indført og overstreget i excerpterne, og de er medtaget i tidligere A-redaktioner i GkS 774 I (1708/09) og II (1711), men udgået i den endelige redaktion hvor ordet behandles summarisk som fremmedord i sagleksikonet (Conv A 24 ”Affekter ”kaldes sindrer, sinds bevægelser”), med blot en tom henvisningsartikel i verbalordbogen ”*Affect* /en/ s. *Sindre* på [under, som sublemma under] *Sind* /et ” (A 49, jf. S 202 *Sindre* som medtager de tre Syvordsprog DgO VII:1, nr.107-109 med hovedordet *Sindrer* i st. f. Syvs *Affecter*, jf. Kalkar *Sindre*).

Det er nærliggende at se Syvexcerpterne i sammenhæng, også som indledningsvis nævnt kronologisk, med det store Erasmusbind (1708). Om Moth har haft planer om en udnyttelse/excerptering af Syvsamlingerne på linje med Erasmusarbejdet, er jo ikke til at sige. Det er i hvert fald åbenbart forblevet ved denne foreliggende torso, der er ikke bevaret andre sammenhængende Syvexcerpter. Man kan også konstatere en vis udtynding i dele af det foreliggende excerptkatalog. Således forstået at der i flere af grupperne især under bogstav B kun indføres selve ordsprogene og fraserne fra Syv uden den ellers praktiserede udbygning med latinske paralleller og danske forklaringer.

Jeg har ikke forsøgt en nærmere proveniensbestemmelse af de uudgæligt forekommende tilfælde hvor et ordsprog eller en frase i ordbogen har kildemulighed både i Peder Syv- og i Erasmusexcerpterne. Men et

par noterede eksempler tyder på at det i givet fald er de sidste der prioriteres. Under gruppen ”Advarsel” afskriver excerperterne blandt de andre Syvlemmaer DgO VII:1, nr. 83 ”Den skurvede skal mand lyske sagt/ og den skabbede vil ej lide skraben” med et par latinske forfatterciterater (Plautus, Cicero, Seneca) som paralleller og henvisning til *skurved* og *skabbed*. I ordbogen medtages frasen både under *Skurredt* (S 386, kun første del) og under *Skabbed* (S 212, hele frasen) men begge steder med et Erasmuscitater som modstykke: ”quæ dolent, molestum est contingere [de steder der smerter, er det uheldigt, dårligt at berøre]”. Jf. Adagia 1629: 499 og Erasmusexcerperterne GkS 770 IV, s. 246 der bringer den danske frase som marginaltilføjelse med henvisning til lemmaerne *skurv* og *skab*. – Et tilsvarende eksempel ses under gruppen ”Agerdyrkning” hvor Syvordsproget nr. 144 ”Tilig sæd slar sielden feyl/ men sildig altjd” er excerperet med tilhørende Pliniuscitater. Ordsproget er i ordbogen (S 13) optaget i en versificeret form der er overtaget fra Erasmusexcerperterne: ”Tilig sæd hun ofte sviger sildig nesten borte bliver”, jf. GkS 770 IV, s. 124 der giver verset som modstykke til det udskrevne ordsprog (”Matura satio sæpe decipit, sera semper mala est [tidlig sæd svigter/narrer ofte, sen er altid dårlig]” Adagia 1629: 239 der også figurerer som latinparallel i ordbogen. – I det tidligere analyserede ”Longævitas-”afsnit i Erasmusexcerperterne er der flere berøringspunkter med Syvexcerperterne i disses udskrift af gruppen ”Alderdom” hos den danske ordsprogssamler. Som de to første poster i Erasmusudskriften (GkS 770 IV, s. 225) står: ”Hand er så gammel som Matusalem” og ”Den dissipel dør aldrig”. De samme to fraser (= DgO VII:1, nr. 226, 229) figurerer som indledning til den her realiserede ”Modi Loqvendi”-rubrik i Syvudskriften, og der er latinske paralleller som genfindes i Erasmusbindet og Erasmusexcerperterne. Forklaringen til ”Den dissipel osv.” afviger imidlertid idet Syvexcerperterne har en som det synes, banaliserende ændring af den i Erasmusbindet givne: ”siges om en ældgammel og frisk mand”, Syvudskriften: ”meget gammel og udlevet mand”. Der er også et par andre paralleller som kunne tyde på indbyrdes påvirkning. Syvafsnittet ”Alderdom” er i øvrigt betydeligt mere omfattende end Erasmus’ ”Longævitas”.

På samme måde som det var tilfældet med Huitfeldt (se ovenfor), men i væsentlig mindre omfang, har Moths udnyttelse af Peder Syvs ordsprogssamlinger ud over excerperterne sat sig spor i førsteredaktionens arbejdsseksemplar i form af tilskrevne præcise kildehenvisninger. Syv har i ordsprogens Anden Deel 1688 s. 11 følgende indførsel med flere fristelser for

ordsamlere (DgO VII:2, nr.10.686): ”Dend stud er ej kjøbmandsgev/ som er krimmel-hornet/ spitsrøvet/ smaalivet og høj-manket”. Ordsproget er registreret K¹ 368 tilf.: ”krimmelhorned P.S. ordsp. p.2. p.11” (uden citat) og ved lemmaet *Manke* M¹ 50 tilf, hvor hele citatet er bragt med kildehenvisning ”PS.O. p.2. p.11” (med adjektivet ”tyndlived” i stedet for ”smaalivet”); lemma (*Høimanked*) + henvisning er også medtaget H¹ 465 tilf. Slutredaktionen byder uden Syvreference på artiklerne *Købmandsgæf* (K 441 ”kaldes gode og dygtige vare, som vel går fra hånden”), *Høimanked* (H 373 ”kaldes den hest, som har en høi man [manke]”, *Krimmelhørned* (K 363 ”kaldes det nød, hvisz hörn er snøedt i hver andre”), men optager ikke de to andre adjektiver. – Blandt andre eksempler kan nævnes Peder Syv nr. 1243 ”Mætter mave dandser og ei blaa mantel”,⁶¹ som er indført M¹ 110 tilf. (ved ordet *Mave*) med henvisning ”PS. O. p.1 p.61, men ikke bevaret i den endelige redaktion.

Erasmusexcerpterne har været den store leverandør af ordsprog og talemåder til Mothordbogens slutredaktion. Men Peder Syvs ordsprog har også været en hovedkilde, også benyttet i Erasmusbindet. De to trykte samlinger, 1682 og det fyldige supplementbind 1688, har været ved hånden, rent bortset fra hvad der måtte have foreligget af excerpter og udskrifter. Et par tilfældige opslag udenfor de afsnit der er dækket af excerptkataloget (bogstaverne A – D) kan yderligere vise udnyttelsen.

Til de i alt 23 numre under rubrikken *Graad* i de to ordsprogsbind (DgO VII:1, nr. 3403-19, VII:2 nr. 12.063-68) er der 5 paralleller i Mothartiklerne *Græde* og *Gråd* (G 285ff, 289f). Under verbet: ”det barn er let at komme til at græde, som flæben altid hænger på” (med et Cicerocitat som latinækvivalent) = Syv nr. 3415 (lidt afvigende, bl.a. *læben* for *flæben*); ”det barn er ilde slagen, som ei måe græde” (igen med Cicerocitat) = Syv nr 3407. Under substantivet: ”Gråd formindsker sorgen” (med Ovidicitat) = Syv nr. 3403; ”Stundum er det gråd og flin [flæben, gråd], stundum er det latter og grin” (med Erasmuscitater som parallel) = Syv nr. 3410, i afvigende form.⁶² Fremdeles udtrykket *krokodilgråd* (= Syv nr. 3412). – Et par af Syvs *Graad*- ordsprog er desuden udnyttet af/har paralleller hos Moth i andre opslag. Under *Bårn* (B 63): ”det barn, som ligger i vuggen

61 ”Det er mæt mave og ikke fine klæder der bringer folk i humør til at danse” (Aage Hansens note i *Peder Syvs danske ordsprog*, udg. 1944).

62 ”Stundum er det latter og flin [hånlig, rå latter]/ stundum graad og griin [flæben, gråd]”. Det åbenbart temmelig labile ordsprog er også medtaget i Moths artikel *Flin* (F 224): ”Stundom er der latter og grin, stundom er der gråd og flin” (med et andet Erasmuscitat som parallel).

skal græde derfor” med et citat af Propertius (48-15 f. Kr.) = Syv 12.064 ”Der skal græde derfor det barn i vuggen ligger [dvs.] det bliver ondt for efterkommerne”. Under *Teilsten* medtages en parallel til Syv nr. 12.066 ”Der maa en teglstéen til at tørre hans øjne paa” (jf. ODS *Teglsten*), Moth T 67 ”fli ham en Teilstên hand kand tørre sine øien på” med et ”Er”-citat som modsvarighed og en forklaring (kun i førsteredaktionen (T¹ 40 marg.) ”Siges om den, som stiller sig an at græde, og kand dog ei”).

Til de 17 numre under rubrikken *Latter* (DgO VII:1, nr. 5205-14, VII:2 nr. 12.903-09 kan vi også registrere flere Mothparalleller spredt blandt andre ordsprog og fraser i verbalartiklen *Lêe* (L 78ff): ”Folsk [tåbelig] mand leer strax andre lêer” = Syv nr. 5208 ”[...] først andre lee”, også hos Peder Laale (DgO I:1 PL A 935, B 926), hos Moth med Erasmusfrasen *Risus cauponis* (’en kroaværts latter’, Adagia 1629: 623) som latinsk modsvarighed. – Forskellige udtryk for tvungen, skrømtet eller ”sardonisk” latter (ordet findes i den fordanskede form ikke hos Moth eller Syv) er samlet af den sidstnævnte. Dels i Syv 1682 nr. 5211-12 ”Hand leer/ som hand havde tandvee; som en hest der vil bides. (*Risus Sardonicus*)”. Dels i et broget supplerende udvalg samlet i et lille typografisk afsnit i 1688-bindet, nr. 12.905-08: ”Hand griner som et svedet faarehoved/ som et øg der æder tidsel; som en tudse/ der har faaet et slag af en gaard staver [gærdstav]. Som en død røtte”. Hele dette udvalg minus den bidske hest og fårehovedet er bredt ud i Moths *Lêe*-artikel i selvstændige fraseeksempler med Erasmus som latinparallel: ”Hand lêer, som ên der har tandvê. *risus sardonicus*. Er.”, ”hand lêer som en død rotte. *Ajaci risus*. Er.” osv. med samme *Er*.-fraser. Moth tilføjer for egen regning: ”[...] som en nisse” med en ikke *Er*.-hjemlet latintekst som parallel. Erasmusexcerperterne (GkS 770 IV, s. 320) har til de excerperede forlæg Adagia 1629: 620ff ”Ajacis risus” forklaringen ”siges om dem, som lêer uden årsag”, til ”*Risus Sardonicus* [Adagia: *Sardonicus*]” følgende længere kommentar: ”en tvungen latter. § en latter på skrømt, og ei af hiertet. § en afsindig latter. § en dødelig latter”. Og her er i margenen med anden hånd tilføjet de anførte Syvfraser med tilhørende lemmahenviisninger.⁶³ De nævnte fraser er med en enkelt

63 ”Latter”-fraserne kan forfølges videre hos Moth i artiklen G 260 *Grine* hvor der foruden det ovenfor nævnte fårehoved (altså med optakten ”hand griner som”) er optaget følgende med andre ”Er”-citater som latinparallel: ”hand griner som en død ræf. siges om tvungen latter”, ”hand griner som en bidsk hûnd (G¹: siges om den, som har slemme noder når hand lêer)”. Ved lemmaet *Grinetrek* (Conv G 153, Kalkar *Grinetræk*) gives *Risus Sardonicus* som latinsk forklaring til hvad der beskrives som et patologisk fænomen: ”et trek i begge kinder, hvôrved et menneske synes at lêe. Hielpes med Åreladen og puring [purgering]”.

undtagelse optaget i Mau 1879: I 597f med henvisning til Peder Syv (eller Moth), flertallet også i VSO (opslaget *Leer* ”om en fæl, bitter og ond Latter”). Der er i øvrigt adskillige eksempler på at Mau 1879 anfører ordsprog og fraser med både Peder Syv og (eventuelt i lidt afvigende form) Moth som kilde.

Peder Laale

I modsætning til hvad der er tilfældet ved Erasmus og Peder Syv, findes der ikke – men har vistnok eksisteret, jf. note 60 – excerpter til den berømte danske ordsprogssamling fra middelalderen der går under Peder Laales navn, og som foreligger i tidlige tryk 1506 og 1515 (facsimileoptryk DgO I:1-2, 1979).

Peder Laale figurerer flere steder i Syvexcerpterne (se ovenfor), nemlig i de tilfælde hvor Syv bringer et Laaleordsprog, og hvor excerpterne som tilføjet latinsk parallel giver den latinske del af det pågældende ordsprog i den tosprogede Laalesamling. Således som tidligere vist til Peder Syv nr. 1 (”Det kommer op i tø [osv.]”) latinen fra DgO I:1 B 920 (= A 931). Tilsvarende ved Syv nr. 160 ”Der groer græsz/ som hegnet er” latinen fra A, B 431 ”Germine respirat ops quam custodia girat [Den afgrøde spirer frem, som et værn omkranser]” osv. Det sidste Laalecitater er medtaget i ordbogen under *Gres* (G 244). Selv giver Syv kun af og til en kildehenvisning til sine Laale- (så vel som til andre) ordsprog i form af et ”P. L.”, eventuelt ”P. Laale”. Fx ved nr. 40. ”Da er ild god inde/ naar Huusz-egle henge ude” (= PL B 1084, også hos Moth H 321 marg.), her undtagelsesvis med Peder Laale-tekstens latin tilføjet. Et enkelt sted (ved nr. 7040) gives også en direkte sidehenvisning til den benyttede Laaletekst, nemlig Chr. Pedersens 1515-udgave (jf. Kousgård Sørensen 1988: 398).

De Syv/Laale-citater fra excerpterne som – sammen med mange andre Laalecitater – er optaget i ordbogen, er indføjet i eksempelrækken med den fulde tosprogsform fra Laalesamlingen. Peder Laale passer med sin kombination af latin og dansk – latinske sentenser med tilhørende mere eller mindre overensstemmende danske ordsprog – perfekt ind i det Mothske artikelskemas eksempelstof hvor en dansk frase altid følges af latinsk oversættelse. De benyttede ”omvendte” Laalecitater (med den danske tekst først) har overalt som kildeangivelse et ”PL”, den eneste faste danske forfatterangivelse der er brugt i ordbogens slutredaktion.

”PL”-citater hører til den faste stamme i Moths rige eksempelmateriale. De forekommer dog ikke i et antal som ”Er.”-citaterne der ofte står i kø, jf.

ovenfor. Til den her nævnte *Tyv*-artikel, hvor Erasmuscitaterne tegner sig for 12 af i alt 20 eksempler, er Peder Laale repræsenteret med to, PL B 679 og 881 (Moth T 240f ”det er ont at stjæle, hvôr bonden er self tÿf”, ”En ond hitter er ei [= PL A 888; B 881: icke] bedre end en tÿf”). Et par andre velpolstrede substantivartikler viser en lignende fordeling. Lemmaet *Gûld* (G 309ff) med 1½ spalte eksempelstof har 14 ”Er.”-citater og 4 fra Peder Laale, den meget fyldige artikel *Ôrd* (O 43ff) med 5½ spalte eksempler byder på 20 ”Er.”-citater, 4 Laalebelæg.⁶⁴

De gamle Peder Laale-udgaver er ikke registreret i Moths auktionskatalog, så lidt som Peder Syvs Ordsprog 1682, 1688 (og andre skrifter). Altså hverken Ghemenudgaven 1506 med optryk 1508 eller Christiern Pedersens udgave 1515 (DgO I:1 PL A og B). Et enkelt sted er noteret en sidehenvisning til 1515-udgaven, nemlig i førsteredaktionens arbejdsmanuskript til bogstav S hvor der på en indskudt blank side (S¹ 387) er tilføjet: ”Snât / en/ Er en dåre, tâbeligt menniske: *Pl. fol 49. Fatuus. Ter. [Terents]*”. Og i de tilfælde hvor der foreligger en indbyrdes afvigende teksttradition i de to udgavers danske tekst, synes det også gennemgående at være Chr. Pedersen Moth har benyttet; det er således dennes signatur (DgO PL B) der er givet i de foregående henvisninger (med enkelte A-varianter). Det er som allerede anført også den af Peder Syv brugte tekst. Ordsproget med den nævnte glose (*Snât*) citeres i sin fulde form i artiklen *Torre* ’torv’ (T 144 marg.) hvortil der henvises i artiklen *Snât* S 581: ”fordi er torret got, for der kommer mangel snât. *Lucrificare forum solet aduentus fatuorum* [Tåbers tilsynekomst plejer at gøre torvet lønsomt]”. Her har Ghemen 1506 (DgO I:1 A 565) en helt afvigende (urimet, mere latinnær) dansk tekst. Peder Syv bringer ordsprogets danske del i den anførte form (nr. 4660).

De nævnte Laaleordsprog i Moths *Ôrd*-artikel har også i de to tilfælde hvor A- og B-teksten er forskellig, den sidste variant: ”Man maa og understande half svarende ôrd” (O 49) = B 528; A: ”vndher staa halqwædhen wijsæ”⁶⁵ (Peder Syv nr. 14.109 samler begge formuleringer i én ord-

64 Med de foreliggende elektroniske søgefaciliteter i den 2013 netpublicerede Mothordbog kan der nu gives konkrete tal for citeringen af de med faste forkortelser anførte latinske forfattere. På listen over de 25 hyppigst citerede (med Cicero som en suveræn førstemand) ligger Erasmus og Peder Laale som henholdsvis nr. 5 og 12 med 5970 og 1071 forekomster (Berndsen 2015).

65 Den sidste form af ordsproget er også hjemlet i 1515-udgaven PL B 502 (= A). Den optages af Moth i en artikel H 28 *Halvkvæded* (rettet fra *-kvæden*) ”Semicantatus” med Laale (A, B 502) som grundlag og solocitat: ”man maa og forståe en halfkvæded[ed?] vise, *In cantore scia poterat semilogia* [Der kan være klog halvtale hos en sanger]”.

sprogtekst); ”Mand skal ei alle ôrd at æde give” (O 47) = B 356; A 355: ”alle ordh ædæ giffue” (formentlig: man skal ikke give næring til rygter, se Kousgård Sørensen 1964). – Tilsvarende to af de fire Laalecitater i artiklen *Gûld*: (G 310): ”Det er ikke alt gûld som gloer, og ikke alt filsbên [elfenben], som skinner” = B 701, A 706: ”alt guld som glemmer”;⁶⁶ ”got er gûld, dog er kage bedre. [dvs.] ingen ting er bedre end føden” = B 904 (A 909: en er kaghen bedræ”).

Men der er også noteret nogle eksempler hvor det modsatte er tilfældet, hvor det altså er Ghementrykket, A-teksten, der formidles i ordbogen, eventuelt findes begge former, se note 65 og 66. Lemmaet *Knagehals* (K 187 ”den, som er stîf og oplbæst”) bygger på følgende anførte Laalecitater ”det mæe knagehals ihukomme, at gåsen luder under hoie Dørre” = A 481; B: ”[...] gaasen lwder i dørren” (Peder Syv nr. 10.563 følger B-teksten). – Ved et af Laalecitaterne til ordet *Gûld* (jf. ovenfor) er det ligeledes ordlyden i 1506-udgaven der afspejles: ”gûld er aldrig så rôd, det går jo úd for brôd = A 855: ”at thet gaar eij ud for [dvs. ikke må gives ud for]”, B (903) har her, dog med en åbenbar forvanskning af det rimede ordsprog som Moth nok selv kunne reparere: ”gonger ey vd for mad”. I det sidste af Guld-artiklens fire Laalecitater følger Moth Peder Syvs redaktion af ordsprogsteksten: ”Den græd aldrig for gûld som gûld ei åtte” = Syv nr. 2156, 10.546: ”som aldrig guld aate”; Chr. Pedersen (B 641) har her: ”Den greder icke faar guld som aldrig fick guld at eye” (Ghemen A 648 lidt afvigende), den tekstform Moth også selv bruger i en tilføjelse i arbejdsmanuskriptet med førsteredaktionen af *Gûld*-artiklen (G¹ 494).

Peder Laale er ikke blot flittigt benyttet i eksemplerne til det almindelige ordstof, men har også bidraget til lemmalistens udvalg af gamle og sjældnere ord. Ovenfor er nævnt ord kun hjemlet hos Laale som *Snât* ’tåbe’ (GldO *snot*, Kalkar *Snât*), *Knagehals* ’oplbæst person’ (GldO *kna-kehals*, Kalkar *Knagehals*). Andre eksempler med Laalecitater som solo-belæg og åbenbar baggrund for den pågældende artikel: *Køg* ’skænderi, snak’ (GldO *køk*, Kalkar *Køg*, jf. Aage Hansen 1991: 145) K 447: ”Er klammer [...] der kommer køg af kærne. [dvs.] drukne folk vil gerne tret-

---

66 Denne variant af ordsproget er også optaget i artiklen, men med en Erasmusfrase som latin-ækvivalent: ”det er ikke alt gûld som glimrer, siges om den som gjør sig hellig. *Aurum obæratum*. Er.” Jf. *Adagia* 1629, s. 659 *Aurum subæratum* ’guld med kobber nedenunder’. Den latinske frase er indført i Erasmusexcerpterne GkS 770 IV, s. 343 med forklaringen ”kaldes en trering [ODS II *Træring*], som ei siger det hand mener” med marginaltilføjet ordsprogstekst (her i øvrigt i en form som svarer til Syv nr. 2574: ”[...] som glimrer som guld”) og med en henvisning (brugsforslag) til *Guld* i margenen.

tes [osv., med det anførte Peder Laale-citats latin]” = B 428 ”Ee kommer køg aff kernen”.⁶⁷ – *Nøgling* (GldO *nøghling*, Kalkar *Nøgling*) N 123: ”kaldes den, som har nøglene i gemme [...] det er ont, at være sin kones nøgling [osv., latinsk tekst]” = Laale A, B 232, jf Peder Syv nr. 4343 der giver som synonym ordet *nøgledreng*, også optaget af Moth (*Nøgeldreng* ”som bær nøgelen” N 122). Den almindelig antagne betydning af det kun her hjemlede ord ’undergIVEN, underkuet person’ har Moth dog også ventileret i den tolkning af Laaleteksten han vedføjer i førsteredaktionen N¹ 115 tilf. ”[det er ont] at lade sig råde af sin kone”.⁶⁸ – *Rabe* ’hastværk’ (GldO I *rape*, jf. Aage Hansen 1991: 151) R¹ 3 marg.: ”Er en utidig hastighed [...] Selden er Rabe gød [osv., latinsk tekst]”. = B 911; A 917: ”raben”.

I enkelte observerede tilfælde er en Laalegløse medtaget i ordbogen uden tilhørende ordsprogs-citat. Således substantivet *Fetting* (GldO *feting*) F 107: ”Er et fêdt menneske” (også som hos Laale, se nedenfor, i formen *Fitting* F 109 ”kaldes den som er meget fêd”). Dette ord kan dog også have Peder Syv som nærmeste kilde; det er optaget i ordsprogsglossaret 1682 med forklaringen ”Feed bamsing”, gentaget af Moth i førsteredaktionen af *Fetting* F¹ 145. Det kendes kun fra ordsproget PL B 81 ”ffetting [sic] haffwer tabed sin telye kniff” (PL A: ”Fitting haff[w]er tabeth syn tællebassæ”) som Moth bringer, altså ikke under *Fetting* (eller *Fitting*) men under lemmaet *Telgeknif* (’snittekniv’, henført til ”bønder i Norge”, T 46). Peder Syv nr. 7249 giver ordsproget med forklaringen (til *tælle-kniv*) ”som hand brugte at æde sig feed med” og nævner det også i fortalen (1682, b4^r) som eksempel på ”mørke og uforstandelige” ordsprog, her med udtydningen ”Den fede har tabt kniven/ den lade det hvormed hand skulde føde sig”. Aage Hansen 1966 oversætter: ”Den fede har tabt sin tællekniv (måske om fed person, der er blevet mager)”. Jf. kommentaren i Laale 1891-92: 48f og ODS *Fedting*, *Tællekniv* (GldO *tælghekniv*). Moth har i øvrigt et lemma (jf. den anførte variant fra Ghementrykket PL A 81) *Telge-*

67 Moth – og efter ham VSO (*Køg*) – tolker altså *kærne* = (kerne i) korn = øl, jf. VSO *Kiærne* bet. 2. Chr. Pedersens kommentar til ordsproget holder afslutningsvis denne tolkningsmulighed (’øklammeri’) åben, men giver i øvrigt en tolkning der ligger nær den i PL A 427 overlevede version ”Ee kommer køgh aff kærwendh”, i Aage Hansens udlægning (1966): ”Altid kommer der skænderi (trætte) af kærven ([dvs.] når der tages tiende af det høstede korn”, jf. Aage Hansen 1991: 145 og (afvigende) Laale 1891-92: 187f.

68 Se Aage Hansen 1991: 149 og Laale 1891-92: 119f om den fejlagtige tilknytning til ordet *nøgle* og forslag til andre etymologier. Jf. også Lerche Nielsen 1992.

(*telle-*)basse (T 46; GldO *tælghebasse*) som han – for egen regning?⁶⁹ – definerer ”den som kand konstig telle med en knif”.

Der er flere andre eksempler på Laaleske hapax legomena som det kunne være fristende, men ville føre for langt her at følge i ordbogen. Så det må række med de anførte. ”Nok har dend som nøjes” (Peder Syv nr. 6648)!

Sammenfatning

Overskriften ”Ordsprogskilder” til nærværende kapitelafsnit er ikke helt dækkende idet, som det er fremgået, et videre felt af talemåder og fraser også er inddraget i denne del af kildeundersøgelsen – ligesom de er inkluderet i det meget brogede materiale i Peder Syvs ordsprogssamlinger. Moth havde som vist her foruden Peder Syv som kildegrundlag to store latinsk-danske eller dansk-latinske tekstbaser, Peder Laale-udgaverne fra begyndelsen af 1500-tallet hvor det fortrinsvis er Chr. Pedersens Pariser-udgave 1515 der benyttes, og den af ham selv på grundlag af Adagia 1629 udarbejdede meget omfattende samling af sammenkoblede latinske og danske ordsprog, talemåder og fraser. Begge flittigt udnyttet i ordbogens eksempelmateriale, med de faste forfatterreferencer ”PL” og ”Er” og naturlig overvægt for den sidste meget større og alsidigere samling. Peder Syvs ordsprog indgår i eksemplerne med forskellige latinske autores ofte også Erasmus som parallel, men uden eksplicit henvisning til Syv; det er kun i førsteredaktionen man finder ”P.S.”-referencer.

Moth har kan vi se, arbejdet meget målbevidst og omhyggeligt med hele dette stof, og det er smukt at konstatere at pionerværket indenfor den danske modersmålsleksikografi så tydeligt afspejler tidens levende interesse for denne side af sproget. En interesse der som et af humanismens kendetegn herhjemme havde manifesteret sig i en række trykte og utrykte ordsprogssamlinger fra 1500- og 1600-tallet med Peder Syv som den store opsamler (se DgO I-VII), og som også i høj grad præger den samtidige litteratur hvor man finder en ordsprogsmættet stil både i dramaet og i moralske og religiøse skrifter, jf. Aage Hansen (udg.) *Peder Syvs danske ord-sprog*, 1944, s. XIIf (med henvisninger).

---

69 Jf. Kalkar *Tællebasse* 2. Simpleks *Basse* egentlig ’vildsvin’ tillægges B 77 den overførte betydning ”En broter [en praler, som brovter], ørdgyder” (jf. ODS I *Basse* 2.2) og forekommer som andet led i sammensætninger som S 680 *Spradebasse*, i samme betydning P¹ 145 *Prannebasse*.

III C Kilder til dialektord

I den ovenfor i indledningen citerede skrivelse til rigets biskopper, hvor Moth giver anvisninger for en indsamling af sprogligt materiale til den kommende store danske ordbog, formuleres der også et ønske om at tilgodese dialekterne. Hver af de kommende medarbejdere bør foruden de enkelte bogstaver af rigsmålsordforrådet som hver har fået på sin kappe, tillige indsamle dialektord til hele alfabetet:

Oc som paa landet, snart i hvert sogn, findis nogle besynderlige [særlige, specielle] ord, som de andre herreders eller sogners indvaanere icke bruge, saa vilde hver en af ofvenbemelte personer [præster og latinskolelærere] slige ubrugelige [ikke brugelige i skriftsproget] bønderord med flid samle, icke allene de som begynde af de hannem *deputerede* bogstaver, men end oc paa det ganske *alphabetet* oc til saadanne ords desto nøjere *collection correspondere* [med (ulæseligt i margen)] præsterne deris naboer oc andre forfarne folk paa landet. (GkS 773 I, bl. 16^v, aftryk Grüner-Nielsen 1939: 117 (normaliseret), Akhøj Nielsen 2014^b: 125).

Opfordringen blev ikke uden resultater som det ses af bevaret materiale i ordbogssamlingerne. Fra tre af de personer som figurerer på den tidligere (se s. 14f) omtalte liste over medarbejdere eller meddelere til ordbogen (rigsmålshovedsporet), er der bevaret særlige dialektlister. Nemlig en mindre liste (226 ord/lemmaer)⁷⁰ fra Biskoppen i Viborg, den fra sprogdebatten i slutningen af 1600-tallet navnkundige Henrich Gerner (1629-1700, på medarbejderlisten krediteret men ikke berømmet for bidrag til en række bogstaver) (GkS 773 I, bl. 91-94, jf. Grüner-Nielsen 1941: 54-62). To lister på henholdsvis 340 og 900 ord fra den også kendte historiker og teolog Peder Terpager, præst i Vester Vedsted og lektor ved Ribe Domkirke (1654-1738, i medarbejderlisten krediteret for et (godt) bidrag til bogstav A) (GkS 773 I, bl. 97-126, 773 II, bl. 262-321, jf. Grüner-Nielsen 1941: 62-77). En liste og et appendiks med 306 ord fra præst i Varde Peder Tøxen (død 1705, i listen krediteret for et (mådeligt) bidrag til bogstav O og et ikke-karakteriseret bidrag til P) (GkS 773 I, bl. 81-89, 95-96, jf. Grüner-Nielsen 1941: 77f). Desuden er der bevaret en liste på 418 ord for-

---

70 Lemmatallene her og i det følgende er fra Grüner-Nielsen 1941: 40f.

mentlig udarbejdet af præsten i Nørre og Sønder Bork (syd for Ringkøbing Fjord) Ancher Sørensen (1669-1715) (GkS 773 I, bl. 27-34, Grüner-Nielsen 1941: 78ff) og endelig en liste på 439 ord fra en ukendt medarbejder som lokaliseres til det østlige Sønderjylland (Tørning len) (GkS 773 I, bl. 35-80, Grüner-Nielsen 1941: 80). Bortset fra Gerner er alle de bevarede bidrag altså fra det sønderjyske eller sydvestjyske område (Ribe stift).

Hele dette materiale – i alt optalt til en 2629 lemmer, dog inklusive en god del dubletter – har H. Grüner-Nielsen som det fremgår af henvisningerne ovenfor, givet en værdifuld oversigt over og fyldige prøver på i sin afhandling om ”Den ældste Landsindsamling af danske Folkemaal ved Matthias Moth omkring 1700”, *Sprog og Kultur* 1941, en fortsættelse af afhandlingen ”Matthias Moths Landsindsamling af danske Ord 1697-1700” (smst. 1939).

Grüner-Nielsen kommer vidt omkring i sin 1941-afhandling. Afhandlingen medtager et omfattende både sproghistorisk og (i afsnittene om de enkelte bidragydere) biografisk baggrundsstof. Et indledende afsnit indeholder en oversigt over optegnelser i jysk dialekt før 1697 og en senere ekskurs et overblik over Mothmedarbejderen H.O. Nysteds utrykte leksikografiske arbejder. Materialet fra de bevarede jyske dialektbidrag præsenteres af folkloristen Grüner-Nielsen i emnebaserede ordlister (byggeskik, mad og drikke, folkeminder m.m.). Som hovedformål med 1941-afhandlingen angives det at have været: ”at vise Metoden til at udfinde de bevarede og de tabte Kilder til det Folkemaalsstof og Folkemindestof som forefindes i Moths store utrykte Ordbogsredaktion” (1941: 114), og det har ligget udenfor den righoldige afhandlings plan og anlæg at foretage en systematisk konferering med Mothordbogen. Der gives rundt omkring spredte paralleller, men Grüner-Nielsen mener i øvrigt (1941: 42, 114) at Moth i sin ordbogsredaktion kun optog ”enkelte af Folkemaalsordene” og at det samlede dialektstof kun er ”ganske tilfældig og utilstrækkelig udnyttet”. Der er dog ikke tvivl om at dette er en betragtelig undervurdering af den betydning det foreliggende dialektmateriale har haft for lemmestand og artikeludformning i den Mothske ordbog.

Jeg skal på de følgende sider med nogle udvalgte eksempler vise Moths i virkeligheden ganske målbevidste og ret omfattende udnyttelse af i hvert fald dele af de bevarede dialektsamlinger. Udgangspunktet for analysen har været et par af Grüner-Nielsens emnelister som konfronteres med Moth. Som yderligere prøve følger en kollationering af en af hovedmeddeleren Peder Terpagers redigerede ordlister med Moths lemmeudvalg. Jeg giver også en kort omtale af de øvrige sydvestjyske og sønderjyske

lister og af det bevarede nørrejyske materiale fra Gerners hånd. Og jeg runder af med en orientering om og prøver på det dialektmateriale uden hjemmel i de bevarede ordlister som kan støves op rundt omkring i ordbogsredaktionerne, og som foruden jyske dialekter også omfatter øsmål (specielt fynsk) og skånsk m.m. – I øvrigt forudskikkes den bemærkning at kildeforholdet ikke sjældent kan være vanskeligt at afgøre med bestemt-
 hed, på grund af eventuelle forskelle i lemmaform og betydningsangivelse i kandidatordene, ligesom der ved de mange tilfælde hvor samme ord er hjemlet i de forskellige bevarede jyske lister, kan være forskellige kilde-
 muligheder. På helt sikker grund er vi kun når der er tydelig verbal over-
 ensstemmelse mellem forlæg og hovedtekst eller der foreligger et identisk
 eksempelmateriale – hvad der i øvrigt er talrige eksempler på som det skal
 vises. Men de nedenfor opgivne tal for udnyttelse af kilderne må altså
 tages med et vist forbehold.

Dialektstoffet i Moths ordbog og det bevarede indsendte jyske materiale er til en vis grad udnyttet af Chr. Molbech i hans *Dansk Dialect Lexicon* (MDL), 1841, se kildefortegnelsen her s. xxvi og jf. Grüner-Nielsen 1941: 65, specielt om udnyttelsen af Terpager hvis sidste og fyldigste dialektle-
 vering først var tilgængelig for Molbech ved redaktionen af sidste halvdel
 af alfabetet. De i MDL således optagne lemmaer, særmærket med en aster-
 risk, er efterfølgende også medtaget i Feilbergs ordbog og i *Jysk Ordbog*
 (JyO). Hele grundmaterialet i Mothsamlingerne (de indsendte dialektbi-
 drag) er ifølge Peter Skautrup's indledning i det først trykte prøvehæfte af
 JyO (1970) udnyttet i denne ordbog. Jeg har i de følgende analyser som
 baggrund for det jyske materiale henvist til den reviderede version af JyO
 som løbende publiceres på nettet, så langt den rækker (2017: A – Kn),
 og derudover, for resten af alfabetet, til Feilberg (Feilb.); i de allerfleste
 tilfælde vil henvisningerne til JyO jo have paralleller i den gamle trykte
 ordbog. I de tilfælde hvor dialektordene er optaget i ODS(-S), er der un-
 dertiden også (eller kun) givet henvisning hertil. – De anførte og komment-
 terede lemmaformer er overtaget fra de analyserede kilder og derfor som
 regel præsenteret med stort initial.

Folkeminder og bordets glæder

Ser vi på den største af de emnegrupper som udgør rammen for præsentation-
 en af Ribematerialet, nemlig folkemindestoffet (dans, sang og musik,
 børnerim, leg og idræt, eventyr og sagn osv., Grüner-Nielsen 1941:81-98),
 kan vi konstatere at langt over halvdelen, om ved 2/3 af de i alt ca. 95

lemmaer som stoffet omfatter – det er opført under 76 numre (i hver sit typografiske afsnit), men nogle af disse indeholder flere lemmaer – også er hjemlet hos Moth. Grüner-Nielsen giver her selv 7 paralleller. Nogle af de fælles ord har dog utvivlsomt haft rigssprogsstatus eller været så almindelig kendt og brugt at forekomsten hos Moth ikke forudsætter benyttelse af dialektordlisterne. Det gælder ord som *Emter* 'eventyr', *Feile* eller *Fedel* 'fiol, violin', *Gie* (*Gige*), samme betydning, *qvæ* (kvæde) 'syng', (*faa*) *Pokker* (i ed), *Slemmen* (og *Demmen*) 'fylder, overdådighed'. Men heroverfor står en – meget større – gruppe af ord medtaget hos Moth der må formodes at ligge udenfor almensproget, i al fald ikke som de nævnte er medtaget i Coldings DictHerl (eller EtymLat) og for de nedenfor eksempelvis anførte prøvers vedkommende for så vidt de overhovedet findes i Kalkar, opført der med Moth som solobelæg.⁷¹

staae blank Terpager (GkS 773 II, bl. 263^v) ”Hun stod blank i dag, det er, hun var Brud”, Moth B 208 under lemma *Blank*: ”Hand og hun skal staae blank i dæg. *connubio jungentur* [de skal forenes i ægteskab]. Jf. ODS *blank* 5, JyO I *blank* 3.

Foon Terpager (GkS 773 I, bl. 104^r) ”Er den gave oc foræring, som bønderne paa landet sender næste dag for [før] brøllupet, til brudehuus [osv., jf. Grüner-Nielsen 1941: 93]”, Moth F 280 *Fôn* ”kaldes den gave, iblant bønder [F¹: kaldes bøndernisz gave], som brudgommen skikker til brudehuset dagen for [før] brylluppet”. Jf. ODS I *Forn*, JyO I *forne*.

Gun Terpager (GkS 773 I, bl. 106^v) ”Kaldes et spil oc leeg, som unge drenge bruger” (osv., nærmere beskrivelse, se Grüner-Nielsen 1941: 84), Moth G 321 ”Er en drenge læg. *lusus puerilis*”, med et sprogbrugseksempel hentet hos Terpager: ”at sette gun til benk med en. [dvs.] at fåe magt over en”. Jf. JyO *gun*.

Hverre syvne Tøxen (GkS 773 I, bl. 84^v) ”sigesz, at forblinde øinene [...] *Præstringere aciem oculorum*”, Moth H 332 marg. ved lemma *Hvarre* eller *Hverre*: ”(hverre) synet. *aciem oculorum perstringere*”, førsteredaktionen H¹ 415 ”forblinde” som hos Tøxen. Jf. ODS II *hverve* 1.5, JyO I *hverre* 1.3.

71 Det bør nævnes at en halv snes af fællesordene i folkemindelisten som er leveret af den anonyme meddeler, faktisk hos denne er direkte overtaget fra Peder Syv 1688 (ordlisten). Syv kan altså her være primærkilde, fx ved ord som *Jule-vid* 'fuld forstand', *Puge* 'nisse', *Strekebeen* om døden (jf. ODS *Julevid* 1, *Puge* 1, *Strækkebeen*).

Kastkande Terpager (GkS 773 II, bl. 282^r) ”Er den kande øll, som gives tærskerne paa somme steder, naar de kaster op, gjør kornet reent, som de have torsken”, Moth K 67 *Kastekande* ”kaldes en kande øl, som terskerne fåer når de har afkastedt i loen”. Ikke hos Feilb. (eller JyO), men jf. ØMO *kastekande*.

Nuddre Tøxen (GkS 773 I, bl. 86^r) ”at Nynne, syngte sagt”, Moth N 70 *Noddre* ”Er at nyne, eller småe knurre”. Jf. ODS, Feilb. *nodre*.

Smanne Terpager (GkS 773 I, bl. 122^v) ”Ere de unge karle, som gaar oc tiener for borde til brølluper”, Moth S 519 *Smâne* ”Er en småsven”, smst. 516 defineres *Småsven*: ”de, som bær mad på bordet til bryllupper”; førsteredaktionen S¹ 358: ”Smane [rettet fra Smâne] [...] Er den, som trakterer gesterne til gestedud”. Jf. Feilb. *smâne*.

Der kan som det ses, ved de for Moth og Ribelisterne fælles ord undertiden være små forskelle i form og stavemåde (*Kastkande*, *Nuddre*, *Smanne*). Vigtigere er de også undertiden forekommende afvigelser i ordenes brug. Det sønderjyske *Høtte* forklares af Terpager (GkS 773 I, bl. 108^v) som ”gieste-bud oc ald stor maaltid [...] *Lat. convivium*” (jf. JyO *højtid* 3). I Moths førsteredaktion (H¹ 484) er i margenen tilskrevet, formentlig efter Terpager, ”Høtte /en/ *Convivium*”. Men i den endelige redaktion (H 393) defineres: ”kaldes det måltid som gives høstfolk, når de har afhøstet. *Coena Cerealis*”, altså efter anden eller andre kilder. Tilsvarende fx ved ordet *Majtræ*, som også er medtalt under fællesordene, og hvor Moth har en anden og fyldigere forklaring end i kilden i folkemindelisten, jf. Grüner-Nielsen 1941: 90. Også ved det ovenfor nævnte *Foon* er der som det ses, en lille forskel i definitionerne. – Ved ordet *Høtte* som i et par af de tidligere nævnte eksempler ser vi et tydeligere aftryk af Ribekilderne i Moths førsteredaktion(er). Her er også optaget nogle ord eller betydninger som senere er udmønstret. Substantivet *Bommer* har Terpager (GkS 773 I, bl. 100^r) i betydningen ”en Klode, et rund stække træ, som mand leeger med, enten i sær, eller oc slaaer kegle med” (JyO I *bommer* 1) foruden en videre anvendelse i ”slaa bomber” ’slå fejl’ (smst. II *bommer*). Den angivne hovedbetydning er sammen med talemåden optaget af Moth i førsteredaktionen B¹ 434 marg. og videreført i den anden af de her foreliggende 3 redaktioner (GkS 774 II, s. 446: ”en klodde eller bossel [keglekugle, se ODS], at spille keile med”), men strøget i den endelige redaktion B 298 artiklen *Bommer* [eller] *Bom* ”feil, miszlingelse”, med en i øvrigt vel fra Laurids Kok (GkS 777c, bl.62^r) overtaget afvigende

bestemmelse af talemåden *slåe bom/bommer* (også om sprogfejl, *Soloeicismus*, *Barbarismus*).

Som nævnt er hovedparten af de under folkemindestoffet opførte ord medtaget i Moths ordbogsredaktion(er). Som eksempler på hvad der ikke er medtaget kan nævnes ord som *Bommer-ril* 'forbier i keglespil' (Terpager GkS 773 I, bl. 100^r, JyO *bommerrille*); *Falarium* (Ancher Sørensen GkS 773 I, bl. 28^v "lystig sammenkomst", JyO *filarium*), Moth har som sin hovedkilde Laurids Kok (GkS 773 III, bl. 28^v) samme ord F 29 *Falarum* men med betydningsangivelsen "bemerker intet, men bruges til omkvæd i sang", jf. Grüner-Nielsen 1941: 92; *Feiskomp* 'udklædt neg til) den som får sidst ophøstet' (ukendt meddeler GkS 773 I, bl. 46^v, se Grüner-Nielsen 1941: 91, jf. JyO *fisneg*, Schmidt 1951: 130f *Feisgump*); *Køgs* (Ancher Sørensen GkS 773 I, bl. 31^v "Koche-pige som er bestilt til at koge mad-den", Feilb. *køks*); *Naver* (Terpager GkS 773 II, bl. 290^r "et slags troldre [...] Naver skal tage dig, komme i dig", rimeligt forklaret af Grüner-Nielsen 1941: 97 som = "nogen", jysk *nawer* (Feilb. *nogen*) altså eufemistisk for "fanden"); *Tingvolle* 'budstikke' (Terpager GkS 773 II, bl. 316^r, Feilb. *tingvol*); *at Tumpes, Tumpenal* 'nipse, nipsenål' (Terpager GkS 773 II, bl. 318^v, jf. Grüner-Nielsen 1941: 85, Feilb. (efter MDL < Terpager) *tumpes*).

Et tilsvarende billede af livlig udveksling mellem dialektordlisterne og Moth tegner sig når man konfererer med det ordstof, specielt fra Terpager, som præsenteres i et afsnit med betegnelser for måltider og spisning (Grüner-Nielsen 1941: 72ff). Af de her oplyste og kommenterede, i min optælling knap 100 lemmaer, finder vi også her op imod to tredjedele i Moths ordbog. Grüner-Nielsen giver kun en enkelt parallel, substantivet *Køgel* 'lille aflangt brød' (Feilb. *køgle*), Terpager GkS 773 I, bl. 113^r, Moth K 447 "et lidet flådagtigt brød". Også her har flere af fællesordene, registreret bl.a. i DictHerl, formodentlig ikke været fremmede for almensproget. Ord som *Davre*, *Groffenbrad* 'stykke stegt oksekød', *Grydsteg*, *Krumkage*, *Morroed* 'gulerod', *nydelig* 'lækker', *Spai* 'suppe kogt på kød' (jf. ODS *Spad* 1), *waanden* 'kræsen', *Vildbrad* 'sort (blod)suppe kogt på kød', jf. ODS *Vildbrad* 2 slutn.). – Som prøver på formentlig specielt dialektale ord der optræder både hos Moth og i det jyske materiale (med næsten enslydende definitioner) i dette indholdsrige gourmandafsnit, nævner jeg:

Brygge og *Kiærnbrygge* anonym kilde (GkS 773 I, bl. 39^v) henholdsvis "Et smørrebrød" og "Et smørrebrød af en ny kiærning" (det første ord også hos Terpager og Ancher Sørensen, se JyO I *brygge*), Moth B 419 *Bryge* (*Brygge*, *Brygie*) "et stört smørrebrød [eller] fittebrød" (i de to før-

ste redaktioner GkS 769 V, s. 564 marg., 774 II, s. 553) med brugsmarkør, ”p. J.”, ”på Jydsk”), K 434 *Kærnebryge* ”et smørrebrød, af det nykærnedede smør, som den fåer for sin umag, som har kærnedt”, Feilb. *kjærnebryge*. – *Knorkens* Terpager (GkS 773 I, bl. 113^v) ”Er adskillig [forskellig slags?] gryn oc meel”, Moth K 211 ”kaldes mêl eller grÿn”. – *Kyndmad* Terpager (smst.) ”Bemærker kiødmad, af hvad slags det end er”, Moth K 419 *Kyndemad* ”kaldes alle hânde brugelig kødmad”, Feilb. *kyndmad* (*kjødmad*). – *Løvthat* Terpager (smst., bl. 114^v) ”Er hensat kiernemelk, som bliver tyk oven paa”, Moth L 235 *Lyfthat* ”kaldes kærnemælk som er bleven tyk oven på” (i førsteredaktionen L¹ 189 tilf. *Løfthat* med ordret gentagelse af Terpagers definition). – *Stante* Terpager (bl. 123^v) ”en lang stor brød”, Moth S 748 ”et stôrt langt brød”. – *Unden* Terpager (bl. 126^v) ”Saa kaldes middags maaltid paa Landet” (ordet, ODS I *Unden*, er også medtaget af Peder Tøxen (*Undene*), Ancher Sørensen og Gerner), Moth U 56 (med en række varianter): ”kaldes middags måltid, hosz Jyderne [U¹: iblant bønderne i Jylland]”. – *Vrægmad* Terpager (bl. 126^v) ”Er den Mad, som man faar om eftermiddag. Ellers kaldet Mell-mad” (ordet er også medtaget af Peder Tøxen GkS 773 I, bl. 88^v), Moth V 253 ”Er mellem mad”. – Adjektivet *Mundtam* Terpager (GkS 773 II, bl. 289^v) ”det som er velsmagendes, i munden”, Moth M 183: ”kaldes det, som er behageligt af småg” (Feilb. *mundtam*) kunne synes at høre hertil, men efter oplysningen i førsteredaktionen (M¹ 175 marg., ”p[å] Fynsk”) har Moth optaget dette ord efter anden kilde.⁷²

Peder Terpager

Det er som nævnt og som det ses af eksempelrækkerne i det foregående, Ribeteologen og -historikeren Peder Terpager der med sine i alt 1240 dialektord (Grüner-Nielsen 1941: 40) er hovedbidragyderen til det jyske materiale. Hans to lister i GkS 773 I-II, hvoraf den sidste i GkS 773 II er egenhændig, er omhyggeligt udarbejdet og professionelt opstillet i ordbogsform, med lemma, ordklasseangivelse, bøjning (ved substantiver og verber), ordforklaring (på dansk), latinsk ækvivalent (denne rubrik er dog meget hyppigt ikke udfyldt), og desuden i de fleste tilfælde eksempler på ordenes brug i kollokationer eller idiomer, jf. den aftrykte prøve Skautrup II (1947), s. 283 (planche X). – Som supplement til de foregå-

72 Af de her nævnte ord findes *Knorkens* ikke i Feilb. (og JyO), *Løvthat* (*løftehat*), *Stante* og *Vrægmad* i Feilb. kun med MDL (< Terpager, Tøxen) som anført kilde.

ende punktnedslag i Grüner-Nielsens emnegrupper skal vi her først fokusere på grundmaterialet i en af Terpagers alfabetiske lister og konferere med Moth.

I den første, mindre liste (GkS 773 I, bl. 98-126) indeholder bogstaverne A – D i alt 57 lemmaer. Heraf genfindes ca. to tredjedele (med forbehold over for nogle ord med lidt forskellig anvendelse) hos Moth i de forskellige redaktioner. Flere af fællesordene er dog også hjemlet i de andre jyske lister, altså med alternativ kildemulighed her. Fx ved adjektivet *But* ’grov, plump’ med talemåden ”but som en hollænder” (JyO *but* 2) også hos Peder Tøxen. Se også nedenfor ”De øvrige Ribelister”.⁷³ – Som tidligere vist ved andre eksempler er der også her ord som kun findes i en tidligere Moth-redaktion. Det gælder den specielle betegnelse fra biavlsterminologien *Basthaar* (se JyO *bastetår*) der af Terpager (bl. 99^r) forsynes med følgende udførlige forklaring: ”Er det vand oc vædske, som kommer af virkerne, der er i hunning [biernes honning- og voksager, ODS *Virk*], naar mand perser voxet af”. Definitionen gentages ordret i Moths tidligste B-redaktion (B¹ 90 marg.), se Kalkar der afskriver artiklen, lidt retoucheret. Også det tilhørende zünftige sprogbrugscitat, om en der har en stor næse ”forplustret [rødsprængt] af brændevin oc anden drik”: ”Mand kand tappe en tønne basthaar af hans næse”, er optaget af Moth: ”Mand kand tappe en tønne basthaar af hans næse. siges om den der har en stôr næse”. Artiklen lever videre i den anden af de her foreliggende tre redaktioner (GkS 774 II, s. 262 marg.), men udmønstres i den endelige redaktion B 78. – Ordet *Blok* giver en illustration af hvordan en Terpagerglose kan optages i og gradvis assimileres i Moths ordbogsværk. Det har ifølge Ribeteologen (bl. 99^v) bl. a. følgende to betydninger (JyO I *blok* 7 og 8): ”1. Et lidet støkke ager, som kand ligge ved andre Ager Ender. *Lat. agellus* [...] 2. Det som en hest eller koe tydres [tøjres] udi [...] En Hesteblok, en Koe blok”. Dette er optaget i Moths første B-redaktion B¹ 388, tilføjet på blank side, som en særlig (homonym)artikel *Blok*: »Er et lidet stykke Sæde jord. *Agellus* [...] § det som fæe tyddres i. En hesteblok”. I den følgende anden af de også her foreliggende tre redaktioner (GkS 774 II, s. 399) er den første af de dialektale betydninger indordnet som moment 4 (”Et lidet stykke sæ-

73 Den nævnte glose er i øvrigt (foruden et par andre af fællesordene) også at finde i Moths hovedkilde Laurids Kok, og fælles latinske ækvivalenter tyder på at Moth også har konsulteret denne, således fx *Dute* ’sige du til’, lat. ”tuissare. Erasm[us]” (Kok GKS 777c, bl. 112^r) = Moth D 166, men talemåden ”dute en noget på (smst., JyO II *dutte*) kun med forbillede i Terpager (eller Ancher Sørensen).

deland”) i en samlet større artikel *Blok*, og *Hesteblok* (”et tøjer til heste”) nævnt i artiklens eksempelmateriale. I den afsluttende tredje redaktion (B 247) har vi tilsvarende som betydning 4 i artiklen *Blok*: ”kaldes en liden ager”, sammensætningen *Hesteblok* er nu optaget som selvstændig artikel alfabetisk H 177 (”kaldes en heste tøjer”).

Blandt de medtagne ord i Moths afsluttende redaktion konfronteret med A–D-afsnittet hos Terpager bemærker man de centrale jyske ord pronominet *A* ’jeg’ (JyO III *a*) og præpositionen *Å* (*Aa*) ’på’ (Feilb. *på*), begge forsynet med brugsmarkør, henholdsvis (A 1, 2): ”bruges af jyderne”, ”bemærker, effter det Jydske afvrid, så meget som på” (Terpager bl. 98^r ”det samme som paa”), for det sidste ords vedkommende også med et sprogbrugseksempel ”Hand er å loft, *Est in tabulato*” som svarer til Terpagers ”A var op aa ee lovt”. Moth har også en præfiksartikel *Å* (A 1) med tilsvarende brugsmarkør ”bemærker, på Jydsck, for. *admodum*. det er å meget. *Nimum est*”. Terpager registrerer imidlertid kun denne jyskhed (JyO V *a*) i artiklen *Agot* ”Er saa meget, som aldt for got”, og Ancher Sørensen GkS 773 I, bl. 27^r, se nedenfor, er her en nærmere kilde med en særlig artikel (*A*) med denne betydning og bl.a. eksemplet *ameget*. – Ved adjektivet *bitte* nævner og eksemplificerer Terpager (bl. 99^v) den særlig jyske brug i tiltale (JyO II. *bitte* 4.1), det ”bruges i kiærlig tale, oc legges undertiden liden til [...] Bitte barn, Bitte Maren, Bitte moder, Bitte bar (barn) saa taler de hver andre til nør inde i landet”. Moth giver tilsvarende eksempler til sin artikel *Bitte*, med brugsmarkør i de første redaktioner, fx i den anden B-redaktion GkS 774 II, s. 350: ”Bitte får, môr, brôr, syster, bân, [dvs.] kære far o.s.f., effter den jydske dialekt”, i den endelige redaktion B 189: ”bitte får, môr, brôer, syster, bân. *mi pater, mea mater, mi frater, mea soror, mi fili*”.

Andre fællesord hvor Moth øjensynligt helt eller delvis bygger på Terpager, hos Kalkar for så vidt som ordene er optaget der, med Moth som solobelæg: Substantivet *Brøde* (jf. JyO III *brøde*) Terpager bl. 100^v: ”Det, som er brudt af noget, oc bruges om torv oc klyn [mosetørv]. Et stække deraf”, Moth B 417, betydning 3 under *Brøde*: ”et stykke af noget” med sprogbrugseksemplet ”vi har ei en brøde træ mere”, en forkortet udgave af ordlyden i den første redaktion (B¹ 577 tilf.): ”ald vor træ er opbrændt, så vi har ei en brøde”, som tydeligt afspejler Terpagers sprogrøve: ”Ald vor torv oc klyne er opbrænd, saa vi har ikke en brøde igjen”. (Glosen er også medtaget af Peder Tøxen GkS 773 I, bl. 82^v (se nedenfor): ”kaldesz et stykke eller Brokke, som er brødt eller kand brydes af noget”). – Verbet *Buxe* ’overvinde’ (jf. JyO I *bukse* 2) og adjektivet *Buxet* ’dygtig, fuldkommen’ (JyO og Feilb. *bukset* angiver kun betydningen ’sendrægtig’) med

lidt forskelligt udformede definitioner hos Terpager (bl. 101^r) og Moth, men også her (ved verbet) med et eksempel i den tidlige B-redaktion som nøje svarer til Terpager ”Hand kand bukse dem allesammen” (B¹ 604 marg., i den endelige redaktion B 452: ”Hand kand bukse dem så mange de er”). – Under D har Terpager (bl. 102) et lille knippe ord som betegner dovenskab, efterladenhed, langsomhed olgn. og som genfindes hos Moth, dog med lidt afvigende betydningsangivelse: verbet *Draade* ”Er at være doven oc u-agtsom til sin gierning, skiødesløs”, Moth D 97 ”Er at være langsom og sên til det mand skal gøre”, i førsteredaktionen (D¹ 94 marg.) ”Er at være langsom og douen til sin gærning”. Tilsvarende afledninger og sammensætninger *Draader* ”Er den, som er doven, skiødesløs oc u-agtsom”, Moth ”den, som drysser”, og *Draadhael*, *Draadvuren*, ifølge Terpager men ikke Moth ved de samme gløser brugt som skældsord til eller om kvinder. Som synonyme til *Draade* har Terpager og også Moth *Drasse* og *Drunte*. Jf. i øvrigt Grüner-Nielsen 1941: 42ff som giver en række andre gløser indenfor denne betydningsssfære også fra de andre jyske informanter og også med flere paralleller hos Moth.⁷⁴

Jeg tilføjer endnu et par spredte karakteristiske eksempler, længere frem i alfabetet i Terpagerlisten; tidligere under samlerubrikkerne s. 126ff er nævnt andre Terpagerord. – Adverbiet *Fram* ’ud(e)’ (JyO *frem* 2) har Moth tydeligvis fra Terpager hvis hele eksempelrække (bl. 104^v) er overtaget i artiklen F 356: ”Er ude på Jysk [...] Hvo er der fram [...] bær det fram [...] gak fram”. – Fra bogstav G: Substantivet *Glinte* (JyO I *glinte*) Terpager bl. 105^v: ”den af qvindekønnet, som har nogle letferdige lader, oc er alt for *galante* oc *dristig*”, Moth G 187: ”den pige, som løber effter karle” (glosen er også optaget i Ancher Sørensens liste GkS 773 I, bl. 29^v). – Under lemmaet *Glunte* (Feilb., delvis (bet. 1) < MDL *glunte*) sammenfører Terpager (smst.) to betydninger (ord): 1) ”En ringe, grov oc ulærd discipel”, med eksempelstof fra den jyske latinskolejargon: ”Første lecties Sinkker, Anden lecties glunter, tredje lecties dreng, *etc.*” (jf. svensk *glunt* ’dreng, ung mand’). 2) ”En streeg eller spodsk gløse”. Tilsvarende Moth (G 191): ” *Glunte* [...] Er en pebling, en sinke”, 2) ”kaldes en spodsk gløse”. – Den specielle betydning af ordet *Griis* (om fartøj, JyO I *gris* 5.3) defineres med samme ord af Terpager (bl. 106^r) og Moth (G 262, moment 4 i artiklen *Grís*): ”et lidet [Moth: lille] fartøi, mindre end en pram, oc

74 Jf. til de her nævnte ord JyO *drasse*, I *drunte*, men ikke *dråde* osv. Det sidste ord (og *Draader*, *Draadhael*) er optaget af Feilberg efter MDL der giver ordene fra Ribematerialet (”Moths Saml.”).

større end en baad”. – Adjektivet *Gyst* (JyO II *gyst*) ”Siges om et faar som ej har havt lam det aar” (Terpager bl. 106^v) har tilsvarende en nøje parallel hos Moth G 328: ”kaldes det får, som i det år ei har lemmedt”.

Terpagers første dialektbidrag *Specimen Lexici Cimbrici* (’Prøve på et jysk leksikon’), hvorfra ovenstående er taget, foreligger i en smuk afskrift med ukendt skriverhånd. Det har som indledning en kort egenhændig tilskrift til Moth med nogle principielle overvejelser om dialekternes status som fortjener at nævnes også i denne sammenhæng. Terpager leverer her et fyndigt forsvar for dialekten som en ligeværdig sprogform mod dem ”der ej veed, at andre kand tale ret oc i sit land [landsdel, provins] forstandelig, omendskiønt de ej bruger deres ord oc maader at tale med” og som ”icke veed at eet Sprog, som i mange lande [landsdele] bruges, varierer noget fra Sproget i det land, hvor det meest dyrkes oc Regiæringens Sæde er”. Han står selv, med sit helt moderne syn på dialekterne og med det omfattende materiale han har leveret, som en smuk repræsentant for tidlig dansk dialektudforskning, jf. Grüner-Nielsen 1941: 64, 113.

De øvrige Ribelister

Blandt de andre medvirkende fra Ribe Stift er Vardepræsten Peder Tøxen den der leverer det mest professionelle arbejde. Tøxen figurerer som nævnt sammen med Peder Terpager og Henrik Gerner på listen over bidragydere til Mothordbogens enkelte bogstaver, og der er – modsat hvad der er tilfældet med de to andre – foruden dialektbidragene også bevaret et par sider af hans indsendte rigsmålsordsamlinger, se videre ovenfor under II B. Tøxens ikke store, men kyndigt udvalgte og anoterede dialektordsamling (GkS 773 I, bl. 81-89, med supplement bl. 95-96) fremtræder ligesom Terpagers i gennearbejdet ordbogsform. Dvs. med lemma (undertiden med sideform eller angivelse af udtale: ”vulgo [almindeligt talesprog]”), ordklasse, bøjning (ved substantiver, dog ikke gennemført). Desuden til de enkelte lemmaer en dansk forklaring/definition og (ikke gennemført) en latinsk ækvivalent og som regel et eksempel, frase eller talemåde, også i et par tilfælde et litterært citat (Kingo).⁷⁵

75 Fra *Aandelige Siunge-Koors Første Part*, 1674 og *Anden Part*, 1681. Til lemmaet *Dolme* ’sove let, slumre’: ”Jeg dolmed vel i mørkheds land / Blev dog betient af Gud og Mand [gudmennesket Jesus der har våget over ham]” (Kingo SS III 98). Til lemmaet *Qvegsom* ’forfriskende, vederkvægende’: ”Jeg fandt rett som af Livsens Sø/ en qvegsom trøst og Voxekraft/ som ieg før aldrig havde haft” (smst. III 239). Ordet *Kvegsom* er ikke med hos Moth der optager synonymet *Kvegelig* (K 400 ”det som kveger”. Om *Dolme* se nedenfor.

Som indledning til sit bidrag har Tøxen givet en punktopdelt ”Annotation”, aftrykt Grüner-Nielsen 1941: 77f. Den indeholder bl.a. en redegørelse for medtagelsesprincipper, herunder forholdet til DictHerl, gloser herfra kan være medtaget hvor dialektordene har en afvigende form. Rene øjeblikksdannelser – Tøxen nævner komposita som *Slubbertand* (jf. ODS *Slubbermund*) – forbigås, de regnes for ”ficta og selvopdagede [og] fattes *Autoritate og Antiquitate*”. Han bemærker i øvrigt at han har begrænset sit udvalg med tanke på kollegernes parallelle indsamlingsarbejde; mange ord kunne være medtaget men er sparet idet han ”ingenlunde tviler paa, at de jo af en hver paa sine *deputerede* bogstaver ere optegnede (heldst som de i et Ambt og paa saa faa milesz *Distance* ikke kunde være uvit-terlige)”. Der er faktisk i det samlede materiale ganske mange dubletter, jf. nedenfor.

Jeg har i det foregående under folkemindestoffet anført et par eksempler på Tøxenord som sandsynligt forbillede for Moth (*Hverre syvne, Noddre*). Til de første bogstaver (A – D) i Tøxens liste (inkl. et ”Tilheng”) noteres modsvarigheder hos Moth ved godt halvdelen af de i alt 39 lemmaer. Men ofte er der her tale om gloser som også optræder i de andre jyske lister så det er vanskeligt at sætte navn på den eventuelle kilde. Det almindelige (sønder)jyske ord for dagligstue *Dørns* (jf. ODS) er medtaget både af Tøxen (med en længere lydhistorisk kommentar) og af Terpager (GkS 773 I, bl. 101^v, 102^r), her med formerne *Daandsz* og *Dørense*, hos Moth (D 91) i formen *Dons* og med en kort definition som svarer til begyndelsen af Terpagers fyldigere forklaring (”en liden dagligstue for i huset”, Terpager ”[en] liden stue oc værelse, for an i huset [osv., jf. Grüner-Nielsen 1941: 68]”). – Blandt andre dubletord kan nævnes adjektivet (jf. JyO) *Baddel* ’fed’, hos Tøxen ”sigesz om fæet [kvæget], saa meget som Hyldig, lasked og velskik- ked”, Ancher Sørensen (GkS 773 I 27^v, se nedenfor) uden angivelse eller begrænsning af egenskabsbæreren ”bold, fæd, vellasket”, Moth tilsvarende (B 9 *Badel*) ”den som er fêd og laskedt”, men her tillige med betydningen (ikke i de jyske kilder) ”det som er blødt at føle på” (B¹ 5 marg.: ”effter den jyske dialekt”) . – Verbet *Dolme* eller *Dulme* har Tøxen i to betydninger (JyO *dulme* 1, 3, ODS II *dulme* 1, 3): 1) ”at sove lettelig og sødelig” og 2) om overskyet sol ”Solen dolmer”; tilsvarende Moth med en lidt anden op- stilling, D 89 under *Dolme* ”fæe en stakkedt søfn”, D 175 under *Dulme* ”So- len dulmer”. Terpager (GkS 773 I, bl. 102^r *Dolme*) har registreret den sidste anvendelse, om en af og til overskyet sol. Det tilhørende substantiv (JyO I *Dulm*, ODS I *Dulm* 1) *Dolm* eller *Dulm* Tøxen ”en lett Søvn”, Moth D 89 *Dolm* ”en kort slum” (førsteredaktionen D¹ 82 ”en lille, kort og let søvn”)

er ikke truffet i de andre jyske kilder, men Moth har også kunnet se og hente ordet i sin hovedkilde Laurids Kok der giver både verbum og substantiv (GkS 777c, bl. 96^r), men ikke udtrykket ”Solen dolmer”.⁷⁶

Tøxen afgiver så vidt jeg ser, ikke i samme omfang som Terpager oplagte eksempler på Moths kildebrug (med direkte overførte definitioner eller sprogpøver). Men er åbenbart også benyttet. I begyndelsen af sit lille dialektvokabular har Tøxen tilføjet nogle manglende dialektord noteret under indsamlingen af rigssprogsord til bogstaverne O, P, Q. Et vel sikkert lån er her den specielle anvendelse af verbet *Opslaae* ”giøre ende paa høsletten [lat.] *peragere foenifecium*” (ODS *opslaa* 6). Moth har i sin første redaktion under S (*Slaae op*, S¹ 304), men kun her og ikke i den endelige redaktion, samme betydningsangivelse og samme latinske ækvivalent. En anden parallel her er substantivet *Qverk*, Tøxen: ”en sygdom som heste plagesz med”, Moth tilsvarende dog med afvigende form lemmaet *Kverke* ”en heste-sôt” (K 403), jf. ODS II *Kværke*). – Blandt de for Tøxen og Moth fælles ord i måltidsafsnittet (se ovenfor) er adjektivet *Dvallig* (*Dvalle*) (jf. JyO *dval*; Grüner-Nielsen 1941: 76 har ved fejl læsning eller inkurie *Drallig*, *Dralle*), Tøxen: ”Dvallig (*vulgo* [almindeligt talesprog] *Dvalle*) [...] sigesz det som giver lede og vemmelse”, Moth D 183 ”Dvalle [...] Er det, som vamler, eller mand vemmes ved”, med et eksempel i førsteredaktionen (D¹ 177 marg.) ”den ret er dvalle for mig” som svarer til Tøxens sprogpøve ”Dend mad er saa dvallig for mig”. (Ordet er også medtaget af Terpager (GkS 773 II, bl. 268^r).

Fra Vardekanten er vistnok også det første af de i samlingsbindet GkS 773 I indhæftede dialektbidrag (bl. 27-34). Det er uden forfatternavn, kun med påskriften ”fra Ankersen” (biskoppen i Ribe) og er efter alt at dømme udarbejdet af sognepræsten i Nørre og Sønder Bork Ancher Sørensen, jf. den indledende præsentation ovenfor. Listen er udarbejdet i knap ordbogsform, med lemma efterfulgt af dansk forklaring men normalt ikke latinsk ækvivalent. Og jævnligt et sprogbrugseksempel, undertiden kun dette, gerne indledt af lat. *ut* (”som fx”): ”Boldet [dvs.] broget *ut* En Boldet stud” (JyO II *boldet*, Moth B 292 ”kaldes det nôd, som har en brêd, hvîd stræg

76 Også i andre tilfælde i det her behandlede afsnit hvor Moth har glosefællesskab med sin jyske kilde, frembyder Kok paralleller som formentlig eller sikker førstekilde. Således bl.a. skældsordet *Doggerpande* (Tøxen; JyO *dogrepande*) om dum eller sløv person, som Moth D 85 sikkert sammen med et par andre sammensætninger *Doggerhoved*, *-vörn* i første omgang har overtaget fra Kok (GkS 777c, bl. 95^v). Jf. note 73.

midt over livet, fra ryggen til under bûgen”, jf. Kalkar [I] *Bolde*). Lejlighedsvis en etymologisk kommentar. Det hele er dog ikke så omhyggeligt udarbejdet som Tøxens liste.

Ancher Sørensen ordsamling er i hvert fald punktvis udnyttet af Moth. I begyndelsen af bogstav A har han ligesom Terpager, jf. ovenfor, det jyske pronomen *A* (= jeg), men også, som nævnt modsat Terpager, en præfiksartikel *A* ’(alt) for’ (”astor [dvs.] for stor, *ameget* [ofl.]”), begge jyskheder hos Moth. Adjektivet *Aagind* ’fremmed’ (jf. Feilb. *ugend*, Kalkar *uggen*) er også medtaget af Terpager (*Aagend* GkS 773 II, bl. 262^r) og Gerner (*aagen* GkS 773 I, bl. 91^r). Moth som optager også dette ord, har her som formentlig sikker kilde Ancher Sørensen. Dennes oplysning ”brugis iligemaade om qvæg” og eksempel ”her er Aagind i dag” afspejles i Moths redaktioner: den tidlige redaktion (A¹ 220) har til lemmaet *Ågen* ”bemærker alt det som er fremmed, siges, efter den Jydske dialekt, både om mennesker og fæ”. I den endelige redaktion (A 64) er brugsoplysningerne i den sidste del af definitionen strøget og eksemplet ”Her kommer ågen i dag” tilføjet.

Blandt andre A-B-ord fælles for Moth og Ancher Sørensen (A. S.) kan nævnes følgende: *Alsæd jord* (jf ODS *Alsædjord*, JyO I *alsæd(e)*), A. S. ”som ingen sinde hviler”, Moth A 93 *Alsædjôrd* og med jysk form *Alse jôrd* (også Gerner GkS 773 I, bl. 91^r) ”den jôrd, som sâes hvert år”. Glosen findes dog også i Moths hovedkilde Laurids Kok (GkS 777^c, bl. 15^r) og i DictHerl, begge steder med samme latinske ækvivalent som hos Moth (*Ager restibilis*). – *Ast-sæl* (Feilb. og MDL efter A. S. *astsæl*) A. S. ”Elskelig”, med henvisning til bøndernes ”Herbergskrep qvad” (Kalkar *Harboskræp*), hos Moth allerede i den tidligste A-redaktion (GkS 769 III, bl. 57^r, før 1700, måske efter anden kilde) ”yndelig” og i de senere redaktioner indgående i en gruppe formodentlig delvis konstruerede ord med samme stamme (Kalkar *Ast*, Eegholm-Pedersen 2015: 48). – Adjektivet *Baddel* ’fed’, se ovenfor under Tøxen. – Substantivet *Boje* (JyO II *bøje*, Kalkar *Boj*) A. S. ”er baade Mor-Broder og Far-Broder” (med samme definition Terpager GkS 773 II, bl. 264^r *Bøj*), Moth B 285 (*Boi*), men kun om farbror. – *Bommerskiald* A. S. ”en Eng, som voxer meget ont kryllet græs paa”, Moth B 299 med lemmaformen *Bommerskâld* ”et sted i en eng, hvôr der vokser hvast gresz, som duer intet”. Ordet – hos Moth under simpleks *Bommer* ”feil, mislingelse” – er ikke hjemlet i Feilb., MDL eller JyO, jf. ODS IV *Skalle*). – Substantivet *Blar* med tilhørende verbum *Blarre* har forskellig betydningsangivelse hos A. S. og Moth. Hos den første ”raab, skrig”, hos Moth (B 210) ”kalvens, fårets og vederens røst”. JyO I *bladre*

4 og Kalkar *blarre* giver betydningen ”bræge”. (Kok GkS 777c, bl. 56^r har tilsvarende verbet ”Blarrer [...] Som væderen”).

I folkemindelisten (Grüner-Nielsen 1941: 81ff) er Ancher Sørensen bl.a. citeret for ordet *Fulle* ”et maal som løbis til og fra heldst [især, specielt] naar der spillis bold” (JyO I *fulle* 1). Det er optaget af Moth (F 407 *Fule* ”kaldes målet i boldlêg”) som dog også her har Kok (GkS 773 III, bl. 142^v) som mulig kilde. Fra samme emneafsnit kan også nævnes ordet *Legende*. Glosen (jf. ODS I *Legende* 2, Kalkar *Legende* l. 20ff, ikke i Feilb.) defineres af Ancher Sørensen: ”historier, heller [eller] saadanne bedrifter som bør at opskrifvis at de af alle kand læsis”. Moth som optager ordet blandt de andre fremmedord i realleksikonet Conv L 46, giver en tilsvarende, kort forklaring ”*Legender* [...] kaldes bedrifter”. (Den anonyme sønderjyske kilde, se straks nedenfor, medtager også ordet, men med en forklaring udskrevet af Syv 1688 (ordlisten): ”Lidet vis historie”).

Den sidst citerede, sidste sønderjyske liste fra en ikke identificeret informant breder sig over ikke mindre end 66 dobbeltspaltede foliosider (GkS 773 I 35-80, jf. ovenfor). Bidraget har ordlisteform, med lemma og (dansk) forklaring og undertiden med tilhørende eksempler. Det fremlagte materiale er imidlertid ganske ulige fordelt mellem de enkelte bogstaver, og mange spalter står helt tomme. Indholdet er også meget blandet med rigssprogsord, juridiske termer m.m. ved siden af de genuine dialektord som også findes.

Et par eksempler er nævnt ovenfor: *Kiærnbrygge* ’brød med nykærnet smør’, også hos Moth, og *Feiskomp* ’(dukke til) den der har sidst afhøstet’ (ikke hos Moth). Under det sparsomt møblerede bogstav P medtages fx verbet *Pregle* ”At knytte eller binde strømper” og det tilhørende *Pregel-Sticke* ”En Hose sticke” ’strikkepind’ (Feilb. *pregle* 2, *preglestikke*, ODS *prikle* 1). Moth har i den her kun bevarede førstereaktion (P¹ 150) tilføjet i margenen udtrykket ”prigle hoser” (sammesteds i spalteteksten haves *Prigle* og s. 166 *Prægle* i betydningen ”småe stikke, som når en lem sover”). Blandt andre P-fællesord er adjektivet *Pratten* ”Knipsindet, kort for hovedet” (ikke i Feilb. eller MDL men hjemlet i Coldings EtymLat, jf. Kalkar) hvor Moths definition ”den som er vanskelig at komme til rette med, knarvorn” (P¹ 145) dog peger på Terpager som nærmere kilde (GkS773 I, bl. 118^r ”Siges om det Menniske som er ond at omgaes med, knurrer altid oc knarrer”). Det også medtagne, også fra øsmål kendte, lokkeord til høns *Putte* (ODS VI *putte*, ikke i Feilb.) defineres med samme ord i den jyske kilde: ”En maade at

kalde paa høns med” og af Moth P¹ 185: ”Pute. Er et ord mand kalder på hønsz med”.

Fælles for de to er også et par P-lemmaer som den anonyme meddeler med tilhørende forklaring har skrevet direkte ud af Peder Syvs ordliste i andet bind af ordsprogsudgaven 1688: ”Prille mad. Lækker mad, som mand sidder og priller, stikker i”, ”Prippend, Pripsindet. Som intet ta[a]ler” (ODS *Prillemad, prippen, pripsindet*), Moth P¹ 150 ”Prille mad [...] Er lækker mad”, senere tilføjet ”hvor i mand sidder og priller og stikker, og véd ei hvad mand vil tage deraf”; P¹ 153 ”Prippen [...] Er den som hastig kand blive vrêd” med synonymet *Pripsinded* sammesteds. Syv kan altså her være fælles kilde, eller Moth kan have ordene fra den sønderjyske kilde.

Der er mange andre eksempler på at denne har beriget sit sortiment med tilsvarende Syvexcerpter »Far-Dag. Naar mend skal fare aff tieniste eller huus«, ”Fadder-Snack. gemeen snack som falder iblant faddere og i Barsel-huus” osv. I Grüner-Nielsens folkemindelige (1941: 81ff) hvor anonymen er meget fyldigt repræsenteret (i forhold til Tøxen og Ancher Sørensen, Terpager er jo også her hovedkilden), er over halvdelen af de fra ham meddelte gloser udskrevet af Peder Syvs ordliste, jf. note 71. – Samlet må man sige at den anonyme meddeler godt nok ikke har grebet opgaven an på samme professionelle måde som sine kolleger, men dog åbenbart punktvis har været udnyttet som Mothkilde.⁷⁷

Henrik Gerner

Fra det nørrejyske område er som indledningsvis nævnt kun bevaret en liste fra biskoppen i Viborg, Henrik Gerner, GkS 773 I, bl. 91-94. Med sin særlige baggrund som ivrig deltager i tidens sprogdebat (*Ortographia Danica* 1678-79, *Epitome Philologiae Danicae* 1690) var Gerner også den eneste blandt de tilskrevne bisper som selv gik aktivt ind som bidragyder til det store ordbogsprojekt. Han leverede materiale til adskillige bogstaver indenfor det almindelige ordstof, udarbejdet af ham selv, og var altså også interesseret medvirkende ved indsamlingen af dialektstoffet.

77 Til folkemindelisten har han som selvstændige bidrag leveret bl.a. følgende lemmaer: substantivet *Fielen Skeg* ’blindebuk’ (GkS 773 I, bl. 46, ODS *Fjæleskæg* 1), også hos Moth F 201 *Fiæleskæg*, men i førsteredaktionen F¹ 150 marg. noteret som fynsk: ”p[â] F[ynsk], jf. ØMO *fjæleskæg*, her dog om skjul- eller gemmeleg. – Adjektivet *Skummelt* ”hvor der spøger gieme” (smst., bl. 71’), jf. Moth 383 ”Et skummelt hûsz, *domus umbrarum terroribus infesta* [et hus plaget af skrækkelige genfærd]”, i førsteredaktionen S¹ 276 tilf. ”Et skummelt husz, hvor det spøger”.

Gerners bidrag her er en enkel liste, med lemma og dansk forklaring, almindeligt indledt af et ”*p.*; *pro*”, altså ’for, er lig’. Jævnlig tilføjes også en latinsk ækvivalent og undertiden et eksempel. Lemmalisten indeholder en række udtaleformer afvigende fra rigsmålet. Udtaleforskellene har øjensynligt optaget Viborgbispen som i sen alder, som 63-årig, i 1693 var blevet omplantet fra det nordsjællandske Birkerød til Jylland og formodentlig har oplevet deraf følgende kommunikationsproblemer. I sit glossar har han indført og omhyggeligt med en asterisk afmærket en række jyske særformer: *Brâr* ’bror’, *Darr* ’dør’, *Hiâne* ’hjerne’, *Hiât* ’hjerter’, *Nâr* ’nord’, *Nies* ’næse’, *Nier* ’nedre’ osv. Jf. Grüner-Nielsen 1941: 57f som forsøger en nærmere proveniensbestemmelse af de forskellige udtalevarianter. Ingen af de foran nævnte former er medtaget af Moth, som imidlertid har andre jyske udtaleformer og i et enkelt tilfælde et par varianter som kan stamme fra Gerner. Denne giver for ’barn’ de jyske former *Bân* og *Bâr*, og Moth har tilsvarende til lemmaet *Bâr*n sideformerne (umarkerede) *Bân* og *Bar* (B 62, med henvisningsartikler B 39, 54). I førsteredaktionen gives de jyske former i artikler med tydelig proveniensmarkering ”Bân / et / Er, på jydsk, et barn. *Puer*”, tilsvarende ved *Bar* (B¹ 46, 65, begge steder marginaltilføjelse).

Moth har tydeligvis udnyttet også Gerners glossar. Den norrøjske liste har imidlertid som man kunne vente, flere ord fælles med de sydjske lister, og Mothparallelere kan således have flere kildemuligheder. Både Gerner og Peder Tøxen har ordet *ajle* (JyO I *ajle* 1): Gerner ”*aigle* er kopisz: *ut* [som *fx*] *koen aigler*”, Tøxen særdeles ærbart GkS 773 I, bl. 82: ”*Ajel* [...] kaldesz, for høflighedsz skyld, det vand, som fæet lader fra sig”, jf. Moth (A 80) kort og godt som Gerner: ”*Ail* [...] Er pisz. siges mest om kvêg” (med dialektmarkør i førsteredaktionen A¹ 240). – Adjektivet *Dollig* ’dårlig’ har Terpager (GkS 773 I, bl. 101^v) i betydningen ”narsk [naragtig]” (JyO *dârlig* 1), Gerner giver blot den latinske ækvivalent *vilis*, Moth har her (D 89) en definition som svarer til Viborgbispen: ”det som er skrøbeligt, eller duer ikke meget. *Vilis*, *Miserabilis*”. – Den specielle jyske betydning af ordet *hândklæde* = ’vante’ (JyO *hândklæde* 2) er registreret både af Terpager (GkS 773 I, bl. 106^v) ”Bemærker oc saa haandske [...] heldst af uld eller ulden”), Ancher Sørensen (GkS 773 I, bl. 30^v) og Gerner (*Haandkleyer*); Moth H 60, svarende til Terpager: ”kaldes, på Jydsk, en ulden vante”.

Grüner-Nielsen præsenterer (1941: 58-61) en lille liste med Gernerord. I alt 30 lemmaer hvoraf flertallet også er optaget af Moth. Undertiden med afvigende form, men i en række tilfælde med forklaringer der svarer nøje til Gerners. Således fra slutningen af den alfabetiske række: ”*vartapp*: en Svik [prop, spuns] i en tønne *Epistomium*” (Feilb. *vartap*, efter MDL <

Gerner), Moth, kun i førsteredaktionen V¹ 73 ”Er svikken i en tønde. *Epistomium superius* [sic]”. – ”*vavs. borte*” (Feilb. *vavs*), Moth V 69 ”*Vàufs!* kalder jyderne, borte”. – ”*Vilkier* [dvs.] *vidicker* er overgangene paa tenene”, Moth V 202 *Vilk* ”kaldes en overgang [parti, portion, se *Overgang* bet. 2, G 55] garn på en têt” (jf. Feilb. I *viddeke*, MDL bringer et lidt afvigende, ikke verificeret Mothcitater, gentaget Grüner-Nielsen 1941: 61).

Der er bevaret et par breve fra Gerner til Moth i forbindelse med ordbogsprojektet. Dels en følgeskrivelse til en manuskriptlevering 23/6 1698 (GkS 773 I, bl. 9) hvoraf fremgår at Gerner personligt har leveret materiale til en række bogstaver medens kun 2 bogstaver er besørget af ”tvende andre *Subjectis*”. Dels (smst. 7^r-8^r) en foregående længere skrivelse 14/2 1698 med kvittering for Moths henvendelse om medvirkning. Gerner udtrykker sin glæde over ordbogsinitiativet og giver tilsagn om sin egen aktive deltagelse. Han henviser i den forbindelse til sine tidligere arbejder *Orthographia* 1678-79 og *Epitome* 1690, og har tydeligt nok set en mulighed for at promotere egne synspunkter i det vigtige spørgsmål om ”*Uniformitet* udi skrivningen” i den nye ordbog (Winkel Horn 1876: 98f). I et omfattende bilag med en række nummererede punkter (GkS 773 I, bl. 10: ”*Paradoxa*” altså ’afvigende, kontroversielle meninger, påstande’) diskuterer og kritiserer han den ortografiske praksis som fremgår af de trykte prøveartikler som var vedlagt skrivelsen til bisperne (omfattende bl.a. ordet *aaben* og tilhørende sammensætninger og afledninger).⁷⁸ Det er især udelukkelsen af de fremmede bogstaver som C og Q som Gerner finder betænkelig og kritisabel, og han advokerer varmt for sit yndlingsbogstav C; man bør fx skrive *oc* (som ”som dog vore flerste og beste bøger till *dato* har brugt”), og ikke *og* eller *ok*. Også andre ortografiske problemer diskuteres, og Gerners *Paradoxa* indeholder tillige en interessant og kvalificeret kritik af enkeltheder i de trykte prøvesider – et unikt eksempel på samtidig kritik og diskussion af Moths leksikografiske arbejde.⁷⁹

78 Der er bevaret to foliosider med artikler fra *Aaben* til *Aag*. Jf. Grüner-Nielsen 1939: 117, 134 (med aftryk), Eegholm-Pedersen 1997: 490.

79 Gerner gør bl.a. opmærksom på faren ved ”at giøre danske ord efter *latin*”, det hedder ”at blote hovedet” og ikke ”aabne” som på latin *aperire*. (Udtrykket med *blotte* er dog også nævnt og anbefalet i prøven og fraser med *aabne* og adjektivet *aabent* i øvrigt velafhjæmlet, se Kalkar). Ordet *Aabenrøv* brugt som skældsord definerer prøven: ”den der gaar med een nogen Rumppe eller revne Buxer” (jf. Kalkar *Åbenrøvet*). Gerner giver som den rette definition ”dend, som gaar ind oc ud af en dor, oc icke lucker efter sig”, en forklaring som efterfølgende optages af Moth (A 14) der altså her og også i et andet tilfælde har rettet sig efter Gerners kritik.

Hvis Gerner havde næret forventning om at sætte sit eget præg på ortografien i den nye ordbog, så blev denne forventning jo gjort til skamme. Til gengæld ville han posthumt (Gerner døde i 1700) kunne have glædet sig over at hans detailkritik af enkeltheder i Moths prøvespalter på nogle punkter blev taget til følge, se note 79.

Vender vi os efter denne ekskurs til dialektbidraget igen, må vi med Grüner-Nielsen konstatere at det er al agtelse værd at Gerner med sin grundlæggende kritiske holdning til dialekterne således som den fx kommer til udtryk i *Epitome* 1690 (DaGram III 272f) har ofret så megen tid og opmærksomhed på lokalsproget i sit nye hjemsted. Lad os give ham det afsluttende ord med den lille sprogrprøve som denne aktive og interesse-rede sprogmand har meddelt (med oversættelse) under *Qvân* 'kværn': "ta Mi handkleyer, ligger i é Nar hiarn paa e qvâr [vist sic] p.: [*pro* for, lig] tag mig mine vanter, de ligger i det nørre hiørne på Qvernen".

Andre tilgange – andre dialekter (ømål, skånsk)

Under gennemgangen af de bevarede jyske ordlister og sammenligningen med Moth har vi flere steder ved de fælles ord fundet afvigende betydningsangivelser hos Moth som peger hen på andre nu tabte kilder, jf. Grüner-Nielsen 1941: 90, 93. Hvis alle medvirkende i indsamlingsarbejdet havde taget opfordringen om også at levere lokalt, dialektalt materiale lige så alvorligt som Peder Terpager og de andre hvis bidrag er bevaret, måtte der have foreligget en lang række mere eller mindre fyldige dialektord-samlinger. Alene for Ribe stift har man viden om 7 bidragydere foruden de fire som er omtalt tidligere i dette afsnit. Også for de andre jyske stifter Aarhus og Viborg men ikke fra Aalborg, kender man navne på en række medvirkende, ligesom fra Sjællands stift og fra Fyns stift hvor Thomas Kingo var virksom ved aktiveringen af medarbejdere, se videre Grüner-Nielsen 1939: 121ff.

Hvor mange af de medvirkende ved landsindsamlingen der også har leveret dialektmateriale, kan vi ikke vide. Men adskillige dialektindslag i ordbogens lemmabestand vidner sammen med de nævnte afvigende betydningsangivelser om tabte kilder. Jeg nævner nogle eksempler her, og kan nu også henvise til Marita Akhøj Nielsens afhandling "Danske dialekter i Moths ordbog" 2014. Først fra det jyske hovedområde.

Fra Ribe stift er – uden basis i de bevarede lister – medtaget et par specielle Fanøgloser, som eventuelt kunne være leveret af sognepræsten i Nordby Jens Brasen (1657(58)-1736), bidragyder til hovedindsamlin-

gen, jf. Grüner-Nielsen 1939: 132. Således ordet *Strûd* (Feilb 1 *strude*, ODS *Strud* 3) Moth S 871 ”kaldes på Fanø, i Jylland, det, som nu kaldes maske” (udførligere i førsteredaktionen: S¹ 613 marg.: ”det kvinderne har for derisz ansigter i steden for en maske”). Og fra fiskersproget ordet *Tås* (Feilb. *tavse*, ODS I *Tavse* 1) Moth T 58 ”kaldes, på Fanø i Jylland, snoedt ulden gârn, som fiskekrøgene bindes på”. To andre Fanøgloser og en enkelt specielt til Ribe lokaliseret glose (*Skemp* ”vanære, hânhed”) er nævnt Akhøj Nielsen 2014^b.⁸⁰ Det særlig sønderjyske pronomen *æ* (for ’jeg’, ODS III *æ*) er også med hos Moth, indført sammen med den jyske artikel *e* som sidste betydningsmoment i opslaget *E* (E 1: ”Synderjyderne bruger det for ieg. e vil, e kand”); det almindelige jyske *a* = jeg har Moth kunnet se hos Terpager, se ovenfor, Ribe ligger jo ovenfor *æ*-området (jf. Feilb. 2. a)!

Uden nærmere områdespecifikation, kun som ’jysk’ har Moth i sine redaktioner optaget en række andre ord og fraser, også udtaleformer og betydninger, som ikke er hjemlet i det bevarede kildemateriale. De jyske ord er indført med forskellige markører, ud over det almindelige ”på Jysk”, ”p. J” bl. a. ”effter det jyske afvrid”, ”kalder jyderne”, ”kaldes i Jylland” olgn. (Akhøj Nielsen 2014^b: 129). Den nu (2013) foreliggende digitaliserede udgave af Mothordbogens sidsteredaktion giver mulighed for automatiske søgninger og altså for at sætte tal på det således markerede dialektale ordstof. Der er i den citerede afhandling optalt i alt 130 eksempler på at et ord, en sprogsprøve, en udtale eller en betydning udpeges som særlig jysk (smst. 131). Dette tal dækker dog kun over en del, også kun en mindre del af det samlede jyske indslag i ordbogen. Moth var altid meget karrig med sine brugsmarkører, det gælder også dialekterne. De ovenfor registrerede og analyserede lån fra de sønderjyske ordlister (Terpager osv.) er som det er fremgået, for det store flertals vedkommende indført i ordbogen uden særlig dialektmarkering og indgår altså ikke i den nævnte statistik, se fx ovenfor s. 127 *stâe blank* om brud og brudgom, *Gun* ’drengelig’, *hverre syne* ’forblinde synet’ osv. I mange tilfælde findes en sådan markering imidlertid i den første eller de første redaktioner og er strøget i den endelige.

Netop dette forhold, den fyldigere markering i førsteredaktionen giver mulighed for at indfange en god del af det ”skjulte” dialektstof i ordbo-

---

80 Det ene af disse Fanøord *Valing* ’sommerrug’ er dog også hjemlet hos Mothkilden Ancher Sørensen (GkS 773 I, bl. 33^a), men med betydningsangivelsen ”Vaar Rug”.

gen. En nærmere redegørelse for endsige registrering af således lokaliserede dialektismer falder dog udenfor kildestudiernes opgave. Eksempler ses ovenfor i redegørelsen for påviseligt kildebaserede jyske lemmaer, s. 130ff *Bryge (Brygge)*, *Bitte*, *Badel* ofl., og jeg supplerer her med et par typiske eksempler også fra bogstav B, med en enkelt undtagelse ikke hjemlet i det foreliggende kildemateriale.

Ved de følgende lemmaer er den oprindelige dialektmarkering altså udgået i slutredaktionen: *Balling* (JyO I *balling*) B¹ 42 tilf. ”Er på Jysk, en legte”, B 37 blot ”kaldes en legte”. – *Bâne* (JyO II *bane* 3, ØMO *bane* II 2) B¹ 53 marg. ”Er at banke ud. siger bønderne i Laland og Jylland når de med hammer bânere, udbanker eller skærper derisz lærer [leer], i den sted de i Sælland bruger strýgspân, at hvedse den med”, B 43 stærkt forkortet ”Er at banke noget flådt med bânene [den tykke ende på en hammer] [...] at bâne sin lê”. – *Bleyr* (JyO I *blærre*) B¹ 363 tilf. ”Er, på Jydsk, en kile af træ”, B 216 *Blerre* [eller] *bleyr* [eller] *blære* ”kaldes en kile af træ” (jf. Gerner GkS 773 I, bl. 91^v: ”dend kile som slaas i enden paa HiulEgerne”). – *Bouen* (JyO *bovn* 2) B¹ 466 ”Er, efter den jyske dialekt, stolt, meget stôr på det”, B 444 marg. ”den, som er opblæst og stolt”. – *Børre* (jf. Feilb. *børrepind* ’vindepind’) B¹ 664 marg. ”kalder jyderne at vinde garn”, B 525 (bet. 2) ”at snoe på et nøgle [...] at børre gâr”. – Og således flere eksempler og tilsvarende ved de andre bogtaver.

Ved siden af det jyske hovedområde med de tre aktive stifter, Ribe, Aarhus og Viborg er det især den fynske dialekt der er tilgodeset i Mothordbogen. Det var her som nævnt den også sproginteresserede Odensebisp Thomas Kingo der var opdragsgiver og formidler til de hvervede meddelere. Moth var i øvrigt selv efter fødested (Odense) fynbo, men fraflyttet som spæd, og man tør næppe slutte at han har været specielt opmærksom og lydhør over for denne variation af modersmålet. En optælling i slutredaktionen efter de sædvanlige markører ”på fynsk”, ”p. F.” mfl. giver kun 18 eksempler på særlig fynske ord og betydninger (Akhøj Nielsen 2014^b: 132), et tal der dog øjensynligt kan både for- og flerdobles. Der er talrige eksempler på dialektmarkeringer i førsteredaktionen som senere er strøget. Jeg skal også her give nogle spredte prøver som kan udbygge den lille eksempelsamling i den citerede dialektafhandling (hvor lemmaerne er udgivet i Ømålsordbogen (ØMO) henvises til denne, pr. juni 2017 sidste trykte lemma *lindorm*, i øvrigt suppleres med MDL).

Altså med proveniensangivelse kun i førsteredaktionen eller de første redaktioner: *An* A¹ 307 marg. ”Er, på fÿnsk, det samme som en trave”, slutredaktionen A 124 ”Er en trave”. – *Dagmål* (ØMO < Moth, MDL *dag-mål*) D¹ 10 marg. ”udtales daumål, er, på Fynsk, dagning”, D 14 kun med latinsk ækvivalent ”*Diluculum*”. – *Duted* (MDL < Moth *duttet*) D¹ 174 marg. ”Er kulded [hornløs], på fynsk”, D 182 ”kaldes det dÿr som er kuldedt”. – *Famme* (ØMO < Moth, MDL *famme*) F¹ 49 marg. ”Er, på Fynsk, skind på kâged melk”, F 54 ”kaldes skind på køgt melk som er det fedeste af melken”. – *Feling* (MDL < Moth *Feling*) F¹ 117 marg. ”kaldes, på Fynsk, den som er tâbelig”, F129 ”kaldes den, som er vanvittig”. – *Goensk* (MDL < Moth *goensk*) G¹ 345 marg. ”Er, på fynsk, tâbelig” = G 216 minus ”på fynsk”. – *Hverre* (ØMO *hverre* 1.1, ODS *hverre* 1.1) H¹ 415 ”er at vende. *Vertere*. Hverre hø. fynsk”, H 332 marg. ”Hverre hø. *Foenum vertere*”. – *Mousk* (MDL < Moth *mousk*) M¹ 164 marg. ”Er pæn, snever [knibsk, sippet]. p. F.” = M 92, uden dialektangivelse.

Bortset fra fynsk er ømålene kun tilgodeset med spredte eksempler i Moths ordbogsredaktioner. Sjællandsk glimrer ved sin fraværelse, men kan eventuelt være skjult i enkelte af de ”bønder”-ord som forekommer rundt omkring, se Akhøj Nielsen 2014^b. Til det her (s. 133) angiveligt lollandske ord (*alhûsz*) kan fra førsteredaktionen føjes verbet *bâne* ’skærpe (en le)’ der lokaliseres både til Jylland og Lolland, se ovenfor.

De mindre øer er interessant nok, stadig ifølge den nævnte afhandling repræsenteret bl. a. af Samsø hvor Moth som bror til Sophie Amalie grevinden af denne ø, åbenbart har haft forbindelser. – En halv snes ord er i slut- og/eller kun førsteredaktionen udtrykkeligt henført til Tåsinge og kan i givet fald være meddelt af Peder Lucoppidan (1651-1717), en af Kingos garde, præst på Tåsinge og i medarbejderlisten krediteret for medvirken ved bogstav K, endda med den i Moths bedømmelse sjældnere karakter ”bonum” (se Grüner-Nielsen 1939: 124). Således bl.a. følgende: S 482f *Slemmegast*, *Slemmetæve*, M 141 marg. *Uminde*, alle med angivet betydning ”feber, på Tåsinge” (jf. Kalkar *Uminde* 3, MDL *Umind* (*Uminde*)). Med dialektmarkør kun i førsteredaktionen *Fuldtøje* (MDL < Moth *fuldtøje*, Kalkar *Fuldtÿge*) F¹ 622 marg. ”kaldes på Tåsinge at fuldkomme noget”, T 259 ”Er at gøre til ende”; *Sønter* (ODS *Sÿvnt*, Kalkar *Sÿ(v)nter*) S¹ 722 marg. ”bruges på tåsinge for den ottende dag før eller siden. I dag, i går, i morgen Sønter. [dvs.] i dag otte dage”, S 991 ”*Sÿnter* [eller] *Sønter* Er sÿf dage”. En særlig lokalform af adjektivet *aagend* (se ovenfor s. 137) er anført med dialektmarkør i begge redaktioner: *Øgende* Ø¹ 5 marg. ”kaldes fremmede, eller gester på Tåsinge”, Ø 5 ” kaldes fremmedt, gest på Tåsinge”.

Det fremgår tydeligt og ikke overraskende at Moth har inkluderet de gamle østensundske dialekter i sin statusopgørelse. Han hørte til generationen for hvem tabet af Skånelandene var det store traume, og håbet om en genforening var formentlig stadig levende før og under den store Nordiske Krig i begyndelsen af 1700-tallet (Akhøj Nielsen 2014^b: 133). Det er i den forbindelse betegnende at Moth i realleksikonet i beskrivelsen af de tabte nu sydsvenske byer stædigt fastholder det danske perspektiv: ”Helsingborg [...] Er en by i Danmark”, ”Skåne [...] er et land [landskab, provins] i Danmark” (Conv H 63, S 197) osv. Han havde af gode grunde ikke kunnet organisere et indsamlingsarbejde også i Skåne, Halland og Blekinge. Grüner-Nielsen har imidlertid i sine udførlige kildeoversigter (1939: 122f, 1941: 99f) nævnt og fremhævet en medarbejder i Sjællands stift, sognepræsten i Præstø Peder Winsløw (1636-1705) som også var virksom ved indsamlingen af fynske og skånske dialektord, således som det fremgår af et brev til Árni Magnússon 19/4 1699. Winsløw var født og opvokset i Skåne og havde stadig forbindelser der, og han har da formentlig bidraget med lokalt stof herfra. Det er dog kun sparsomt hvad der findes og kan indkredses i slutredaktionen af herhenhørende gloser, betydninger eller sprogrøver, ifølge Akhøj Nielsen 9 skånske foruden 2 blekingske. Også her kan vi supplere med nogle eksempler fra førsteredaktionen med en kun her forekommende dialektmarkering. Således et par personbetegnelser der kan føjes til det i slutredaktionen (G 249) medtagne *Gribbe (Grippe)* (”kaldes en ung pige, på skånsk. *Adolescentula*”, Kalkar *Grebbe*): *Fente* (Kalkar *Fænte*, SAOB *Fänta*) F¹ 130 marg. ”*puella* [lille pige] p. skånsk”; ordet er med i slutredaktionen (F 138), kun med latinsk ækvivalent ”*Adolescentula*” og sammen med parallelordet *Fent* ”en ung sven, som er ei sine atten år”. – *Flikke* (ODS II *Flikke*) F¹ 225 ”Er efter den skånske dialekt en lille pige”, med afvigende definition og uden dialektmarkør i slutredaktionen F 223: ”kaldes en mandvoksen pige”.

Sammenfatning

Moth har – kan vi afslutningsvis fastslå – haft dialekterne med både i sin planlægning og i sin leksikografiske praksis. Tydeligst og fyldigst kommer det som vist frem i ordbogens førsteredaktion. Beklageligt nok er flere lemmaer gledet ud i slutredaktionen, og særlig ærgerligt er det for den moderne bruger at proveniensangivelse så ofte er strøget her. Det dialektale stof kan derved komme til at stå ubemærket. Men Moth synes i al fald at have haft et rigtig godt kildegrundlag. Og han har i de tilfælde hvor vi har

kunnet kontrollere kildebrugen, ved de bevarede jyske dialektsamlinger, udnyttet sine kilder ganske tæt, uden dog på nogen måde at have udtømt det righoldige især sydjyske materiale. Jeg henviser igen til Grüner-Nielsens afhandling 1941 hvor det bevarede jyske materiale er fremlagt i stor fylde. En præsentation som jeg i den foregående korte oversigt kun har kunnet udnytte delvis og punktvis.

Det er et ganske varieret og alsidigt dialektmateriale der er fremlagt i ordbogen. Der er afgjort perspektiver ud over det appellativiske ordstof som måske (Skautrup 1970: vi) har været det primære mål for Moth, med de deri indeholdte betegnelser for alle mulige ting og forhold i de lokale sprogsamfund "Nomenclatura omnium rerum" som det hedder i bispecirkulærets anvisning for indsamlingsarbejdet. Dagligsprogets almindelige ordforråd er i et vist omfang registreret, de centrale jyske pronominer *a* og (sønderjysk) *æ* er optaget, osv. Også lokale talemåder og fraser er medtaget⁸¹ og lejlighedsvis også udtaleformer. De sidste kan indføres som sideformer under de enkelte rigssprogslemmer, fx V 99 "Vel, Cimbr. [dvs. Cimbris 'hos cimbrenne, jyderne'] Val", jf. ovenfor under Henrik Gerner *Bàn, Bar* som (umarkerede) sideformer under *Bårn*, – eller som selvstændigt lemma, fx H 319 *Hure?* "Er et spørge ôrd, bruges [H¹: brugelig] i Jylland i stæden for Hvordan, Hvorledes", U 66 *Ur* "kalder Jyderne vor [U¹: heder voris på Jydsk]".

Af dialekterne er det først og fremmest det jyske hovedområde der er tilgodeset i Mothordbogen, og det er herfra der er bevaret et ganske fyldigt kildemateriale i form af de ovenfor nævnte og analyserede 5 sydjyske lister med forskellige ophavsmænd og den nordjyske liste fra Henrik Gerner's hånd. Ømålene er bortset fra fynsk kun spredt og tilfældigt repræsenteret. Det samme gælder de gamle danske østensundske områder. Den mest produktive af de altså jyske medarbejdere hvis bidrag er bevaret, var Ribeteologen og -historikeren Peder Terpager der med sine to bidrag tegner sig for langt hovedparten af det sydjyske kildemateriale, og som også i en følgeskrivelse til Moth, værd at citere og citeret ovenfor, har udtalt et helt moderne syn på dialekterne som en i enhver henseende ligeværdig sprogform.

Moths ordbog er, blandt så meget andet, også en vigtig tidlig kilde for den hjemlige dialektforskning. I den nu foreliggende onlineudgave af ord-

---

81 Se eksempler ovenfor. Ikke medtaget i slutredaktionen er følgende lille smagsprøve som Moth har fanget/modtaget og tilføjet (D¹ 162 marg.) ved lemmaet *Dulle*, der foruden betydningen 'lille due' også tillægges følgende: 'kæreste' *kierelit* (Kalkar *Kær(e)lidt*) og *venusta virgo* 'smuk pige': "en køn bitte dulle. p. J."

bogens slutredaktion ligger materialet åbent for udnyttelse, en udnyttelse som dog umiddelbart problematiseres og besværliggøres af den altså så ofte manglende eksplicite dialektmarkering i ordbogens artikler. Et fuldere udbytte af den gamle ordbog får man ved at inddrage også det ikke publicerede materiale i førsteredaktionen, Moths kladde, der som nævnt indeholder både lemmaer og især dialektmarkører som ikke videreføres i slutredaktionen. Meget dialektstof står dog også umarkeret her, i kladden. En eventuel videre udnyttelse af dialektindslagene dér lettes i øvrigt derved at disse typisk står som tilføjelser, indskrevet i den tomme spalte i de spalteopdelte sider eller på indskudte blanke sider i det foreliggende arbejdsmanuskript.

III D Kilder til norske ord

For den tidlige danske leksikografi – i dobbeltmonarkiets dage – var det norske sprogstof også relevant og måtte indgå i lemmaselektions-overvejelserne. Problemer i den forbindelse er stadig aktuelle og drøftes i den fortale til *Videnskabernes Selskabs Ordbog* (VSO) der blev trykt i tredje bind, udkommet 1820, altså efter rigernes adskillelse, og der åbnes her for medtagelse i et vist omfang også af ord fra ”den norske Mundart”, der betragtedes som en vigtig resurse, ”et vigtigt Hielpemiddel for Dannersproget” VSO III, s. viii. I Moths ordbogsplaner mere end 100 år tidligere indgik ganske naturligt også den norske del af tvillingriget. Der blev følgende samtidig med skrivelsen til de danske biskopper (se ovenfor s. 20) sendt breve med opfordring til og anvisninger for indsamling af sprogligt materiale til de 4 norske bispestole (Kristiania, Kristianssand, Bergen, Trondhjem). Skrivelsen til de norske bisper har ikke som det danske modstykke efterladt sig spor i Mothsamlingerne i GkS 773 I, men foreligger i kopi i et par brevbøger ført af tilskrevne præster, den ene brevbog nu i Det Kongelige Bibliotek, Thott 2094, 4°, hvor dokumentet er indført under 1. april 1698; se aftryk i *Skrifter frå Norsk Målførearkiv* 1956 VIII 7f.⁸² De to skrivelser har mange fælles træk og formuleringer. Men i optakten er der den karakteristiske forskel at det danske bispecirkulæres ”et Dansk *Lexicon*, saa fuldkommet som det hafves kunde” er erstattet af ”et Dansk og

---

82 Nu også on line <http://mothsordbog.dk/trykt-mothlitteratur>

Norsk *Lexicon* [osv.]” som en appel til de norske bidragydere. Det norske cirkulære fortsætter:

Da effterdi udi Norge snart udi hvert Sogn findis nogle besynderlige [særlige, specielle] ord som hverchen med det danske Sprog eller med de andre Sogners *Dialecter accorderer*; Saa er min [altså Moths] venligste begiæring Her biscop ved provsterne udi hans Stiftt ville formaa præsterne eller andre beqvemme personer paa Landet, og i Kiøbstederne, at de hver udi sit Sogn, same ældgamle ord /: være sig, være sig [sic] de som med dansken aldellis intet overenskommer eller og de som nogenledis overenskommer mens anderledis *flecteris* [...] :/ med flid samle, denem paa *latin* og dansk *translaterer*, og hvad iche med ord givis kand tydeligen *circumscribere*, og saadan en *Centonem* [samling] *Norvegico-latino Danicum* til H. biscop io før io bædre oversende [osv.].

Skrivelsen giver videre ligesom cirkulæret til de danske biskopper og med samme ordvalg som der anvisninger for indsamlingsobjektet, som er ikke blot gloserne selv med deres egentlige og overførte betydninger, men også ”de *Phrases* og *loqvendi formulas* [talemåder] som deraf flyde” og i øvrigt et så bredt udvalg som muligt også af særlige faglige temini, dyre- og plantenavne osv., se ovenfor s. 20.

Af de indkomne bidrag fra de norske provinser er i Mothsamlingerne i Det Kongelige Bibliotek bevaret blot tre ordlister, to fra Sydnorge (Telemarken og Ringerike) og en fra de nordligste egne (Vesterålen), alle indsendt hurtigt efter ønske i 1698 og nu indhæftet i det store samlingsbind GkS 773 II 2°.

1) (bl. 51-76) *Glossemata (...) Tellemarchica* af Thomas Bloch, sognepræst i Fyresdal (1647-1717). 2) (bl. 87-104) ordsamling fra Norderhov (Ringerike) ved sognepræsten der Jonas Ramus (1649-1718, bl.a. kendt som forfatter af historiske og topografiske værker). 3) (bl. 242-60) *Nomenclator Norv: Danicus* af kapellanen i Bø, Vesterålen, Jakob Bork (død 1716). Alle bidragene er publiceret af Sigurd Kolsrud i *Skrifter fraa Norsk Maalførearkiv* 1956 (grundlag for de her i det følgende meddelte citater).⁸³ – Sammesteds 1957 har Kolsrud publiceret nogle ordlister udarbejdet af

83 Med et par rettelser (efter kontrolopslag) og gennemført markering (kursivering) af latintekst. De tre tekster er, sammen med det nedenfor omtalte materiale fra Jacob Rasch og Knud Harboe og et par andre formodet samtidige ordlister kort omtalt og beskrevet i Grønvik 2014.

den senere rektor ved katedralskolen i Oslo Jacob Rasch (1669-1737). De har åbenbart forbindelse med Moths indsamlingsinitiativ, og prøver heraf er if. Kolsrud oversendt til København. I dette således foreliggende meget blandede og delvis usorterede materiale indgår også en udarbejdet alfabetisk ordliste A – Ø på godt 350 lemmaer med latinsk og dansk forklaring som vel må være forlæg for det til Moth indsendte. Jeg er dog ikke i det følgende gået nærmere ind på dette lidt usikre kildemateriale, som i øvrigt efter stikprøver at dømme ikke eller kun sporadisk har været benyttet som unik kilde uden parallel i de andre norske tekster (? *Tarre* ”tang hafgræs”, Moth Conv T 30 *Tarre*, jf. NO I *tare* 1, ODS III *Tare*).⁸⁴ Jf. i øvrigt Seip 1923 som giver henvisning til arkivalier med forbindelse til landsindsamlingen og aftrykker bl.a. et par svarbreve til Moth fra Rasch og Harboe (note 84) og to af de berørte bisper.

Imidlertid forelå der også for Moth en trykt norsk kilde, nemlig Christen Jensøn *Den Norske Dictionarium eller Glosebog* 1646, som skal omtales her før vi vender tilbage til manuskripterne.⁸⁵

Christen Jensøn

Christen Jensøns lille ordbog (135 små oktavsider med i alt 855 opslagsord ifølge Vikør 2000: 121) er udgivet i nyere tid 1915 af Torleiv Hannaas og i fotografisk optryk 1946 ved Per Thorson, se bibliografien. Det er et pionerværk indenfor norsk dialektleksikografi. Baggrunden er Sunnfjordmålet. Ordbogen fremtræder i en enkel ordlisteform uden leksikografisk udbygning, med lemma og altid med dansk forklaring, undertiden meget udførlig.

---

84 Udover det her nævnte foreligger der et til et enkelt bogstav begrænset kildemateriale fra Sunnmør, Bergens stift, indsendt 1699 af præsten Knud Pedersen Harboe (død 1701) og udgivet 1988 (efter GkS 2390) af Oddvar Nes i Målførearkivets skriftserie XLI. Den redigerede ordliste til bogstav A (inkl. Æ og Å) er angiveligt del af et større arbejde som ikke kendes. Den er imidlertid mindre velegnet som norsk kilde idet den gennemgående har danske lemmaer som indgang, kun få norske opslag. Det ret fyldige udvalg af danske ord er ledsaget af latinske ækvivalenter/forklaringer og – kun delvis gennemført – norske modsvarigheder. De sidste, som indeholder flere (mærkelige) fejl, har så vidt jeg ser, kun sat enkelte om overhovedet nogen spor hos Moth (? *Skyldskap* ’slægtskab’, Moth S 411, jf. NO *skyldskap*). De danske lemmaer synes heller ikke (eventuelt med enkelte undtagelser) med deres latinske ækvivalenter og eksempelmateriale at have tjent som forlæg for Moths tilsvarende, som gennemgående bygger på hovedkilden Laurids Kok. – Den indsendte prøve er i øvrigt omhyggeligt udarbejdet. Det er latinen der prioriteres, og der er her træk som minder om Koks ordbog, ofte et fyldigt udvalg af latinske ækvivalenter og jævnligt latinske klassikercitater, Cicero, Horats etc.

85 Til dokumentation af det norske ordstof er benyttet *Norsk Ordbok* I-XII, 1966-2016 (NO).

Der formidles en lang række encyklopædiske oplysninger om lokal fauna, husholdning, bondeliv og fiskeri med tilhørende redskaber m.m. De enkelte lemmaer er ofte belyst med et eksempel, en kollokation eller en talesprogsprøve (med dansk oversættelse), jf. titelbladet der bl.a. stiller i udsigt ”mange Norske Gloser/ oc daglige Tale”. Undertiden gives en lille anekdote med tilknytning til det pågældende ord til bedste, og der er sågar blevet plads til en enkelt tekstillustration (en tidlig billedordbog!), nemlig af en odderfælde (*Ottergildre*, s. 87). Ordbogen indeholder også et par blade med gengivelse af den norske primstav (”Bondens Seyerverck oc Allmanach”). Se videre Vikør 2000: 121, 124f. med henvisninger. Ordbogen er ikke registreret i Moths auktionskatalog, men har tydeligvis været flittigt benyttet. Bl.a. har Moth her hentet en del dyre-, specielt fugle- og fiskenavne som er rigt repræsenteret i lemmaudvalget; sognepræsten i Askvoll har åbenbart ligesom Moths hovedkilde provsten på Røsnæs Laurids Kok været en kyndig og ivrig naturiagttaget. – Jeg skal på de følgende sider give et fyldigt udvalg af opslag med Mothparallel fra denne vigtige kilde, som i øvrigt er kendt og brugt både af Erik Pontoppidan (1668, DaGram II 338) og Peder Syv.⁸⁶

De første 15 sider hos Christen Jensøn (C.J.) omfattende bogstav A (inkl. Æ og Å (Aa)) og B til *Bo* rummer ca. 100 lemmaer, og der er her noteret en snes formentlig sikre lån. De forekommende faunanavne er medtaget hos Moth, dog med et par undtagelser og i nogle tilfælde med Laurids Kok (se II A) som åbenbart nærmeste kilde. Således, med C.J.s lemmaformer: *Aarre* ’urfugl, urhane’ (NO *orre* 1. ODS I *Orre*), Moth *Orre* O 57. – *Aases* (*Aasort*) ’vandstær’ (NO *åsess*, jf. note 86), Moth A 4 *Åsört* ”en Norsk fugl”. – *Baarefiert* ’alkekonge’ (NO *bårefiert* 1), Moth B 52 *Bårfø* ”en norsk vandfugl” (B¹ 69 marg. *Bårfier*). – *Blomryckie* ”skabt som en Rype”, en vadefugl (NO *blomrikke*) er hos Moth blevet til *Blomrype*, kun medtaget i førsteredaktionen B¹ 390 marg. – Fra Kok er givetvis optaget de følgende zoologiske lemmaer; de står hos Moth i førsteredaktionens grundmanuskripttekst medens de nævnte og andre nedenfor anførte C.J.-ord (og ord optaget fra manuskripterne, se nedenfor) typisk er tilskrevet i margen eller på interfolieret blank side i manuskriptet: *Bamse* og *Bingse* som betegnelse for henholdsvis han- og hunbjørn (NO *bamse* 1, II *bingse* 1, ODS I *Bamse* 2), Moth B 39, 181, jf. Kok GkS 777c, bl. 24^r, 53^r, begge ord af Kok betegnet som N[orsk]. – *Bergylte* (C.J. ved trykfejl *Bergytte*)

---

86 Peder Syv 1692 har til opslaget *Aasort* (”en liden Vinterfugl i Norge”) en forklaring bygget over Christen Jensøns tilsvarende til lemmaet *Aases* (*Aasort*) (jf. nedenfor) og med direkte henvisning til denne (”C. I. S.”).

art læbefisk (NO *berggylte*) har Kok smst., bl. 49^v som synonym til *Belgylt* bl. 48^v ("En strandfisk lig karutser"), tilsvarende Moth B 125, Conv B 57 *Belgylt* eller *Berggylt* med enslydende definition. – Til fuglenavnet C.J. *Alcke* (NO I *Alke*, ODS *Alk*), hos Moth sammenblandet med *Allik*, er i den tidlige redaktion A¹ 280 under *Allik* også givet en definition fra Kok (Rostg. 51, s. 57f, se note 11), forkortet og ændret i slutredaktionen Conv A 83 *Alke* eller *Allik*.

Andre fællesord i det lille A-B-afsnit, med samme, delvis ordret samme definitioner, stadig med C.J.s lemmaformer som indgang: Adjektivet *Aa-bryen* C.J. "kaldis skindsyg/ *sive* [eller] den der har den Sortesyge", Moth A 17 "den [...] som er skindsyg [...] har den sörte syge" (NO *åbryen* 1; dette ord er også ligesom et par i de følgende alinear hjemlet i de håndskrevne lister, se nedenfor). – *Æve* "skieffne" (NO *æve* 2), Moth Æ 25 "Er skæbne", i førsteredaktionen Æ¹ 34 marg. med oversættelsen i C.J.s ortografiske form ("skæfne"). – *Æve i hoop* "er/ at sette sammen Ont oc gaat", (NO II *æva*), Moth Æ 25 *Æve* "Er at blande [...] at æve i høb, *bona malis miscere* [blande godt med ondt]," – *Aes* "er Bulder oc søeg i Huuset" (NO I *as* 3), Moth A¹ 427 marg. "Åsz [...] Er bulder og larm", i den endelige redaktion A 208 som betydning 8 i større samleartikel (*Åsz*).⁸⁷

Videre en række B-ord, bl.a.: *Baer* 'tarmskrab' (NO V *bar*), Moth B 54 *Bar*. – *Baaserij* "skiemt, som giøris i lystig Samqvem" (NO *båseri*), Moth B 75 *Båseri* "kaldes skemt og lystighed". – *Bæ* "Sengedyne" (NO I *bed* 2a), Moth B 501 "kaldes en senge teppe" (rettet fra *-dyne*). – [II] *Beit* 'agn' (NO I *beit* 1a), Moth B 151. – *Beel* "kaldis den tijd *sive* [eller] ved det pas" (NO V *bel* 5b), Moth B 123 *Bel* "kaldes tid, stünd [...] ved det bel [B¹: ved det pasz]". – *Belg-Pijpe* 'sækkepibe' (NO *belgpipe*), Moth B 125 *Belge-* [eller] *Belle-pibe*. – Kun medtaget i Moths førsteredaktion er C.J.-lemmaer som *Blaase* "Vandblære" (NO I *blåse* 1), Moth B¹ 350 marg. *Blase* "Våble" og [I] *Beit* (NO II *beit* 3a), som kan tjene som eksempel på udnyttelse af en af C.J.s længere forklaringer:

Beit kaldis vnge aff hugne Bircke Træer/ der bliffuer hiemkørt om Vinteren/ oc opset ved Huusene; oc giffues Anmarck [kreaturerne] til Noens [eftermiddagsmåltid],

---

⁸⁷ Ordet *Agnhald* 'modhage på fiskekrog' (NO *agnhald*, ODS-S *Agnhold*) har som modstykke hos Moth en form i den tidlige A-redaktion A¹ 235 *Agnehold* (slutredaktionen *Agnhold*) der svarer til Kok som også optager ordet (GKS 777c, bl. 14^r), og en definition der minder om C.J.

Moth B¹ 243 tilf.: Bet [eller] Beit. kaldes unge afhugne birketræer, som bonden tager om vinteren, og setter op til husene der gøres og betlinger [’bidlinger’, foderemner] af til kvæg.

Tilsvarende eksempler på Moths udnyttelse af den gamle norsk-danske kilde kan mønstres i ganske stort tal videre frem i alfabetet, nogle dog kun indført i førsteredaktionen. Her et lille blandet udvalg, andre eksempler er nævnt nedenfor hvor de pågældende ord også er hjemlet i manuskriptbidragene: *Fiaelg* ”Behagelig” med afledningen *vfiaelg* (NO II *fielg* 2a), det samme Moth F 148 (*Fielg*, *Ufielg*). – *Garte* ”Skiemte med snack” (NO I *garta* 1a), Moth G 88 ”snakke små skemt”. – *Glom* ’nar’ (NO I *glåm* 4), Moth G 189. – *Hæff* ”Duelig/ Arbejdsam” (NO II *hæv* 2), Moth H 358 *Hæf* med samme definition. – *Kipare* ’bødker’ (NO *kiper*), Moth førsteredaktionen K¹ 121 marg. *Kiper*. – *Koeff* ”Gammel Hoste” (NO I *kov* 3c), Moth K 317 *Kou* (K¹: *Kôf*) med samme definition. – *Leite* ”kaldis en slet Plan/paa høye eller Backer” (NO II *leite* 2), Moth L 115 ”Er en slet, jefn plads, på høie eller bakker”. – *Ryte* ”at snørcke i Søffne” (NO I *ryta* 1), Moth i den her kun bevarede førsteredaktion R¹ 162 marg. med samme forklaring. – *Skræer* ”gamle Sko” (NO I *skråa* 3), Moth S 374 (samme pluralisform og samme forklaring). – *Søg* ”kaldis Aesz sive [eller] Larm, aff Sladder oc Folcke Munde (NO II *Søg* 1), Moth S 1024 ”larm af folke munde”. – *Taate* ”kaldis en Klud med grød udi/ mand giffuer Spedebørn at die paa [...]” (NO *tåte* 1), Moth T 146 marg. *Totte* [...] kaldes en klûd med sukker i som gives spæde børn i mûnden at sue på”, i førsteredaktionen T¹ 36 marg. med samme form som C.J. (*Tåtte*) og med et eksempel hentet hos denne.

Faunaord (hvoraf flere også hos Ramus, Bloch og Bork, yderligere eksempler under den sidstnævnte) som *Fiæreskijt* en vadefugl (NO *ffjøre(ffjære)skit* 1), Moth F 202 *Fiæreskit*; *Jasse* ’hare’ (NO I *jase* 1), Moth J 76; *Kuskiel* ”et slags huide Skielfisk” (NO *kuskjel*), Moth K 392 ”et slags hvide Muszlinger i Norge”; *Røsekat* ’hermelin’ (NO *røyskatt* 1), Moth R¹ 185 marg.; *Skiøer* ’skade’ (NO I *skjor* 1), Moth S 437 *Skør*; *Snote* ’ræv’ (NO I *snote* 1), Moth S 582; *Tordyvel* ’skarnbasse’ (NO *tordivel*, jf. ODS *Torbist*), Moth T 144.⁸⁸ Med fuld udnyttelse også af C.J.s længere forkla-

---

88 De norske faunaord er kun delvis optaget også i realleksikonet som ellers er hovedsted for de zoologiske opslag. Således af de her nævnte kun *Kuskiel* (med en længere forklaring Conv 240), *Skør* og *Tordyvel* er blot medtaget som henvisningsartikler (”s. Skade”, ”Skårnbasse”, Conv S 233, T 90).

ringer, på samme måde som vi tidligere (s. 44) har set ved Laurids Koks beskrivelser brugt som forlæg:

Laxetij/ er en Fugel/ skabt som en Erle [vipstjært]/ oc lader sig see mod den tid/ oc all den stund at Laxen rinder/ oc icke sijden (NO *laksetite* 'strandsnipe' (mudderklire)).

Moth L 22 *Laksetit* [...] Er en fûgl i Norge, lig [L¹: skabt som] en Erle, som lader sig sêe, når [L¹: mens] laksen gæer til (jf. ODS *gaa* 35.2).

Et vidnesbyrd om den brede udnyttelse af *Den Norske Dictionarium* er det formentlig også når Moth i en *Prîmstaf*-artikel (P¹ 153 marg.) har flere formuleringer som afspejler teksten i Chr. Jensøns forklaringer til hans *Prîmstav*-afbildninger. Det er ”bøndernisz Almnak i Norge” (C.J.: ”Bondens Almanach udi Norge”), hvor fx ”sommer siden” (sommerhalvåret, NO *sumarsida*) ”begynder fra 14 April [...] og endes d. 13 oktober, når solen træder i scorpionen”, C. J.: ”endis den 13. *Octobris*, paa huilcken solen træder i *Scorpionen*”.

Som tidligere vist følger Moth i ganske mange tilfælde en brugsmarkør til de danske dialektord ved indførslen i arbejdsmanuskriptet. ”på Jydsk, på Fynsk” olgn., ofte strøget i den endelige redaktion. En tilsvarende markering er sjældent ved de norske ord der optages. Ved de specielle lokale faunaord gives den norske baggrund jævnlige i definitionen: »en fûgl i Norge« (se ovenfor), »en Norsk fûgl, en Norsk fisk« olgn., men andre ord, også norske betegnelser for almindelige danske dyr (*Jasse* 'hare' osv.) står normalt uden markør. Et par tilfælde med proveniensangivelse er dog observeret: lemmaet *Fiære Sø* har i førsteredaktionen F¹ 154 marg. prædikatet ”Norsk”, strøget i den endelige redaktion F 202 *Fiære* ”Kaldes ebbe, når vandet falder ûd”. Ordet og definitionen er hos Moth overtaget fra Chr. Jensøn: ”*Fiere sive* [eller] *Fiære Siø/* kaldis naar Søen *sive* Floden er vdfalden” (lemmaet *Fiære* er også i samme betydning (NO *ffjøre/ffjære* 1) hjemlet hos Kok (GkS 773 III, bl. 40^r) og Ramus). Markøren ”N” [Norsk] ses også R¹ 177 marg. (bogstav kun i førsteredaktion) ved ordene *Rømme* ”Er fløde på melk” (jf. s. 159) og *Rømmegrød* ”flødegrød”. jf. også s. 163.⁸⁹

89 De i det foregående og også i de følgende afsnit nævnte norske lemmaer står for så vidt de er medtaget i Kalkar, almindeligt med Moth som solobelæg, ofte med bemærkningen ”vist kun norsk” olgn. og med henvisning til Ivar Aasen *Norsk Ordbok* 1873. De direkte Mothkilder, både de norske manuskripter og også Chr. Jensøn har åbenbart ikke været tilgængelige for, er i hvert ikke udnyttet i redaktionen.

Ramus, Bloch og Bork

De i Mothsamlingerne bevarede indsendte norske ordbogsbidrag er af forskelligt omfang. Samlet er der tale om en ca. 1870 (indgangs)lemmaer (inkl. en del dubletter), lidt mindre end de bevarede danske (jyske) dialektkilder. Mere end halvdelen heraf (ca. 1020 lemmaer) er leveret af præsten i Fyresdal Thomas Bloch, resten fordeler sig i forholdet ca. 1 til 2½ mellem Jonas Ramus i Norderhov og Jakob Bork i Vesterålen. Ingen af de norske bidrag er udarbejdet i professionel ordbogsform, med lemma, ordklasse, bøjning osv, som vi har set hos Peder Terpger i Ribe og Peder Tøxen i Varde og flere af de danske rigssprogsbidrag. Det norske materiale præsenteres som udbyggede ordlister, med lemma og tilhørende dansk oversættelse/forklaring og ligeledes efter instruksen i bispecirkulæret latinsk ækvivalent eller forklaring. Det sidste dog ikke hos Bork, der efter en venlig anvisning fra den opdraggivende provst (Kolsrud 1956: VIII 8) helt har strøget latinen, som specielt hos Ramus har tendens til at brede sig på bekostning af dansken. Bidragene, især Bork og Ramus, giver også som ønsket eksempler til belysning af ordbrugen. De danske (latinske) forklaringer er ofte udførlige, og der er i alle bidragene ligesom hos Chr. Jensøn encyklopædiske indslag med beskrivelser af ting og forhold i dagliglivet (redskaber, madretter m.m.). Også et udvalg af faunarelaterede lemmaer.

De norske lister medtager en del særlige norske former, norske udgaver af det almindelige fælles ordforråd. Især Bloch har fyldt sine mange sider med sådanne særnorske former som ikke har været relevante for Moth. Fx former som *Aaker* 'ager', *Aam* 'elm' ('alm'), *Aatkia* 'atten', *Alli* 'aldrig', *Bioor* 'bæver', *Kiemar* 'kommer', *Mytkie* 'meget' osv. Moth kunne nok som vi har set, optage nogle særlige jyske (udtale)former som *Bàn*, *Bar* 'barn', *A* og *Æ* 'jeg', men ikke de norske tilsvarende anført af Bloch *Baadn*, *Æg*.

Men hvor meget – eller lidt – af det i listerne bogførte særlig norskdiaklektale ordforråd er optaget i Mothordbogen? Der er så vidt jeg ser, tale om en punktvis udnyttelse, men ikke i samme omfang som ved *Den Norske Dictionarium* oplagte eksempler på overførelse af artikler og (udførlige) artikeldefinitioner. Her en kort revu over de enkelte manuskriptbidrag. (Ved de i det følgende anførte eksempler må ligesom ved de under Chr. Jensøn meddelte tages det forbehold at Moths hovedkilde Laurids Kok, der også bringer norske ord og i givet fald kan være nærmeste kilde for det norske islæt, kun er bevaret til og med bogstav H og altså ikke kan kontrolleres for de efterfølgende bogstaver).

De første to bogstaver A (inkl Aa = Å) – B) i Jonas Ramus' Norderhovliste (GkS 773 II, bl. 87-104) indeholder en ca. 60 lemmaer, men vist nok kun et enkelt eller et par eksempler på mulige Mothlån. Ramus har i dette afsnit et par lemmaer *Aabryen* 'skinsyg', *Beit* 'afskårne birkegrene brugt som kreaturfoder' som også er optaget af Chr. Jensøn og med en forklaring her der gentages af Moth (se ovenfor), og hvor altså C.J. er kilden. Et par andre specielle gloser der er fællesgods for Moth og Ramus, har også anden nærmere kilde: *Aabodsfald* 'erstatning for manglende vedligeholdelse af bygninger' (NO *åbotsfall*) er hos Moth (B 275) tydeligvis overtaget (med tilhørende forklaring) fra Osterssøn Veylle (1665: 3, jf. III F). *Aasaede* 'ejendomsgård' (NO *åsaete*) Moth S 168 er hjemlet i Moths hovedkilde, Laurids Kok (GkS 777c, bl. 1^r). Muligt lån er *Bikkie* 'tæve' (NO *bikkje* 1a) hvor Moth har samme form (B 163 *Bikie*) medens Kok der også bringer dette ord, har *Bikke* (GkS 777c, bl. 52^r). Den gamle retsterminus *Bogild* Moth B 270 "en mark sølfs værdi" (VSO *Bogilde*) er også med hos Ramus, men med noget afvigende forklaring. Adjektivet *Braasindet* som heller ikke er eftervist i de andre foreliggende Mothkilder, har hos denne (B 329 *Bråsinde*) en betydning ('vægelsindet', "som kand fåe ti sind over et dørterskel") som afviger fra den som Ramus giver ("Snarsindet *qvi facillime irascitur* [som meget let bliver vred]", NO *bråsinna* 1). Adjektivet *Braa* (Ramus: "hastig" Moth B 328 med samme forklaring) er hjemlet både hos Kok (GkS 777c, bl. 66^r) og i DictHerl (og i øvrigt i Moths jyske kilder, anonymen GkS 773 II, bl. 39^r). En sikrere parallel og sandsynligt lån er Moths tilskrift, med norskhedsmarkør, i førsteredaktionen B¹181 marg.: "*Bênt. Norv. [dvs.] lign. rectâ*", sml. Ramus "*Beint: jefnt, lige frem, rectâ viâ*" (NO II *bein* 1a; ordet er dog også hjemlet hos Chr. Jensøn "*Beint Fram i. e. [id est, dvs.] retfrem*" og Thomas Bloch "*Lige frem*"). I den endelige redaktion (B 132) indføres lemmaet som "adv." med betydningen 'lige' og eksemplet "Hand kom bênt til mig".

Længere frem i alfabetet er der noteret flere lemmaer hvor det er rimeligt at statuere et Mothlån selv om ikke alle eksempler i den følgende samling er lige sikre. *Fortē* "være mut og vred og gaa hen for sig selv i enlighed, *dicitur de eo qvi ob levem causam iratus se subducit in locum solitarium* [siges om den som er blevet vred for en ringe årsags skyld og går for sig selv]" (NO *furta* 1), Moth F 333 "at gøre sig, eller blive vrêd for intet". – *Graabeen* om ulven (NO *gråbein* 1, også hos Bloch), Moth G 220, er dog også kendt i danske dialekter (ODS *Graaben*). – Ordet *Gretten* "knarvurren, suurseende" (NO *gretten* 1, ODS *grætten*), er også optaget af Chr. Jensøn, men med forklaringen "Vred *sive* [eller] fortørnet" hvor

Moth G 248 ligesom Ramus har ”sûr og knarrevorn”. – *Kurf* ’pølse’ (også hos Bloch, NO I *kurv* 1), Moth K 294 *Korf* (smst. K 390 marg. også *Kurf* med både norsk og blekingsk (”bleginsk”) som angivet kildesprog (Akhøj Nielsen 2014^b: 133). – *Liker* ”behager” (også hos Bloch, NO II *lika*), Moth L 170 *Like* ”er at behage, lyste”. – *Nøst* (*Naust*) ’bådehus’ (NO *naust*, ODS I *Nøst*), Moth N 41 *Nåust* med sideformer, bl.a. *Nøst*. (Førsteredaktionen N¹ 48 har tillige formen *Nefest* med Huitfeldtreference). Dette ord er dog også hjemlet hos Chr. Jensen (*Noust*), ligesom lemmaerne *Garte* ’snakke’, *Hæf* ’duelig, arbejdsom’ og *Kiiper* ’bødker’, se foregående afsnit, – Et vidnesbyrd om udnyttelsen eller den påtænkte udnyttelse af Norderhovlisten er formentlig også tilføjelsen i Moths arbejdsmanuskript M¹ 10 marg. til lemmaet *Måg* betydingsangivelsen ”En datter mand. *Gener*”, jf Ramus ”*Maag*: dattersmand, *gener*” (NO I *måg* 1); i Moths endelige redaktion (M 20, opslag *Máf* med en række sideformer) defineres ordet bredt svarende til den almindelige danske brug (ODS I. *Maag*, også i DictHerl) ”svoger, svigerfader, svoger søn, slegt og frende”.

Under bogstav S bringer Ramus nogle karakteristiske norske gloser som også er medtaget hos Moth men åbenbart (også) efter anden kilde. Det velkendte *Ski* synes hos Moth (S 294 *Skie*) inspireret af Thomas Bloch, se nedenfor. Ordene *Skydsfærd* ’befordring for rejsende med båd eller hest og vogn’, og *Skydskaffer* ’den der sørger for sådan befordring’ (NO *skjotferd*, *skjotskaffer*), Moth S 398, er velkendte i administrativt og juridisk sprog, se Kalkar og Veylle 1665: 708ff). Lemmaet *Sæter* findes hos Moth i formen *Setter* (S 168) og med en definition i førsteredaktionen S¹ 96 marg. af *Setterbol*. ”greszgang imellem klipper og skove, med hûse hosz” (NO *sæterbol*) hvis begyndelse afspejler Ramus’ forklaring til *Sæter* (”græsgang hen i fieldet, hvor mand holder til med fæet om sommeren”), men i øvrigt med en række andre sammensætninger som ikke findes i Norderhovlisten; fælles er kun (Ramus’) *Sæterfærd* ’rejse til sæteren’ (NO *sæterferd*). – Ordet *Stabuur* (*Stafbuur*) ”Spisekammer eller kornhuus bygt paa Stafver eller støtter” (NO *Stabbur*, Bloch *Stoobur*, Bork *Stav-buur*) er blandt de mange i øvrigt som ikke er medtaget aff Moth.⁹⁰

Det kan nævnes at Ramus som var født og opvokset i Romsdal og student fra Trondhjem, også har forsynet sin liste med nogle bidrag derfra. Således indføres ordet *Hafgulu* ’vind fra havet’ (NO II *havgule* 1, også hos

---

90 Fx det i dansk-norsk kontekst interessante verbum *Knote* ”tale Dansk. *Danicè loqvî*” (NO I *knote* 2a, VSO *Knorter*).

Chr. Jensøn: *Hafgul*) med en lang latinsk forklaring og henvisning til Arrebos *Hexaameron* (Arrebo SS I 109). Moth som optager ordet (H 9 *Hafgul*) sammen med parallellen *Hombakkevind* (se nedenfor under Bork), har imidlertid her Kok (GkS 773 III, bl. 206^r) som nærmeste kilde og afskriver dennes definition, dog uden den også der forekommende Arreboreference, H¹18 ”Er en vind i stadshaf i Norge, som skal reise sig af Sydvest og vare til høstmåned” (lidt tilrettet i den endelige redaktion H 9).

Det andet sydnorske bidrag. *Thomas Blochs* ordliste fra Telemarken (Fyrisdal) (GkS 773 II, bl 51-76) har naturligt nok en del lemmaer som også findes hos Ramus, således flere af de også hos Moth hjemlede ord: *Aasæde* (Bloch *Aasæte*), *Bikkie* (Bloch *Bitkie*), *Graabeen* (Bloch *Graabein*) osv, se ovenfor under Ramus. Dubletter der ligesom ved de jyske dialektlister (III C) giver flere kildemuligheder for tilsvarende Mothlemmaer, er der også i forhold til Chr. Jensøn og til Jakob Borks nordnorske (Vesterålen-) bidrag. Det i Norge så vigtige samfærdelsmiddel *ski* har afsat lemmaer (*Ski*, *Skie*) i alle tre norske lister og er også med i den gamle trykte ordbog. Moths tilsvarende artikel er her øjensynligt inspireret af Bloch der giver en længere forklaring på latin med dansk oversættelse og slutter med en lærd henvisning:

Sunt calopodia lignea longitudine duorum cubitorum [...] Ere træskoe, halffttredie alne lange, och en haand brede; Thi naar stor snee falder [...] och bønderne skal drage nogen stæds hen, da tager de saadanne træskoe paa fødderne, hvor med de kand gaee offven paa sneen [...] Saxo Gramm: vocat talia calopodia Trabes pandas, Stephanus in notis vocat Xylosoleas [Saxo Grammaticus kalder sådanne træske ‘buede brædder’, Stephanus i sine noter [til Saxo] kalder dem Xylosoleas].⁹¹

---

91 Jeg benytter Peter Zeebergs oversættelse i DSL’s Saxoudgave 2005 (se bibliografien). Henvisningen til (Steph. Joh.) Stephanus gælder dennes *Notæ Uberiores in Historiam Danicam Saxonis Grammatici*, 1645, s.126 hvor Stephanus i sin kommentar til Saxo V 13.1 (der nævner finnernes ski) bruger det anførte ord som forklaring til Saxos *pandis trabibus (vecti)*. Stephanus supplerer sin nærmere omtale af de gamle nordboers brug af ski med en afbildning af en højre og venstre ski ”Schema Xylosolearum, quas Veteres Dani *Øndrur*, Norvegi *Skiier* appellarunt [som de gamle daner kaldte *Øndrur*, nordmændene *Skiier*]”. – Stephanus’ Saxo-kommentar er også citeret andetsteds i Moths manuskripter, se note 53.

Moth S 294: Er et langt og fladt stykke træ, som bønderne i Norge kand gåe over (S¹: på) snê med. *Xylosoleæ* (S¹: *Xylosoleæ*. Steph. Not. In Sax.).

Bloch har grebet opgaven an på en lidt anden måde end sine præstekolleger. Han medtager i et vist omfang bøjningsformer, både ved substantiver, verber og adjektiver, også pronomenerartikler med bøjningsformer indføres. Artiklerne følger et fast skema med lemma efterfulgt af latinsk ækvivalent eller længere forklaring, i begge tilfælde med omhyggelig dansk oversættelse (se prøven ovenfor). Eksempler anføres i begrænset omfang. Lemmalisten optager en del faunaord og et stort udvalg af personnavne og er i øvrigt som allerede nævnt præget af de mange medtagne norske særformer også af almindelige fællesord som ikke har været af interesse for Mothordbogen. Men det omfattende materiale rummer også rundt omkring særnorske glosor som går igen hos Moth og hos denne kan være overtaget derfra. En del af de aktuelle kandidatord er dog tillige hjemlet i de andre kilder. Ramus er nævnt, og flere af Blochs Mothord står hos Chr. Jensøn der formodentlig også her er første kilde.

Sådanne fælles ord er – foruden de ovenfor under Chr. Jensøn nævnte *Beel* 'tid' (Bloch *Bel*), *Koeff* (Bloch *Koofve*) 'hoste', *Ryte* 'snorke' – andre hverdagsglosor som *Kaadde* (*Kaada*) 'pude' (NO I *kodde* 2, C.J. *Kodde*), Moth K 231 *Kodde*; *Næpe* 'roe' (NO *nepe* 1), Moth N 94; *Riome* 'fløde' (NO *rømme*, *rjome*, C.J. *Riømme*), Moth R¹ 176 tilf. *Rømme*; *Soup* 'kærnemælk' (NO *saup* 1), Moth S 629 marg. – Ikke set i de andre foreliggende norske kilder er lemmaer som *Bryner* 'hvæsser, skærper' og sammensætningen *Brynestein* 'slibesten' (NO *bryna* 1a og *brynestein*), Moth B 422 *Bryne*, *Brynestên* (også dansk dialektbaggrund, se ODS); *Kafvar* 'dykker' (NO III *kava* 1a), Moth K 75 *Kave*; *Krijm* "Snue" (NO II *krim* 2), Moth K 347 *Krîm* "et flod [flåd, væskeafsondring] i hovedet"; *Skvættar* 'stænker' (NO II *skvætta* 1a, ODS II *skvætte* 3), Moth S 389 *Skvætte*. Personbetegnelsen (Bloch) *Jente* 'pige' er hos Moth i formen *Gjente* (G 114) overtaget fra Kok (GkS 773 III, bl. 163^r), og fra samme kilde (GkS 777c, bl. 54^r *Biørnbær*) er formentlig plantenavnet B 192 *Biørnebær* 'brombær' (NO, ODS *Bjørnebær*, Bloch *Biønnebær*).

Blandt Blochs zoologiske bidrag med paralleller hos Moth er tilsvarende en række ord som også er med hos Chr. Jensøn: *Aarre* 'urfugl', *Jase* 'hare', *Røysekat* 'hermelin', *Skjør* 'skade', *Tordyvel* 'skarnbasse', se

ovenfor under C.J.⁹² Bloch er ene om ordet *Jerpe* 'hasselhøne' (NO I *jerpe* 1, ODS I *Jærpe*), Moth J 85 "Er en norsk fugl, lig en agerhøne"; *Kiette* (*Kietta*) 'hunkat' (NO *kjetta* 1), Moth K 74 *Kette*, er også medtaget af Jakob Bork (*Kiætta*, blandt en række andre 'katte'-synonymer).

Jakob Borks ordliste fra Vesterålen i Trondhjems Stift (GkS 773 II, bl. 242-60) har som allerede nævnt med enkelte undtagelser ingen latinske forklaringer til de norske lemmaer, men overalt danske ækvivalenter og ofte længere udredninger, fx om særlige redskaber, madretter m.m. Bork har også mange eksempler på ordenes brug, kollokationer og fraser, med gode prøver på norskdialektalt talesprog med tilhørende dansk oversættelse, fx til lemmaet *Luudhiit* 'ørefigen' (NO *luthit*, ikke hos Moth): "æg fæk ein luudthiit, hand va int skiemt - : Jeg fick en Ørefigen som ike skemptede".

Vesterålen-samlingen har flere lemmaer med Mothparallelter fælles både med Christen Jensøn og de to foreliggende sydnorske manuskriptbidrag. Eksempler er nævnt i de foregående analyser, således under de to første bogstaver: *Aabryen* 'skinsyg', foruden *Bee* (C.J. *Bæ*) 'dyne, bolster', *Bell* (C.J. *Beel*) 'tid', hvor C.J. utvivlsomt er Moths kilde, *Bikia* (Ramus *Bikkie*, Bloch *Bitkie*) med Ramus som muligt Mothforlæg. Ordet *Aabord* 'sten(hob) på land som fortøjningsmulighed for skibe' (NO I *åburd* 1a) har C.J. med lidt anden forklaring under synonymet *Gokie* (NO *gokje*) og Moth 510 (*Ábor*) med definitionen "en stênhøb" (men intet om den specielle funktion, heller ikke i førsteredaktionen). – Der er noteret og jeg nævner her et par andre A – B-ord hvor Borks lemmaer er uden sidestykke i de øvrige foreliggende kilder og har modsvarighed hos Moth, men ikke helt parallel brug.

Budej "dend tøsz som rycter Creaturene" (NO *budeie* 1), Moth B 270 *Bodeie* definerer "en tienestepige", i førsteredaktionen B¹ 410 marg. "melkedeie". – Ordet *Aandra* 'ski' (NO *onder* 1) har Moth A 131 (*Andre*) i samme betydning (også om slædemede), men øjensynligt med norrøn baggrund, brugsmarkøren "hosz gamle poëter" der viser hen til islandske kilder som Ole Worms *Runer*, se III E. Til Borks lemma *Andvejen* 'højsæde' har Moth parallellen O 32 *Onveige* "den fornemste plads" med

---

92 Bloch har som Chr. Jensøn ordet *Røys* 'stenhob' som baggrund for og forklaring til *Røyskat* 'hermelin' ("fordi hand [den] opholder sig udi en steenhoob", sml. C.J. "Røsekat kaldis Hermelin/ som tilholder udi samme Røse oc Steenhoob"). Der er også som vist andre lemmaoverensstemmelser, det gælder også Ramus og Bork, og det er vel muligt at den trykte ordbog har været tilgængelig for og benyttet af Bloch (og hans kolleger?).

karakteristikken ”gammelt og ubrugeligt” og ligeledes med hjemmel hos Worm.

Punktnedslag længere frem i alfabetet giver spredte eksempler på mulige Mothlån: *Gamm* ’kreaturhus af sten og tørv’ (jf. NO *gamme* ’jordhytte brugt af samer’, ODS I *Gamme* 2), Moth G 72 *Gam* ”kaldes et bondehûsz i findmark”, sammesteds G 73 også *Gamme* (bl.a.) ”en jôrdhytte” – *Lang frammen* ”dend tiid som vil Komme i Lengden” (NO *langframe*), Moth, kun i førsteredaktionen og kun med latinsk ækvivalent: L¹ 21 marg. *Langfremmen, imposterum* [herefter, i fremtiden].⁹³ – Fælles med Chr. Jensøn og Bloch er lemmaer som *Næpe* ’roe’, *Soup* ’kærnemælk’, se ovenfor under Bloch. – Ordet *Skindstak* ’skindkjortel’ (NO *skinnstakk* 1, også hos Ramus), Moth S 311, kendes også fra danske kilder (Arrebo, se Kalkar), og verbet *Soepe* med sammensætningen *Soop-liim*, feje, fejekost (NO II *sopa, sop(sopelime)*) har hos Moth S 608 *Sope, Sopekôst* (S¹ 422 marg. også *sopelime*) fået en maritim brugsangivelse: ”bruges mest til skibs” (S¹: ”Er et skibs ord”) der viser hen til anden kilde.

Hvad angår de for Bork og Moth fælles faunaord, så står (bl.a.) de følgende også hos Christen Jensøn og er formentlig af Moth hentet der: *Brasme* ’stor torskefisk’ (under lemma *Lub*; C.J. *Brosme*, NO *brosme*), Moth B 384 *Brosme*; *Groê* ”padde” (C.J. *Gro*, NO III *gro* 1), Moth G 264 *Grode* ”Er en skrobtûdse [G¹: en frøe eller padde]”; *Kaabbe*, ’sæl’ (C.J. *Kobbe*, NO *kobbe* 1, ODS I *Kobbe*), Moth Conv K 145 *Kobbe*; *Skiur* ’skade’ (C.J. *Skiøer*, se ovenfor). Kun hjemlet hos Bork er *Corp* (*Corpen*) ’ravn’ (NO I *corp* 1), Moth K 301 *Korp*, og *Queit* ’helleflynder’ (NO II *kveite* 1), Moth K 399 *Kvede* eller *Kveite*. Lemmaerne *Brugde* ’haj’ (også hos C.J.), *Haabrand* (også hos C.J.) og *Haae-Kiæring* om hajarter (NO III *brugde* 1, *håbrann* 1, *håkjerring* 1) er hos Moth (Conv B 249 *Brugde*, H 1, 11 *Håbrand, Håkærling*) øjensynligt overtaget fra Kôk (henholdsvis GkS 777°, bl. 72^v og GkS 772 III, bl. 197^v).

Et par meteorologiske termer frister til en lille afsluttende ekskurs. Tidligere under Jonas Ramus har jeg kommenteret ordet *Hafgul*. En anden norsk vindtype præsenteres af Bork under lemmaerne *Hombak* og *Hombak-vind* ”en tyk regn-actig taage”, ”vinden som gaaer fra denne taage” (jf. NO *Humbakke, Humbakkevind*). Begge ord er med hos Moth men med en forklaring der formentlig stammer fra Arrebos Hexaameron: H 257 *Hombakke vind* ”kaldes de svale vestlige vinde, som blæser i hun-

---

93 Ordet er også hjemlet i Veylle 1665: 482 *Langfrommen*, efter Eriks sjællandske Lov.

dedagene. *Etesia*”, jf. Arrebo SS I 109.⁹⁴ Moths vist ellers ikke hjemlede betydningsangivelse til *Hombakke* ”solens nedgang” kan være inspireret af den pågældende passage hos Arrebo hvor der i forbindelse med den første norske vind *Hafgul* (se ovenfor under Ramus) tales om et skifte til *Hombakvind* ”Naar Soel gaar biergegang [går ned]”. Ordet *Hombakkevind* er også hjemlet hos Kok (GkS 773 III, bl. 252^r, men kun med latinsk ækvi-valent (og ikke nogen Arreboreference).

Sammenfatning

Det er et stort og værdifuldt tidligt materiale som vi i det foregående har set prøver på, med eksempler både fra Chr. Jensøns *Dictionarium* – Moths hovedkilde for de norske ord – og fra de bevarede manuskriptbidrag. Alt dette er nu registreret og udnyttet i *Norsk Ordbok*, citeret ovenfor.

Moths egen udnyttelse af disse kilder står som venteligt ikke mål med udnyttelsen af det bevarede danske in casu jyske dialektale kildemateriale selvom ganske meget er medtaget specielt fra Chr. Jensøn. På det kulinariske område fx optager Moth et flertal af de lemmaer med relation til måltider og madretter som Terpager og andre disker op med (III C: ”Folkeminder og bordets glæder”). Der er som ovenfor vist også norske spisekammerord i Mothordbogen: *Korf* ’pølse’, *Rømme* ’fløde’, *Soup* ’kærnemælk’, men mange specialiteter som fx osteretterne *Kabrete* (C.J.; Bloch *Kabret*, NO *kabrette*), *Gumbe* (C.J.; NO I *gumme* 2) har ikke vundet indpas.⁹⁵ Moth giver jyske ord (for smørrebrød) som *Brygge*, *Kiærnbrygge* (ukendt jysk meddeler), men ikke de tilsvarende norske betegnelser *Lefse*, *Levse-kleening*, Bork: ”blødsteegt fladbrød sammen lagd”, ”[Lefse som] overstrygis med Smør” (NO *lefse* 1, *lefseklining*, jf. Ramus *Lefseklining*: ”*quod edulii genus Norvagus est frequentissimum* [hvilken slags spise er særdeles almindelig hos nordmændene]”). Almindelige norske gloser som *Fios* ’kreaturstald’ (både hos C.J. og i manuskripterne) og *Stabbur* (alle tre manuskripter, med vekslende former, se ovenfor under Ramus) er ikke

94 ”Den anden Norske Vind [ved siden af *Hafgul*], Hombacke Vind mand kalder, / Som med *Etesis* de Hunde-dag indfalder, / Den Vind’ af Norden blæs, saa luftig stærk tilmaade [tilpas, mædelig stærk]”.

95 Det velkendte *myseost*, som ikke er med i de foreliggende kilder, har Moth derimod medtaget (M 205 *Mysseøst*) sammen med nogle varianter som han har kunnet se i kilderne: *Myssebrøm* (Chr. Jensøn *Møssebrøm*), *Myssesmør* (Bloch *Myssesmør*) ligesom simpleks *Mysse* eller *Møsse* (M 204), hjemlet både hos C.J. og Bloch, jf. NO I *myse*, *myseprim*, *myssesmør*, ODS I *Myse*, *Myseost*.

medtaget ligesom der indenfor det ellers højt prioriterede norske faunaområde er mangelsposter som *Goupe* 'los' (Bloch, også hos Kok GkS 773 III, bl. 176^r; NO II *gaupe*),⁹⁶ *Tiur*, *Teere* (Bloch; C.J. *Teer*; NO *tiur*).

Der er således i den færdigredigerede Mothordbog ikke dækning for den arbejdstitel som Moth promoverede sit værk med hos de potentielle norske medarbejdere "et Dansk og Norsk *Lexicon*", se ovenfor. Det blev en dansk ordbog, men altså med norske indslag.

Moth har givetvis haft andre norske kilder til sin rådighed end de her analyserede og de ovenfor perifert omtalte bidrag fra Jacob Rasch og Knud Harboe (se note 84).⁹⁷ Men hvor meget der er kommet i hus fra andre af de aktiverede norske meddelere, er naturligvis ikke til at sige. Der er indbyrdes afvigelser i definitionerne af de for Moth og hans kilder fælles ord ligesom der er norske lemmaer hos Moth uden baggrund i de foreliggende kilder som viser hen til et bredere kildegrundlag. Se fx ovenfor forklaringerne til *Braasindet* (Ramus), *Budej* (Bork) og jf. Moth-lemmaer som de følgende: R¹ 18 marg. *Råfn-Laks* "en fisk i Norge, som har mengde af rafn i sig" (NO *rognlaks* 'hunlaks'), R¹ 166 *Ræse* "at tørre fisk i vinden, eller med en mådelig røg" (NO II *ræsa* 1). I den nu foreliggende netudgave af Mothordbogen kan ved fritekstsøgning (lemmaerne *Norsk* og *Norge*) videre findes en lang række opslag om særlig norske forhold, fauna osv. (også) uden hjemmel i det bevarede kildemateriale. Ordet *Bygsel* (NO *byksel*, ODS *Bygsel*) med tilhørende sammensætninger og afledninger som heller ikke er med i de bevarede norske kilder, er kendt i dansk- norsk juridisk og administrativt sprog, se Veylle 1665: 178 *Bygsel*, *Bygsle*, også hos Kok *Bygsel*, *Bygselbref* GkS 777c, bl. 81^r. Det præsenteres hos Moth (B 491) med udtrykkelig markering af den norske proveniens "Byksel [...] Er Norsk [B¹: Er mere Norsk end Dansk] bemerker feste [fæste]" (sammesteds en række sammensætninger og verbet *Bygsle*). En tilsvarende markering er noteret i førsteredaktionen af bogstav I hvor Moth for én gangs skyld registrerer en norsk variantform, i øvrigt en klassisk norvagisme i litteratursproget, diskuteret af Holberg (se Holbo *fra*): I¹ 6: "Ifra. siger Nordmændene i steden for fra", i den endelige redaktion (I 6) er formen tilføjjet som sublemma under præpositionen *I* og kun

96 Moth har imidlertid, med samme danske ækvivalent, *Ulfs goube* og (kun med latinækvivalent *Lynx*) *Ulvegobbe* (U 50, 51).

97 Seip 1923, Grønvik 2014. Den her begge steder anførte liste fra Råbyggjalaget er dog vistnok ældre, fra 1670'erne, Vikør 2000: 119.

med latinsk ækvivalent *à, ab*. Jf. også V 96 formen *Veke* ”kaldes en uge, på Norsk” (NO II *veke*).

Jeg nævnte indledningsvis VSO og de redaktionelle overvejelser om medtagelse af det norske ordstof, udmøntet i en åben holdning over for dette sprogslag. Flertallet af de på de foregående sider opregnede angiveligt norske lemmaer hos Moth er da også optaget i ordbogen, i en række tilfælde med Moth som anført kilde, alene eller sammen med yngre belæg som L. Hallagers *Norsk Ordsamling* 1802. Og ofte med genbrug af Moths definitioner. Således fx [III] *Aas* ”Tummel og Allarm af mange [...] Mennesker” (Moth ”bulder og larm”), [I] *Bæ* ”Sengedyne”, [I] *Kove 2* ”en gammel Hoste”, *Ryter* ”Snorker i Søvn”, *Snote* ”Ræv”, [II] *Søg* ”En Larm af Folkemunde” (se de anførte Mothlemmaer ovenfor under Chr. Jensøn). Vi kan altså konstatere at rigtig mange af Moths norske ord har haft et langt efterliv i den danske ordbogstradition, jf. Kolsrud 1957: 9f.

III E Norrøne kilder

Sammen med de norske ord optager Moth også ganske mange norrøne, islandske gloser. Interessen i den lærde verden for det gamle nordiske, ”gotiske” sprog havde – efter en tidlig pionerindsats i slutningen af 1500-tallet ved Anders Sørensen Vedel (Akhøj Nielsen 2004: 158ff) – taget et vældigt opsving i 1600-tallet, befordret bl.a. af Ole Worms grundlæggende runestudier. Moth følger altså i sin åbning overfor dette sprogstof en almindelig tendens i tiden som også var kommet til udtryk i Laurids Koks ordbogsarbejde, se ovenfor s. 28, og som ligeledes har sat spor i samtidig svensk leksikografi (Hannesdóttir 1998: 55).

Der forelå for den danske ordbogsforfatter også her trykte leksikografiske hjælpemidler, nemlig de to i indledningen nævnte ordbøger, Ole Worms *Specimen Lexici Runici*, 1650 og den første islandske ordbog Guðmundur Andræssons *Lexicon Islandicum*, 1683. Også Worms *Runer Seu Danica Literatura Antiquissima*, 1636, indeholder leksikografisk materiale. Alle tre værker var for hånden i Moths bibliotek, *Runer* i den reviderede 2.-udgave fra 1651.⁹⁸ Derudover er der i Peder Syvs ordsprogsudgave 1682 og 1688 i listerne over ”de gamle og ellers lidet brugelige ord”

---

98 Auktionskataloget foliosektionen nr. 644 Ole Worms *Runer* (”Literatura runica”) og ”rune”-leksikon (”Lexic Runicum”), kvartosektionen nr. 298 ”Resenii Lexic Islandicum”.

medtaget en hel del islandske gloser, et nødtørftigt glossar til de mange islandske ordsprog der bringes i slutningen af hvert bind.

På titelbladet til *Lexicon Islandicum* med undertitlen *Lingvæ Septentrionalis Dictionarium* ('Ordbog over det nordiske sprog'), angives som hovedkilder for lemmabestanden dels: dette sprog som det foreligger rent og ufordærvet i gamle håndskrifter og gamle nordiske dokumenter ("in Vetustis Codicibus & Antiquis Arctoum Documentis"), altså edda og sagaer, lovttekster m.m., dels det af det norske folk på det fjerne Island ("apud Gentem Norvegicam in extrema Islandia") i daglig tale og skriftlig kommunikation brugte sprog, altså samtidssproget.

Moths islandskfunderede lemmaer hører så vidt man kan se, først og fremmest til den førstnævnte gruppe. Præsentationen af disse lemmaer ledsages ganske almindeligt, men dog ikke gennemført, af brugsmarkøren "hosz gamle poëter", en formulering som givetvis er inspireret af Ole Worm. Det var nemlig Worm som med sin *Runer* 1634 (1651) og den deri indeholdte ordliste uddraget bl.a. af *Krákumál* (se nærmere nedenfor) skulle blive en hovedkilde for (Laurids Kók og) Moths norrøne vokabular, og som med titlen på sit leksikon 1650 gav hvad der ligner et forlæg for Moths norrøne markør: leksikonet skal angiveligt indeholde en forklaring på de dunkle ord ("obscuriores voces") "qvæ in priscis occurrunt Historiis & Poëtis Danicis [som forekommer i de gamle danske historiske og poetiske værker]".⁹⁹

Som alternativ til de "gamle poëter" forekommer i øvrigt undertiden, især i førsteredaktionen, formuleringerne "på gammel dansk", "hosz de gamle danske poëter" "i gamle dage" olgn. Fx med lemmaer overtaget fra Worms *Runer*: L¹ 57 marg, *Leikur* "på gammel dansk, lêg" (Fritzner *leikr*), S¹ 685 *Svíre* "på gammel dansk en nakke" (Fritzner *sviri*), S¹ 649 *Sumlum* "kaldes hosz de gamle danske poëter Othins hof" (LexPoet *Sumlum*), i alle tilfælde med den normale markør i slutredaktionen (L 86, S 976, 922). Se også eksempler i teksten nedenfor. Det som vi her kalder det "norrøne", identificeres altså af Moth som af Worm med det gamle danske sprog, jf. det i den tidlige middelalder kendte udtryk "dansk tunge", som betegnelse for det fællesnordiske sprog, Skautrup I 1944: 181.

---

99 Til dokumentation af det norrøne stof henvises for de første bogstavers (a – em) vedkommende til *Ordbog over det norrøne prosasprog* (ONP), ellers til Johan Fritzner *Ordbog over det gamle norske Sprog* (Fritzner), for det poetiske sprog til Sveinbjörn Egilsson og Finnur Jónsson *Lexicon Poeticum* (LexPoet).

Centralt i den følgende kildeundersøgelse vil stå, som bebudet, Worms *Runer*. Men først en kort omtale af de to ordbøger i Moths bibliotek.

Lexicon Islandicum, Specimen Lexici Runici

Af de to ordbøger er *Lexicon Islandicum* (LexIsl) – udgivet 1683 af den på det historiske og norrønlitterære felt meget initiativrige og produktive P.J. Resen efter et ældre manuskript af islænderen Guðmundur Andrússon – langt den fyldigste. LexIsl giver med sine 269 tospaltede sider et ret omfattende udvalg af norrøne (islandske) gloser med latinske ækvivalenter eller forklaringer. De enkelte opslag indeholder også, rigtignok uden streng systematik, grammatiske oplysninger, oplysninger om substantivgenus, ordklasse, bøjning, også ofte etymologiske overvejelser, med græsk/latin eller (ofte) hebraisk som etymon. Kildegrundlaget er som allerede nævnt dels den gamle litteratur, eddaerne, eddakvad (Völuspá, Hávámál), gamle lovklider, sagalitteratur, dels også samtidssproget. Trykket er imidlertid særdeles mangelfuldt med mange fejl og inkurier, vaklende alfabetisering og en i det hele taget ikke meget læservenlig opstilling. LexIsl foreligger i et moderne optryk (1998) med indledning i Islands Universitets serie af ældre sprogvidenskabelige værker hvortil henvises.

I LexIsl kan man finde belæg for en række af Moths norrøne gloser. Således ved ord som opføres hos Kalkar med henvisning til islandsk og med det meget rimelige forbehold ”Moth har næppe kendt Ordet i Brug” olgn. Eksempelvis (se også nedenfor lemmaerne *Leife*, *Leine*): *Glyme*, *glyma*, lat. *Luctor*, *Lucta* ’brydes, brydekamp’ (Fritzner [I, II] *glíma*), Moth G 191 *Glyme*, både verbum og substantiv med latinske ækvivalenter *Luctari*, *Luctatio*.

Under midterbogstavet L er der flere af den slags paralleller, men også herunder forskelle i definitionerne der gør det tvivlsomt i hvor høj grad Moth har benyttet LexIsl ved redigeringen her: LexIsl *Eg leife* med (bl. a.) ækvivalenterne *Laudo*, *Permitto*, *Linqvo*, *relinqvo*, ’jeg roser, tillader, forlader, efterlader’ (Fritzner [I, II] *leyfa*, *leifa*) og substantivet *leife Venia* ’tilladelse’ (Fritzner *leyfi*), Moth L 204 *Leife* ’orlof, tilladelse, forlof. *Permissio*, *venia*”, men verbet *Leife* (smst.) kun med betydningsangivelsen ”at give tilladelse *Permittere*”, i førsteredaktionen L¹ 57 dog også ”at forlade. *Relinquere*”. Verbet LexIsl *Eg leine* har betydningsangivelsen *Cælo*, *Occul[t]o* ’jeg skjuler’ (Fritzner *leyna*), hos Moth L 114 definitionen ”at negte. *Negare*”. Andre parallelord – modsat de ovenfor nævnte her hos Moth med den sædvanlige markør ”hosz gamle poëter” – er følgende:

LexIsl *Liome* "Lumen, splendor [lys, glans]" (Fritzner *ljómi*), Moth L 255 marg. *Liom* "skin, glansz, klårhêd [...] *Fulgor*"; LexIsl *Liod* "Versus, carmen, metrum [vers, digt, versemål]" (Fritzner *ljóð*), Moth L 229 *Lýd* [eller] *Liode* "en vise. *Canticum*". – Hjemmel både i LexIsl og Worms leksikon har følgende Mothlemmaer, også med "gamle poëter"-markør: L 1 *La* "kaldes havet [...] *Mare*" (i samme betydning L 264 *Læ*) (Fritzner *lá*), jf. LexIsl *Lä* [= *Lá*] "Unda fluens [strømmende vand, bølge]", LexRun som Moth *Lä* [= *Lá*] "Mare"; Moth L 145 *Lia* "kaldes hø [...] *Foenum*" (Fritzner *ljá*), LexIsl *Liä* "Foenu[m] nuper sectum [nyslået hø]", LexRun *Lia* "Foenum vel frumentum [korn] modo desectum".

I begyndelsen af bogstav M har LexIsl lemmaerne *Mærd* "Metrificatio, metrum [versdigting, versemål]", *mære*, *mærde* "Metrifico [jeg skriver vers]" (jf. LexPoet *mærd*, *mæra*), Moth M 206 med lidt afvigende definition *Mærd* "kaldes, hosz gamle poëter et versz. *Poema*", *Mære* "Er at gøre versz ên til ære. *Carmine celebrare*" (se Kalkar *Mær*). Både LexIsl og LexRun har belæg for formen *Mader* (henholdsvis *Madr* og *Madur*) der medtages af Moth som gammel sideform under *Mand* ("hosz gamle poëter, mader" M 47). Kun hjemlet i LexIsl er lemmaet *Mar* "Gothicum pro [gotisk for] *madr/Mas*, *vir* ['en han, mand]", jf. Moth M 68 *Mar* "kaldes, hosz gamle poëter, en herre, en mand, *Dominus*, *vir*", og homonymet *Mar* "Mare [hav]" (Fritzner *marr*, Kalkar *Mar*), Moth M 67 *Mår* "kaldes havet, hosz gamle poeter. *Oceanus*".¹⁰⁰ Til de anførte L- og M-lemmaer fælles for Moth og LexIsl kan i øvrigt føjes flere som Moth utvivlsomt (via Kok? – de pågældende bogstaver er ikke bevaret hos denne) har fra ordlisten i Worms *Runer*. Således bl.a. følgende "gamle poëter"-ord: L 1 35 tilf. *Lauger* "på gammelt dansk, tvet. *Lotio*", i slutredaktionen L 184 *Lauger* "kaldes tvet [...] *Lotura*" (Fritzner *laug*), Worm *Laugur Lotio*, LexIsl *Laug* "Lavacrum [bad]" ofl.; Moth L 177 *Lin* [eller] *Linne* "en slange [...] *Serpens*" (LexPoet *linne*), tilsvarende Worm (*Linne*), LexIsl "Linne [eller] *Linnur* [...] *Serpens*, *coluber* [hugorm]"; M 27 *Mikel* (her uden markør) "Er stôr. *magnus*" (Fritzner *mikill*), tilsvarende Worm og LexIsl.

Et konkret vidnesbyrd om Moths arbejde med det islandske leksikon er en henvisning i førsteredaktionen hvor der mellem bogstaverne P og R

100 Formen *Madr*, *Madur* er også hjemlet hos Peder Syv (1682, ordlisten) ligesom *Glyma* "Bryden" smst. Ordet *Mærd* er optaget i Syvs viseglossar 1695. Syvs utrykte leksikografiske samlinger, benyttet af Moth (se II D) og altså alternativ kildemulighed, har i øvrigt både (Rostg. 50a, s. 552 tilf.) lemmaet *Mar* "[dvs.] *Madr* GO [gammelt ord] *Vir*" og (smst. s. 504) de tidligere nævnte *Liod* "Rim, vise" og *Liomer* "lyvs".

(GkS 769 XVII, s. 192) er indskudt en kort omtale af det ”unyttige” og af Moth forkastede bogstav Q. Dette latinske bogstav er fremmed for dansk, og gamle danske skrifter bruger altid Kv i stedet, argumenterer Moth med henvisning til (”Hvorom kand sees”) ”*Gudmundi Andrææ Lexicon Runicum pag. 154*”. Man bemærker at Moth, inspireret som han givetvis er af Worms runeboøger, også citerer Gudmund Andréssons islandske leksikon (*Lexicon Islandicum*) som et runeleksikon. Der er dog basis for denne om-døbning i G.A.s undertitel *Gothicæ Runæ*, se bibliografien).

Ole Worms *Specimen Lexici Runici* (’prøve på et runeleksikon’) (LexRun) har som grundlag og forudsætning Worms gamle islandske korrespondent og ivrige medarbejder i de norrøne studier Magnús Ólafssons leksikografiske samlinger. Ordbogen er af langt mindre omfang end LexIsl: 144 enspaltede sider med et væsentligt mindre lemmatal. Den er som den tidligere citerede titelside angiver, tænkt som et glossar til forklaringskrævende ord i de gamle ”danske” historiske og poetiske skrifter. Leksikonet ligger i forlængelse af Worms *Runer* fra 1636. I en slutnote i ordbogsspalterne (s. 144) gøres der udtrykkeligt opmærksom på at ordene fra ordlisten i dette værk (se nedenfor) ikke optages i det nye værk (enkelte undtagelser forekommer dog).

Artiklerne er opbygget efter et ganske fast og klart mønster, med rune-skrevne opslagsformer som indgang, altid efterfulgt af en translitteration og af latinsk ækvivalent eller forklaring. Af grammatiske oplysninger gives almindeligt substantivgenus, undertiden ved andre ord ordklassebetegnelse og af og til bøjningsformer. Der er et fyldigt eksempelmateriale, fra eddaerne og lovbøger men især fra sagalitteraturen (Egils saga (”Egl(a)”), Njáls saga (”Nial(a)”), (meget hyppigt) Grettis saga (”Gretl(a)”) osv., jf. den indledende kildefortegnelse). De ofte lange citater ledsages altid af omhyggelig latinsk oversættelse. Flere opslag får karakter af små ekskursor hvor Worm gavmildt deler ud af sin (og Magnús Ólafssons!) norrøne ekspertise, fx byder opslaget *Madur* på 2½ side med betegnelser for og attributioner til ’mand’ fra eddaen. LexRun har selvsagt mange ord fælles med LexIsl, men også mange – og flere – som det er ene om, med sin karakter af specialordbog med særligt fokus på *obscuriores voces*, de ”svære” ord.

Vi har tidligere set eksempler på norrøne lemmer som Moth har kunnet slå op både i LexIsl og LexRun (*lá* ’hav’, *ljá* ’hø’, *maðr* ’mand’). Flere er nævnt i det følgende. Stikprøveopslag indenfor feltet af særlige norrøne gloser, giver i øvrigt ikke indtryk af at LexRun har været meget brugt som forlæg (eneforlæg) i redaktionen af Mothordbogen.

Under lemmaet *As* (betegnelsen for de gamle nordiske hovedguder, ONP *áss*, ODS I *As*) anfører LexRun (men ikke LexIsl) en række proprier med denne forstavelse. Med et par undtagelser har Moth (A 208) de samme navne med samme latinske udtydninger. Fx Moth *Asbiörn* ”guders biörn. *Ursus deorum*”, *Asgeir* ”Odins spýd. *Verutum Odini*”, *Asgrim* ”guders ulf. *Lupus deorum*”, jf. LexRun *As-biörn* ”*Danis* [hos danskerne, dansk] Esbern. *Dius ursus*”, *As-geir* ”*Dia hasta, dium verutum*”, *Asgrimur* ”*Dius lupus*”. Men et lignende navnekatalog er også medtaget hos Kok (GkS 777c, bl. 24^r) (og Syv 1692, her uden de latinske forklaringer), og Moth har som Kok flere *As*-sammensætninger der ikke er hjemlet i LexRun, fx *Ashof* ”guders bolig”, *Asmål* (*Asamål*) ”guders mål [sprog]” (også hos Syv).

Ved andre fælles lemmaer er behandlingen forskellig i LexRun (og LexIsl) og Moth, eller der er anden åbenlys kilde (igen Kok) for Moths opslag.

Til lemmaet *Ben* der kun er bevaret i førsteredaktionen (B¹ 173), giver Moth (uden brugsmarkør) forklaringen ”et merke, eller strime, som kommer i huden efter et slag”. Glosen (jf. ONP *ben* ’sår’, Kalkar som er i vildrede: [II] *Ben*) må være overtaget, med den latinske ækvivalent *Vibex*, formodentlig via Kok fra Worms *Runer*, de to ordbøger har definitionen *vulnus* ’sår’ (LexRun), *letale vulnus* ’dødeligt sår’ (LexIsl), for øvrigt – usædvanligt – med samme sagacitat som belæg (Niala: Floses dødshug mod Helgi ”pad er ad ben giordist *qvod in vulnus lethale erupit* [LexRun: som udviklede sig til et dødeligt sår]”).

Moth har (B 246) verbet *Blote* (i førsteredaktionen B¹ 394 marg. formen *Blotte*) ”kaldtes, fordum, at offre, *Sacrificare*”, og bl.a. sammensætningen *Blótmand* ”kaldtes offerpresten hosz de gamle danske. *Immolator*” (ONP *blóta*, *blótmaðr*). Ordgruppen (ikke hos Kok) er i Moths etymologisk funderede makrostruktur placeret under hovedord *Blód*, en etymologi der også er givet i LexRun (se Nielsen 1966 (2004) om den vedtagne etymologi). Men det tilsvarende opslag her anfører i øvrigt kun substantivet *Bloot* ”*Idolorum cultus, Sacrificia cruenta* [afgudsdyrkelse, blodofre]” og sammensætningen *Blotmadur* ”*Idolorum cultur* [afgudsdyrker]”. Verbet *blóta* er dog også registreret i LexIsl (og sammen med *Blotmadur* og *Bloot* ”offer” hjemlet hos Syv Rostg. 50a, s. 97 tilf.).

Det norrøne *drápa* om særlig digtform (ONP *drápa*, ODS *Drapa*, *Drape*) medtages i LexRun med latinsk ækvivalent ”*Cantilena* [sang, vise]”, tilsvarende LexIsl (*dräpa* = *drápa*) med en fyldigere sagkyndig forklaring. Moth optager ordet (D 120) under opslaget *Dráp* (eller *Drape*)

og med en afvigende forklaring der tydeligvis er overtaget fra Kok: ”kal-
des de versz, som beskriver [D¹: et slags Danske versz som handler om]
høje personers mandelige bedrifter. *Carmen heroicum*”, jf. Kok GkS 777^c,
bl. 101^r (*Drapa*) med en tilsvarende latinsk forklaring.

Blandt andre gammelnordiske våbenbetegnelser har Moth G 99 ligesom
LexRun og LexIsl lemmaet *Geire* (Fritzner *geirr*), men også her forment-
lig efter Kok GkS 773 III, bl. 156^r *Geira*, med samme latinske ækvivalent
som denne: *Lancea* ’lanse’ hvor de trykte ordbøger til formen *Geir* har
andre ækvivalenter: *Verutum* ’spyd’, *Ensis* ’sværd’.

Man bemærker også den forskellige behandling af det norrøne *berserkr*
(ONP, jf. ODS *Bersærk*). Denne glose (ikke hos Kok) har et fyldigt opslag
(*Berserkur*) i LexRun med latinsk forklaring ”*Fuerunt olim viri famosi, fa-
cinorosi, robore plusquam humano* [var tidligere navnkundige mænd, ild-
gerningsmænd, i besiddelse af overmenneskelig styrke]”, et langt citat fra
Grettes saga og etymologisk forklaring med afledning af *Ber* ’nøgen, bar’
og *Serkur* ”indusium” ’tunika, underklædning’ ”*qvod in praelium ruerent
absqve lorica & galea* [fordi de kastede sig ind i kampen uden panser og
hjelm]”. En tilsvarende forklaring (og etymologi) har LexIsl *berserkur*:
”*Miles qui sine armis, lorica, Galea, &c. pugnat* [kriger som kæmper uden
våben, panser, hjelm osv.]”. Moth S 127 opslag *Bærserk* (sublemma under
hovedord *Serk*) giver imidlertid følgende definition: ”kaldes den som har
en harnisk på. *Loricatus homo*”. Og han er her øjensynligt bragt på vild-
spor af Peder Syv som (jf. note 102) bringer glosen og etymologien med
en uforklaret fejlagtig tolkning af *serkr* (*lorica*), en tolkning som også er
optaget i Moths artikel *Serk* (bet. 2)! Moth har også som Syv definitionen
’kæmpe’ i førsteledaktionen (B¹ 196 tilf.: ”en jette. *Gigas*”, kun denne
betydning), slutledaktionen ”en kæmpe *Atletha*” som bet. 2 i *Bærserk*-
artiklen.¹⁰¹

Som eksempler på tydelige paralleller mellem LexRun og Mothord-
bogen kan nævnes et lille knippe ord under midterbogstavet M: LexRun.
Matland ”*Terra ubi copia victus abundat* [land med et rigt forråd af føde-
midler]”, Moth M 5 *Madland* ”kaldes et frugtbart land. *Regio fertilis*”, jf.
Fritzner *matland*, Kalkar *Madland*. – LexRun *Meinvætt* ”*Spectra et ani-
malia perniosa* [spøgelse og skadevoldende dyr]”, Moth M 117 *Mên-
vette* ”kaldes et spøgelse, *Spectrum*”, jf. Fritzner *meinvætt*, ODS *Men-*

---

101 Ifølge Nielsen 1966 (2004) er afledningen af vn. *berr* mere sandsynlig end den i ODS an-
givne etymologi hvorefter førsteledet er ordet *bjørn*.

vætte. – LexRun *Mismæle* ”*Error lingvæ*”, Moth M 35 ”Er at fortale sig. *loquendo errare* [M¹: Er en forseelse i talen, at mand fortaler sig. *Error lingvæ*]”, jf. Fritzner *mismæli*, Kalkar *Mismæle*. De nævnte ord kan dog også være optaget via Peder Syv som i sine utrykte ordbogssamlinger selv udnytter Worm,¹⁰² jf. Rostg. 50a, s. 537 (*Madland*), s. 563 (*Meenvetter*), s. 575 (*Mismæle*). Det sidste ord har Moth tillige kunnet slå op i Syv 1682 (ordlisten), og det er i øvrigt medtaget som eksempel i Pontoppidan 1668 (DaGram II 254; markeringen her ”*vox Runica*” viser tydeligvis hen til Worm).¹⁰³ Her som i andre tilfælde med ikke bevarede bogstaver i hovedkilden Kok må også tages forbehold over for denne som mulig kilde.

En mere systematisk kildeudnyttelse på dette felt er imidlertid kun påvist for det værk som behandles i næste afsnit, Ole Worms *Runer*.

Ole Worm: *Runer Seu Danica Literatura Antiqvissima*¹⁰⁴

Dette Worms berømte pionerværk, ”det herlige Skrift om Runebogstavene” (Syv) blev først udgivet 1636 og forelå i et revideret og forøget optryk 1651, som er den af Moth benyttede og her citerede udgave (jf. note 98). ”*Runer*” giver som en forløber for hovedværket *Danicorum Monumentorum Libri Sex* (Seks bøger om danske runeindskrifter), 1643,¹⁰⁵ en introduktion til den nye runevidenskab. I en række kapitler berettes udførligt om runernes oprindelse og brug, om forskellige typer af runer, de gamle runealfabeter (runerækker), runetegnenes form og lydværdi, runenavne m.m. Et kapitel betitlet *De Literarum Danicarum usu Poëtico* (om de danske (rune)bogstavers brug i den poetiske litteratur) handler om den særlige brug af begrebsruner (symbolruner hvor runetegnet i teksten står

102 Under lemmaet *Berserkr* (Rostg. 50a, s. 89: ”Kemme, af *ber* eller *bar*, (*nudus*) *serk* (*lorica*) [sic]”) henvises både til ”Worm” og LexIsl.

103 Pontoppidan har flere steder i det omfattende eksempelstof i *Grammatica Danica* henvisninger til Worms *Specimen*, med reverens for ”celebratissimo Wormio”, se fx også DaGram II 159, sammensætninger (navne) med *As-* som førsteled, jf. ovenfor.

104 [’*Runer*’ eller den ældgamle danske bogstavskrift]. – Det første titelord er trykt med rune-bogstaver og er i den ældre faglitteratur almindeligt gengivet som ’*Runir*’ ved misforståelse af den næstsidsste ’stungne’ rune (= *ε*), der afspejler en detalje i runeskriften som i øvrigt er omhyggeligt forklaret af Worm (1651: 84): ”stingende *Is*, seu *I punctatum*”, jf. Syv 1663 (DaGram I 122): ”som kaldes *Stungne* og har priker i sig”.

105 Dette værk var – naturligt nok – også på hylderne i Moths bibliotek, sammen med tillægsbindet *Additamenta* 1651 (auktionskatalogets foliosektion nr. 643-44 der tillige registrerer *Fasti Danici*, udg. 1643 og *Regum Danicæ Series*, 1642).

for det begreb der ligger i runens navn) i verslitteraturen, og Worm giver som eksempel et kommenteret aftryk af den såkaldte norske runesang (se *Danske Runeindskrifter* 1941-42, II Text, sp. 983 med henvisninger). I et omfattende appendix (annonceret på titelbladet:) *De priscâ Danorum Poesi Dissertatio* 'afhandling om danernes gamle digtekunst' leverer han som opfølgning efter sine islandske kilder en lille norrøn poetik med beskrivelse af og eksempler på versformer som "Drottqvæt", (stav)rimregler etc. Og han aftrykker som prøver på skjaldekvad (og dermed de først trykte prøver i originalsproget, Schepelern 1984: 49) Egill Skallagrímssons *Höfuðlausn* og det af Worm benævnte Regner Lodbrogs sørgekvad eller mindekvad "*Epicedium potentissimi Regis Regneri Lodbrog* [den mægtige konge R.L.s dødssang]", som er det i norrøn litteratur også berømte *Krákumál* ("Vi hugger med kårde", se Finnur Jónsson 1973, B I 649-56). Det er især det sidste som er af interesse her, og som i øvrigt med sin tilknytning til den gamle danske sagnhistorie vakte størst interesse i samtiden. Der eksisterer en dansk oversættelse ved præsten Christen Berntsen Viborg, trykt 1652 og fremkaldt af Worms udgave af digtet (jf. Carl S. Petersen 1929: 553f, 608) og i øvrigt som vist ovenfor (II B) citeret af H.O. Nysted i hans bidrag til *Mothordbogen*, lemmaet 'Vaabenbrag'.¹⁰⁶

Teksterne er sat med runer – en promovring af den gamle bogstavskrift som i runeleksikonet hvor oplagsformerne er runeskræve, men der som nævnt modsat skjaldekvadene med en hjælpsom translitteration – og der er vedføjet (i *Krákumál* interlineært) en latinsk oversættelse og tillige for hver strofe en kommentarboks med forklaring til særlig vanskelige gloser. Hovedparten af kommentarerne til *Krákumál* tillige med et par af dem til Egill Skallagrímsson har Worm på pædagogisk vis, sammen med andre herhenhørende ord,¹⁰⁷ samlet i en selvstændig ordliste i slutningen af kapitel XXVII der handler om sproget i de gamle tekster. Listen er på 6½ tospaltede sider (s. 146-52) med i alt ca. 350 lemmaer) og skal altså give et indtryk af det gamle poetiske sprog, jf. den introducerende tekst ill. 8, oversat:

---

106 *Krákumál*stekstens historie kan følges i Worms korrespondance fra 1630'erne med Magnús Ólafsson (se ovenfor) og Saxoudgiveren Stephanus Stephanus, se Schepelern 1965-68 (registret). Det fremgår her at M. O., der i det første brev 1632 melder om sit fund af skjaldekvadet i et gammelt vanskeligt læseligt manuskript, har leveret ordforklaringer og dansk oversættelse, og Stephanus som har fået lejlighed til at tage en afskrift af digtet, en latinsk oversættelse. Moth har således haft gode hjælpemidler til sin udgave af digtet.

107 Ifølge Worm (*Runer*, s. 152) er størsteparten ("*maxima ex parte*") fra *Krákumál*.

er imo gefvor, fortrichit ob ih ma nes arwenden nemag, nob ih, nob thevo them bes ir wenden mag, imo ce fellgfrir wialbar KARLE ne wiralbit.

Ejus ævi complura alia, nostrum redolentia idioma inueniet, qui curiosius veteres perlustraverit annales: Sed nos ad alia properantes, hæc in transcurso saltim attingimus.

Neutiquam verò prætereundum, præscam nostram Lingvam, præter Dialectos cæteras, quas regionum & locorum diuersitas, vicinorum quoq; commercia peperisse videntur, peculiarem quandam habuisse Poëtis & Rhythmis solum familiarem, quam (cum Tropis, Allegoriis, mythologiis, aliisq; Emblematis fuerit referatissima) non quivis è vulgo capiebat, sed ii solum, qui Poëtico afflatus erant spiritu & ingenio acriori. Hujus specimen in Epicedio Regneri Lodbrogi Regis victoriosissimi mox exhibebimus: hic quarundam vocum indicem & interpretationem si proposuerimus, non abs re futurum speramus.

<i>A</i> <i>Dur</i> Antequam	<i>Aldur</i> lege Vitæ terminus
<i>Adal</i> Nobilitas	<i>Audra</i> instrumenta lignea
<i>Æ</i> Sæpè	quibus nivis superfici-
<i>Ædra</i> Desperatio	es calcatur.
<i>Æse</i> Ætas	<i>Audra</i> credis Naves. Endil
<i>Æger</i> Oceanus	enim nomen marinum
<i>Ægis</i> amulrar Naves	putatur.
<i>Ægis</i> asise naves, quasi Æ-	<i>Ar</i> Annus
gis asini.	<i>Afoer</i> Terra. <i>As</i> Odinum
<i>Ære</i> vel <i>Ere</i> , Littoralis	notat, <i>Ver</i> conjugem.
planities.	<i>Ail</i> Amor.
<i>Ærna</i> Sufficiens	<i>Astvinur</i> Amoris amicus
<i>Ættgoder</i> boni stemmatis	<i>Att</i> sive Sæmel
<i>Ættum</i> transegimus	<i>Arnur</i> Arcus
<i>Æstrijt</i> acriter	<i>Audit</i> Fortuna
<i>Aldur</i> Ætas	<i>Aorn</i> Aquila.
<i>Um Aldur</i> per secula	

III. 8. Ole Worm *Runer seu Danica Literatura Antiquissima*, 2. udg. 1651, s. 146 med introduktion til og første halvside af den meddelte ordliste med bogstav A.

Det bør dog ingenlunde forbigås at vort gamle sprog ud over andre dialekter som forskellige egne og steder og også handel med nabofolk synes at have affødt, har haft en speciel variant, kun velbekendt af poeter og versdigtere, som – stopfyldt som den var med billeder, allegorier, mytologiske henvisninger og andre forsiringer – ikke enhver menigmand mestrede men kun de som var opfyldt af den poetiske gejst og det skarpere vid. En prøve på dette vil jeg straks fremlægge i den sejræle kong Regner Lodbrogs mindekvad, men jeg håber det ikke vil være til unytte om jeg her meddeler en liste over og fortolkning af nogle (herhenhørende) ord.

Lemmerne fra Worms ordliste optræder i stort antal både i Laurids Koks manuskripter og efter ham også hos Moth. Denne har formentlig som så meget andet (se II A) de med Worm stemmende lemmer fra Kok – som hovedregel. Men der er også enkelte eksempler på ord som er medtaget af Moth, men ikke af Kok. Kok har i den redaktion af bogstav A der foreligger i Rostg. 51, og i de udarbejdede redaktioner af bogstaverne E – H (GkS 773 III) medtaget næsten alle Wormlistens ord med tilhørende latinske ækvivalenter. I arbejdsmanuskriptet til bogstaverne A – D (GkS 777^c) er derimod kun medtaget en god håndfuld. Moths udnyttelse af Wormlemmerne er lidt mere ujævn. Jeg dokumenterer lidt udførligere:

Bogstav A i Worms glossar rummer i alt 26 lemmer (se ill. 8). De er alle på nær 4: *Adal*, *Um Alldur*, *Att sinne*, *Audit*, medtaget i Koks Rostgaardmanuskript og med en enkelt undtagelse med de samme latinske ækvivalenter. Alle på nær én med brugsmarkøren ”P” dvs. ”Priscis” (hos de gamle, gammelt ord, se II A s. 39). Moth medtager i den tidlige A-redaktion (GkS 769 I) og i den første Æ-redaktion (GkS 769 XXIII) i alt 18 af Wormlistens lemmer, altså med nogle mangelsposter i forhold til Kok, fx *Alldur*, *Aldur lage*, ’alder’, ’død’. I den afsluttende redaktion er bevaret 14, dvs. godt halvdelen af Worms A-glossar. Eksempelvis (med markøren ”hosz gamle poëter”): A 29 marg. *Adur* ”førend. *anteqvam*”, også som hos Kok med ækvivalenten *Aliàs* ”ellers” (ONP *áðr*); A 209 *Asvær* ”kaldes jórden [...] *Terra*” (Worms forklaring: *As* ’Odin’ + *Ver* ’ægtefælle’, jf. LexPoet *ásverr*, medtages ikke); A 218 *Atmur* (sic, fejl for *Almur*) ”kaldes en bue [...] *Arcus*”;¹⁰⁸ A 219 *Audit* ”kaldes lykke [...]

108 Den meningsløse form er af Moth (og Kok) overtaget fra Worms liste hvor det som nævnt er trykfejl for *Almur* ’bue af elmetræ’ (LexPoet *almr*), således med den rette form Worm 1651: 193 i kommentarboksen til strofe 12 i *Krákumál* hvor ordet forekommer.

Fortuna” (jf. LexPoet *auðinn*, ONP *auðinn* 4). Under Æ giver Moth (Æ 9) ligesom Worm (og Kok) både ordet *Æger*, *Oceanus* ’hav’, hos Moth med tilretning af navneformen: *Æge*, og kenningerne for ’skibe’ *Ægis aundre*, *asne* (Worm *Ægis aundrar*, *asne*), ’(havguden) Ægirs ski, henholdsvis æsler’, LexPoet (*Ægis*) *ondurr*, *asni*). Moth har i flere tilfælde, som ved *Æger* > *Æge*, dansktillempet form i forhold til Worm (og Kok), således også fx A 214 *Astven*, Worm *Astvinur Amoris amicus* (LexPoet *ástvinr*), A 131 *Andre*’ski’, Worm *Andra*. (ONP *andr*, *andri*). Til Worms lemmaindførsel *Ættum transegimus*, der må være fejl for *Attum*, således strofe 11 i Krákumál: *attum odda messu* ’vi udkæmpede kampen (sværdenes sang)’ (jf. ONP *eiga* 22, LexPoet *messa*) har Moth i førsteredaktionen på fri hånd konstrueret formen *Ætte* ’Er at afgjøre noget. *Transigere*’ (Æ¹ 34 marg.), en nydamnelse som klogeligt er strøget i den endelige redaktion.

At Moth har haft Kok som første kilde, synes at fremgå bl.a. af ækvivalenten *Aliàs* ’Ellers’ til lemmaet *Adur* som ikke er hjemlet hos Worm. Et tydeligt aftryk af Kok er også indførelsen i et par tilfælde i førsteredaktionen af Wormlemmaer med Koks her almindelige markør ”P [= *Priscis*, se ovenfor]: Æ¹ 12 tilf. *Æges Aundrar*, Æ¹ 30 marg. *Ærne* (= smst. 29 marg. *Ærinn* ’nok. *Sufficiens*’); i slutredaktionen står de pågældende artikler henholdsvis (Æ 9 *Ægis aundrar*) med den sædvanlige ’poëter’-markør eller (Æ 24 *Ærne*) uden markør. Men omvendt har Moth lemmaet *Audit* ’lykke’ som ikke er med hos Kok, altså muligt vidnesbyrd om at Moth også har haft Worms *Runer* som førstekilde. Flere af Worms gloser med Mothparallel er i øvrigt også som tidligere berørt hjemlet i de andre aktuelle kilder, således LexIsl: *Æ* ’altid’, *Æfe* ’(tids)alder, levetid’, *Æger* ’hav’, *Almr* ’elmetræsue’, *Äst* [= *Ást*], ’kærlighed, venskab’, *ästvin* ’kær, elsket ven’ (*carus amicus*), ifølge Moth ’den som let kand forelske sig. *Amicus amoris*’ (jf. Worm ovenfor). De to sidste er også medtaget i LexRun (her også *Audid* ’lykke’) og i Syv 1692. Altså for så vidt andre kildemuligheder her. Den grundlæggende afhængighed af Wormlisten (formodentlig via Kok) fremgår dog tydeligt af de optagne trykfejl *Atmur* (for *Almur*, *Ættum* for *Attum*, jf. også nedenfor *Skiormar* for *Skiomar*, og i det hele taget mængden af fælles ord med også fælles latinske ækvivalenter.

Der er som antydnet vekslende grader af overensstemmelse mellem Wormlisten og Moth ved de forskellige bogstaver. Under F er fx i slutredaktionen kun noteret 2 (3) fælles lemmaer af de i alt 19 hos Worm, nemlig (Worm) *Flem Hasta* ’spyd’, *Flike Carnis frustum* ’stykke kød’, tilsvarende Moth F 215, 214 (se II A, s. 39f). Desuden en dansk/fordan-

sket udgave af ordet *Flugdreke* *Draco volans* 'flyvende drage' (Fritzner *flugdreki*) F 247 *Flyvedrage* "et lueagtigt Luftsÿn", samme latinske ækvi- valent. I førsteredaktionen er yderligere medtaget 2 ord fra Worms liste: F¹ 31 tilf. *Fagne* (kun det nøgne lemma), Worm *Fagna Lætari* 'glædes' (Fritzner *fagna*) og F¹ 394 *Forløg* "skebne. *Fatum*", Worm *Forlóg* (vel = *Forløg*, -lög) *Fata* (LexPoet *forlög*). Alle de nævnte ord er formentlig overtaget fra Kok som dog giver Worms islandske form for luftsynet (GkS 773 III, bl. 54^v *Flugdreke*).

Også ved de følgende bogstaver G, H hvor Kok inkluderer næsten alle Wormlistens henholdsvis 25 og 54 lemmaer, har Moth kun medtaget et beskedent udvalg. Længere frem i alfabetet er der imidlertid nogle flere overensstemmelser, og ved de sidste bogstaver (S – V) en meget fyldig udnyttelse af det norrøne ordstof.

Af de i alt 52 lemmaer under bogstav S optager Moth i sin slutredaktion, med nogle udeladelser fra førsteredaktionen, godt 30. Heriblandt en række af de betegnelser eller kenninger for 'sværd' som flourer i Krákumál. Gerne med tillempet form: S 61 *Sarlin* "Er, hosz gamle poëter, [S¹: Er i gamle tider kaldet] et sværd. *Gladius*", Worm *Sarlinns Gladius* (med forklaringen – ikke medtaget af Moth – *vulneris serpens* [sårets slange, LexPoet *sárlinnr*]. – S 426 *Skærebilde* "kaldes, hosz gamle poëter [S¹: "P", jf. nedenfor], en kârde, eller økse. *Ensis* [...] *Securis*", Worm *Skæribilldur Securis, ensis* (i kommentaren til Krákumál strofe 6 er de enkelte led i kompositummet forklaret som 'krigens blodbad' *militaris mactatio* (*Skera*) og 'åreladningsjern' *ferrum chirurgicum quo venæ secuntur*; (*Bildur*), jf. LexPoet *skerubildr*). – S 318 *Skiormer* "et sværds navn. *Nomen gladii* [S¹: kaldtes i gamle dage et sverd. *Gladius*]", Worm *Skiormar Gladius* (en fejl for *Skiomar*, jf. LexPoet *skjómi*; i aftrykket af strofe 14 hvor ordet forekommer, har ordet formen *Skiolmar!*).

Som tidligere ved eksemplerne fra bogstav A kan vi her konstatere at de norrøne ord ofte indføres i førsteredaktionen med den almindeligt af Kok brugte markør "P" (*Priscis*, hos de gamle), et vel sikkert vidnesbyrd om at Kok hvis manuskript til denne del af alfabetet jo ikke er bevaret, stadigvæk har været førstekilde. Fx (jf. også ovenfor) S¹ 9 marg. "Sær- elde *P. Ensis* [sværd]" (ikke i slutredaktionen), Worm "Særelda *Ensis*" (egentlig 'sårild', LexPoet *sáreldr*); S¹ 59 marg. "Segger [...] *P*. En mand. *Vir*" (S 93 marg. "kaldes en mand, hosz gamle poeter"), Worm "Seggur *Vir*" (LexPoet *seggr*). Ikke sjældent står de islandske lemmaer i øvrigt uden nogen form for brugsanvisning i begge redaktioner, således fx her S 100 *Seimer* "kaldes rigdom og formue. *Divitia*", Worm *Seimur Divitia*

(LexPoet *seimr* 'guld'), S 349 *Skraut* "prydelse, pynteri. *Ornatus*", Worm *Skraut Ornatus* (LexPoet *skraut*).

En særlig lemmagrube også med basis i Worms *Runer* udgøres af de gamle runenavne. De afhandles med stor grundighed i runeværket, med anførelse af forskellige varianter og redegørelse for den tilgrundliggende symbolværdi af de forskellige runeformer, fx M-runen (*Madr*, mand) med den karakteristiske lysestageform som forestiller en person med udstrakte arme, osv. En samlet liste over de i alt 59 navne, heriblandt dog mange blot ortografiske varianter, fordelt på 16 bogstaver (A, B, D, F osv) er givet *Runer* 1651 s. 84. Runenavnene florerer både hos Kok og i Mothordbogen. Kok har i den redaktion af bogstav af A som foreligger i Rostg. 51, og i de færdigredigerede bogstaver F og H (GkS 773 III) medtaget alle Wormlistens mange former. I arbejdsmanuskriptet A–D er kun medtaget et enkelt runenavn (A-runen *Aar*, GkS 777c, bl. 3^r). Fordelingen hos Moth er lidt ujævn. Der er vist nok ingen runenavne registreret under bogstaverne A, F og H, men under de andre relevante bogstaver medtages (vel via Kok) enten et udvalg eller de fleste (alle) af listens angivne former. Således under O alle fire opførte navne til det fjerde bogstav i den første runerække (Futhark): O 2 *Oås* (Worm *Oahs*) "kaldes det bøgstaf O, hosz de gamle", tilsvarende O 42 *Or*, O 57 *Os*, O 70 *Oys*. Under K, det sjette bogstav i den første runerække, 3 af 4: K 32, 419, 450 *Kan*, *Kyn*, *Køn* "kaldes det bøgstâu (bøgstaf) K", Worm har foruden de tre nævnte også formen *Kaun*.

Vi har i det foregående kunnet påvise belæg og muligt eller sikkert forbillede for en række af Moths norrøne gloser, først og fremmest i Worms *Runer* 1651, som nævnt formentlig helt eller delvis formidlet gennem Laurids Koks utrykte ordbog. Men det er langt fra alle de herhenhørende ord som har modsvarighed i de analyserede kilder, og der kan som det også er fremgået, ved fællesordene være forskelle i behandlingen, se ovenfor lemmaer som *Leife*, *Mærd*.

Ved bogstav A hvor vi har en række "gamle poëter"-ord med basis i Worms ordliste, er der flere tilsvarende lemmaer uden hjemmel hos Worm eller i de to ordbøger: A 20 *Adder* "kaldes upar, hosz gamle poëter. *Impar*" (? jf O 2 *Odde* "Er det, som er ulige", O¹ "p. F. [på Fynsk]", ODS III *odde*). Lemmaerne A 160 marg. *Ar* "kaldes en â, hosz gamle poëter. *Amnis*" og A 51 *Aflum* [eller] *Åulum* "kaldes den, hosz gamle poëter, som er langsom i sîn gang. *Formicinum gradum movens* [som bevæger sig med myreagtige skridt]" er ikke med i Worms liste, men medtaget i

kommentarerne til Krákumál strofe 1 og 2, som altså også synes udnyttet.¹⁰⁹ Norrøn baggrund, men uden den sædvanlige markering, har vel også ord som A 114 *Amage* "Er at kære, klage, tale på noget, hvøri ên er skêedt for nær" (OPS *ámága*), A 219 *Atyk* "Er det som er andet lîgt", i tidligere redaktion GkS 774 II, s. 182 *Atyk* rettet fra *Átyk*: "kaldes, på gammelt dansk, den, som er anden lîg" (jf. LexPoet *áþekkr*). Under bogstav L har Moth som nævnt ovenfor *Lýd* eller *Liode* "en vise" svarende til LexIsl *Liod* men er ene om sammensætningen *Liodebög* (L¹ 116 tilf. med tilnærmet islandsk form *lioda bök* "Visebog", Fritzner *ljóðabók*), ordet er dog også optaget i Peder Syvs samlinger, Rostg. 50a, s. 504 tilf. *Liodabook*. Uden hjemmel i de islandske ordbøger og Worm 1651 er også den kendte grammatiske fagterm L 230 *Lýdstàu* "en selflydende bögstaf" (Fritzner *ljóðstaf*) samt uforklarede lemmaer som L 246 *Lynde* "Er gammelt, og bemerker at sêe", smst. *Lynde* [eller] *Lyndur* "Er et ansigt" (L¹: "gl ord").¹¹⁰

Moth må åbenbart have haft andre resurser, og det er muligt at hans assistent i de tidlige faser af ordbogsarbejdet, den navnkundige Árni Magnússon, som allerede fra begyndelsen af 1690'erne var aktiv som famulus (bibliotekar) for Moth og i en periode havde ophold i hans hus, kan have bidraget på dette specielle felt (Molbech 1827: 258, Finnur Jónsson 1930: I 22, 31ff). Noget sikkert vidnesbyrd herom har vi dog ikke. De konkrete spor af Árni Magnússons medvirken begrænser sig til den bevarede korrespondance i forbindelse med den stort anlagte landsindsamling af ordbogsmateriale der fandt sted før redaktionen kom

109 De to sidste ord, som også er medtaget af Kok (Rostg. 51 og (*aulum*) GkS 777c, bl. 25'), er begge kimærer. Ordet *Ar* angiveligt 'å' må være flertalsform af *á*, jf. ONP 'á, og er fremkommet ved Worms fejltolkning af *Undarm* (*Undarn*) i Krákumál 2 som = 'sårfloder' "vulnerum amnes" hvor den rette tolkning er '(morgen)måltid, LexPoet *undurn*. Ordet *Aulum* med den angivne betydning *lente incedens* 'som går langsomt frem' i kommentaren til Krákumál I er en fejltolkning af sidsteleddet i kenningen *Lingaulum: igitur dicitur serpens, quod lentè per ericeta repat* 'således kaldes en slange fordi den kryber langsomt gennem lyngen'; den rette tolkning er 'lyngfisk', LexPoet *lyngolunn*. Se tekst og tolkning Jónsson 1967-73, A I 641, B I 649.

110 Det mærkelige ord L 77 *Ledom* "kaldes en nøgel, hosz gamle poëter" må trods den 'islandske' markør stamme fra Osterssøn Veylles lovleksikon. Veylle 1665: 499 giver dette lemma og denne forklaring med henvisning til og citat fra "Skaan. Low/ Arfvebogs 42. Cap." dvs. "Arvebog og Orbodemål", den ældste version af Valdemars sjællandske Lov som kun forekommer i håndskrifter af Skånske Lov. Den citerede passage kan efterses i DgL VII 38, tekst I af A. og O. hvor variantapparatet til formen *niklum* ("m[æth] sinum niklum [med sine nøgler]") giver den forvanskede form "ledom", registreret bl.a. i Ghemens udgave af Skånske Lov 1505 som må have været Veylles kilde.

rigtig i gang, og hvor A.M. var pennefører og holdt protokol over de indkomne bidrag, se Grüner-Nielsen 1939 og ovenfor I A. Han, A.M., var i øvrigt væk fra København og Danmark under sin store Islandsmission 1702-12.

Afslutningsvis skal nævnes at også en række af de norrøne lemmaer hos Moth, ligesom mange af de norske, se III D, får et efterliv i VSO, vist især i midterbindene. VSO optager således enkelte runenavne, med Moth som angivet kilde *Kyn* ”Kaldes Bogstavet K (ventelig en Udtale af Runebenævnelsen *Kaun*)”, bind 3 1820. Sammesteds også *Lagh* (men uden Mothreference) ”Den gamle Benævnelse paa Bogstavet L. efter Runebenævnelsen: *Lagur*”. Og den første trykte store danske ordbog medtager også som forældede (”obsolete”) og med Moth som kilde flere af de på de foregående sider nævnte andre norrøne Mothlemmaer. *Leifer* med betydningsangivelsen ”Forlader, gaaer fra, tager sig ikke af” og ”Tillader, giver Forlov”, *Liode* ”Et Digt, en Sang, en Vise” med sammensætningen *Liodebog* ”En Visebog”, *Liom* ”Skin, Glands, Klarhed, Lys”, *Lydstav* ”Et selvydende Bogstav, en Vocal”. Ordet *Mærd*, også nævnt ovenfor, optages i bind 4 (1826) med en anden (yngre) kilde end Moth og med en forklaring der ligger nær den af Moth givne: ”Roes, Digt til Ens Roes”. Jf. i øvrigt Kolsrud 1957: 9.

III F Faglige kilder

Dette, det sidste afsnit i denne del af kildestudierne får – desværre – uundgåeligt karakter af en torso! Som nævnt i forord og indledning har jeg ikke i forbindelse med nærværende studier kunnet gå nærmere ind på en undersøgelse af kildeforholdet ved den del af ordbogskomplekset som i den endelige redaktion huses i realleksikonet. Det vil sige, som også nævnt tidligere, ved siden af det dominerende geografiske stof hele det ”naturhistoriske” (botaniske, zoologiske) og medicinske (anatomiske) fagområde.

Man vil i den registrering af Moths bibliotek som er givet i auktionkataloget 1719, have et udmærket udgangspunkt for videre undersøgelser i de mange danske og latinske fagbøger som er registreret her, herunder bl.a. en række latinske geografiske og medicinske specialeksika. Supplerende undersøgelser på dette felt (det geografiske navnestof) er faktisk allerede i gang, se Boeck 2014.

Til dele af det naturhistoriske stof i realleksikonet er der dog givet kildeoplysninger i det foregående, nemlig i afsnittet om Moths hovedkilde

Laurids Kok (II A). Mange af Koks botaniske og zoologiske encyklopædiske artikler er overtaget, eventuelt i lidt ændret eller forkortet form, af Moth, indført i førsteredaktionen og endelig placeret i realleksikonet, se eksempler ovenfor i det nævnte afsnit, bl.a. med aftryk af en Kokartikel i Mothregi.

Det er som nævnt en ret snævert defineret kreds af fagord som tilgodeses i realleksikonet, og der er også i verbalordbogen en række fagspecifikke lemnaer. Således forskellige ord fra håndværksfag hvor Moths nærmeste forlæg i nogle observerede tilfælde også er hans hovedkilde Laurids Kok. Det gælder bogtrykkerord som F¹ 625 *Fundament* 'underlag for trykform', se ovenfor s. 37, F 330 *Formbret* 'satsbræt' (ODS *Formbræt* 2), Kok GkS 773 III, bl. 118^v (kun lemma uden forklaring). Videre nogle udtryk fra skomagerfaget (Moth "hosz skomagerne"): F 2 *Fadskieppe* 'aflægningsfad for læderaffald', Kok smst., bl. 22^v, se s. 43. Udenfor det bevarede Kokmanuskript men her med parallel hos Peder Syv (Rostg. 50a, s. 448 tilf.) er et andet skomagerord K¹ 369 marg. *Krispelholt*, i slutredaktionen K 348 ændret til *Krispeltræ* (ODS: 'redskab til at opskrue narven'). Forskellige ord fra landbrug og bondeliv er nævnt ovenfor (III C) med kildeforlæg i Moths dialektsamlinger.

På et par specielle områder foreligger der kildemateriale i form af bevarede håndskrevne ordlister eller en trykt specialordbog som giver basis for en nærmere omtale, se de følgende kapitelaflsnit. Her skal først for en fuldstændigheds skyld nævnes at der udover de nedenfor omtalte ordlister med urmager- og sukkerfabrikationsord også er bevaret en lille liste med angivelser af "Læst", altså rummål for tøndevise udmålte varer (ODS II *Læst* 2). Det er et ganske lille læg i samlingsbindet GkS 773 II (bl. 2-3 med 3 beskrevne sider), og det indeholder en oversigt over lokalt bestemte målsangivelser for forskellige varegrupper; fx "Lest fisk [dvs.] 100 fisk på Îsland", "Havre [bl.a.] 40 t[ønder] på Gulland, 60 t[ønder] i Fyen" osv. Men listen er åbenbart ikke udnyttet i ordbogen under *Lest* (L 126). Desuden er der foran i håndskriftet GkS 777b (se ovenfor I A) indhæftet 2 smalle folioblade (det sidste kun med 16 linjers tekst) med egenhændig opstilling af forskellige skibstekniske udtryk, uvist efter hvilken kilde: *Bardon* (ODS *Bardun*), *Bergine Râ* (ODS *Begineraa*), *Blinde* (ODS II *Blinde* 1), *Bouline* (ODS *Bugline*) osv. De er i vidt omfang som de her nævnte optaget i realleksikonet med en længere sagkyndig forklaring og ofte, men ikke gennemført, også med en henvisningsartikel i ver-

balordbogen. Men de falder altså udenfor nærværende undersøgelses rammer.¹¹¹

Urmagerværksted og "Sukkerhus"

Et vidnesbyrd om den meget bredt anlagte materialebasis for ordbogen er et par i samlingsbindet GkS 773 II bevarede ordllister for to specielle fagområder: en egenhændig liste med urmagerudtryk (bl. 138-43) og en fortegnelse med ukendt hånd (bl. 13-16) over "de Ord Som er brugelig på Sukker-Huuset" (dvs. det såkaldte "Sukker-Raffinaderie-Huus" på Christianshavn, se Thurah *Hafnia Hodierna* 1748 (facsimileudgave 1967), s. 191, tavle LI). For begge lister gælder dog at de åbenbart kun er sporadisk – om overhovedet – udnyttet i ordbogsmanuskripterne.

Den egenhændige lille liste med urmagerord har udpræget kladdekarakter, uden gennemført alfabetisk orden og med flere overstregede udkast til andetsteds indførte artikler. Af de 6 aflangt smalle blade er kun de 7 sider fuldt beskrevne. Der er i alt ca. 40 indførsler, ca. en tredjedel blot nøgne lemmer, men også en række udførligt forklarede fagord. Det er imidlertid kun nogle stykker der er medtaget i ordbogen og i så fald med afvigende og kortere definition. Ordet *Snegl* (ODS *Snegl* 2.6, II *Snekke* 2.4) defineres dog S 568 (betydning 3 – senere overstreget – i opslaget *Snegl* [eller] *Sneil*) på lignende måde som i listen: "Et rêdskab i småe klokker [ure], hvor kæden eller strengen vindes op på", listen bl. 141^r: *Sneile* (sic) "er det stykke i Seierverk som kæden vindes op på fra Fêd[er] huset [se nedenfor], når uret opdrages". Et par andre fælles ord har en lang detaljeret beskrivelse i listen og gøres kort af i ordbogen. Således bl. 141^r *Stîghiul* "Er et hiul på Seierverk, som har skakke [korte] tender på den side som vender mod u-roen, og er slet [glat, jævn] på den anden side, har en velbom [aksel] midt igennem sig, på hvisz êne ende det sidder fast [osv.]",

---

111 Det skal også kort nævnes her at der i førsteredaktionen et par steder er truffet henvisninger til et af 1600-tallets vigtige fagværker, Arent Berntsen *Dannemarckis og Norgis Fructibar Herlighed*, 1656. Bl. a. følgende: M¹ 14 marg. "Man hâr [mankehâr, jf. ODS *Manhaar*] AB. 200, 264", i slutredaktionen M 46 *Manhâr* [...] *crinis jubæ*" (uden AB.-henvisning), jf. Berntsen II [Anden Bog], s. 200, 264; M¹ 27 tilf. "Måls jôrd. Ar. bernt. p. 447, slutredaktionen M 40 "kaldes en landsbyes tilliggende jôrd, med ager og eng, som er målt og dêlt bymendene imellem", jf. Berntsen III [Tredie Bog], s. 447, Kalkar *Målsjôrd*. – Den særlig juridiske brug af ordet *mæle* (ODS III *mæle* 2) "udsige med retsvirkning, dømme", Moth M 35 *Mæle* 2 "at dømme", indføres i førsteredaktionen M¹ 197 tilf. i et par citater med henvisning til Berntsen: "vi mæle ham fordêlt [dømt] at være. AB. 359", "Vi mæle hans lou tryg og fast. AB. 478", jf. de anførte steder Berntsen II i redegørelsen for proceduren ved forskellige private søgsmål.

Moth S 808 *Stîghiul* ”kaldes det hiul i et Seierverk, som sidder nest ved Uroen, og holder den i jefn gang” (jf. ODS *Stighjul*). Tilsvarende ved bl. 139^r *Kronhiul*, Moth K 353, jf. ODS *Kronhjul*, bl. 143^r *Uro*, Moth U¹ 198 (ikke i slutredaktionen), ODS I *Uro* 5.1. Men fagtermer som *Bundhiul* (*Lille* og *Store Bundhiul*, begge ODS med yngre belæg), *Federhûsz* (ODS *Fjederhus* med yngre belæg) og en hel række andre er ikke optaget i ordbogsmanuskripterne. Om listen således ikke er vigtig i et kildeperspektiv på samme måde som de ligeledes egenhændige Huitfeldtexcerpter (III A), så er den dog interessant som vidnesbyrd om Moths engagerede arbejde også med forskellige fagterminologier. Kilden for disse excerpter er ikke oplyst.

Den sidstnævnte liste med ord fra sukkerraffinaderiet præsenterer i alt på 4 folioblade (7 beskrevne sider) 137 lemmaer, inkl. sammensætninger, men der er kun få sammenfald med ordbogen. Det som sukkerlisten (bl. 14^v) kalder *Lumpen Sukker* (”Er det sletteste”), er i ordbogen registreret som *Lumper*, L 221 ”kaldes det sletteste sukker”, jf. ODS I *Lump* 3. Ordet *Melis*, egentlig sukker fra Malta, jf. ODS med yngre belæg, har Moth i førsteredaktionen under opslag *Mêl Sukker* (M¹ 95 marg. ”det grove sprøde sukker”) og i forbindelsen (smst. 89 tilf.) *Melisz Sukker*; i samme betydning *Mêlsukker* i den endelige redaktion M 109. Ordet er ikke opslag i sukkerlisten, men anført i forbindelsen *Nette meelis* og *Plette meelis* (”Nafn på Sukkeret”). Der er et par fælles ord under sammensætningerne med *Sukker-*, men med indbyrdes afvigende forklaringer: listen bl. 15^v *Sukkerhuusz* ”Hvor Sukkeret forarbeides”, Moth S 918 ”kaldes et hûsz hvor sukker skæres [renses]”, listen smst. *Sukkerkiiste* ”4-kantede Kiister hvorudi sukkeret bekommes”, Moth S 918 kun med latinsk ækvivalent ”*Arca saccharina*”. Moth har (smst.) *Sukkerkandi* ”kaldes hart sukker, klårt og gennemsigtig, brúnt eller hvidt, som først bléf giôrt i Kandien [Kreta]” (ODS *Sukkerkandis*), listen bringer (bl. 13^r) dette ord uden forklaring under opslaget *Candis*, et lemma som ikke er med (som simpleksord) i Mothordbogen. Fælles opslag er også et par almindelige fagord (med samtidige belæg, se Kalkar) som *Pudersukker* og *Stertsukker* (ODS *Stjærtsukker*), listen bl. 15^v ”Det beste Sukker”, Moth S 804 *Stiertsukker* ”kaldes et slag fint sukker, som gøres fint på pinde”, i førsteredaktionen med samme form (*Stærtsukker*) som i sukkerlisten ”Er meget fint sukker”. Men de mange andre specielle, ofte tysksprogede betegnelser for produktionsprocesser og produkter har ikke fundet plads i ordbogen, hvad man heller ikke kunne forvente: *Candis Brodt* (”Nafn på Sukker”), *Gesmolt* [smeltet] *Sirup* (”Er noget bedre end som Bastart Sirup”), *Klarepanne* (”Hvor Sukkeret klares

i”), *Raspe* (”Rive Sukkeret”), *Vergadden* (”At samle Sirup af smaa potter i store”, ty. *vergatten*).

Juridica: Osterssøn Veylle, Danske Lov m.m.

Blandt de faglige ord i verbalordbogen er også en række fra det juridiske og administrative sprog. Det var et område der i særlig grad måtte interessere Moth som tidligere fremtrædende embedsmand og administrator, en overgang også med sæde i Højesteret. Han havde i sit bibliotek ifølge auktionskataloget naturligvis de centrale lovtekster Kongeloven fra 1709 (foliosektionen nr. 190) og Christian V’s Danske og Norske Lov 1683 og 1687, de sidste tillige med bl.a. en samling af forordninger 1643-1714 og en ældre retskilde som ”Christiani IV. Danmarckis Rigis Ret og Deele. 1621” i kvartosektionen nr. 69-80. Af de gamle landskabslove registrerer kataloget kun en ikke nærmere identificeret udgave af Jyske Lov (smst. nr. 99). Men Moth havde også her et leksikografisk hjælpemiddel, nemlig den tidligere nævnte juridiske ordbog af Christen Osterssøn Veylle *Glossarium Juridico-Danicum*, 1641, revideret og udvidet udgave 1652 (med uændret optryk 1665) *Glossarium Juridicum Danico-Norvegicum*. Det er denne sidste udgave eller optrykket 1665 – et digert værk på 858 sider med et 49-siders appendiks med oversigt over bøder og ”Faldsmaal” – som Moth har benyttet. Auktionskataloget (kvartosektionen nr. 104) giver ikke årstal, men det fremgår af en marginalnote til lemmaet *Feilemark* i førsteredaktionen: ”*Osters. p. 267*” (F¹ 110, ikke medtaget i den endelige redaktion).¹¹² I det følgende citeres efter 1665-udgaven.

Veylle leverer i sin meget benyttede håndbog – tre udgaver i en 25 års periode – grundige forklaringer og kommentarer til de juridiske termer (og andre udvalgte ord) i de gamle landskabslove og senere lovsamlinger, i andenudgaven også med dækning af den norske lov. Han søger tillige at give et realregister til lovene med omtale fx af de forskellige bestemmelser vedrørende bønder, præster osv. Ordforklaringerne suppleres i et vist, vekslende omfang af latinske ækvivalenter (jf. Petersen 1929: 806ff). Det

---

112 Ordet defineres af Moth (F 125) med basis i Veylle: ”Var før spil og læg, med kort og terninger, som øvedes på markeder af spillemænd og diszlige gemene [alle vegne optrædende] folk, for at bedrage de gemene [almindelige mennesker] deres penge fra” og med en latinsk ækvivalent *Forum aleatorium* (’hasard-, spillemarked’) = Moths hovedkilde Laurids Kok som altså også har ordet (GkS 773 III, bl.37). En kulturhistorisk interessant videre oplysning om ordet hos Veylle (se Kalkar *Fejlemarked*) er ikke medtaget af Moth.

Ill. 9. Chr. Osterssøn Veylle *Glossarium Juridicum Danico-Norvegicum* 3. udg. 1665, titelblad.

er tydeligt at Moth, som naturligt måtte være, har støttet sig til dette standardværk både hvad angår selve lemmaudvalg på dette specielle område og også mht. ordforklaringerne i de enkelte artikler.¹¹³

Under bogstav A bringer Mothordbogen (A 21f) fx ligesom Veylle en række sammensætninger med *Adel-* som førsteled. Bl.a. *Adelbonde* 'selvejerbonde' *Adelbondebarn* 'ægtefødt barn', *Adelby* 'hovedlandsby' (Kalkar *Adelbonde, -bomdebarn, -by*), *Adelkøbing* 'købstad' (jf. GldO *køping*). Moths hovedkilde Laurids Kok (GkS 777c, bl. 5^r) har det samme udvalg men kun latinske ækvivalenter hvor Moths definitioner afspejler Veylle, fx *Adelbonde* "kaldtes, for dum, den bonde, som besad en gård [...] og opholdt fuld leding og landskyld [A¹: landvern]", Veylle "den rette [...] Hosbond for Gaarden/ som opholder fuld Leding og Landvern", *Adelkøbing* i den tidlige redaktion A¹ 24: "kaldtes den kiøbsted, hvor årlig market og akseltorf holdtes [osv. med en tekst der er strøget i den endelige redaktion], Veylle "Kiøbstæd [...] hvor Aarlig Marcket oc Axeltorff holdis". Ordet *Afnebak* (*Aunebak, Agnebak*, kendt fra Valdemars Sjællandske Lov og Skånske Lov, Kalkar *Agnebag*) forklares (A 57) efter Veylle: "den, som om aftenen eller natten stiel korn i negen enten på mark eller andensteds", Veylle 35 "kaldis den som stiel Kornet udi Negen paa Ageren/ eller andensteds om Natten". Lemmaet er i Moths etymologiske opstilling indført som sublemma under *Aften* hvor det, også efter Veylle, sammenstilles med *Aftenbakke* (flagermus).

Som eksempel på en mere systematisk udnyttelse af lovleksikonet skal jeg her kort vise behandlingen af de mange betegnelser for edsafflæggelser der er kendt fra den gamle lovlitteratur, specielt landskabslovene.

Veylle har under opslaget *Eed* (s. 228ff) en udførlig fortegnelse fordelt på 2 lister med henholdsvis 12 og 25 poster, som regel med "videre Forklaring" på alfabetisk plads i ordbogen hvortil læseren da henvises. Alle 12 poster i den første liste over "alle de slags Eeder oc Tow [jf. ODS I *Tog*] som naffngifvis udi Lowerne" og tillige 8 poster fra den anden blandede liste (med ved siden af andet en række specielle embedseder) medtages af Moth. Hele dette materiale som præsenteres i noget tilfældig, ikke alfabetiseret orden hos Veylle, er af Moth redigeret og smukt opstillet i en alfabetisk række sublemmaer under opslagsordet *Éd* (E 4ff) med indledende bemærkning om at det er gamle, ikke mere brugelige lovsord: *Bøgs-* [el-

113 Til dokumentation af det gamle ordstof citeres, foruden Kalkar og i givet fald ODS, online-udgaven af DSL's *Gammeldansk Ordbog* med det komplette, digitaliserede seddelarkiv (GldO) samt G.F.V. Lund *Det ældste danske skriftsprog ordforråd*. 1877 (1967) (Lund).

ler] *Boger-éd, Frender-éd, Hyldings-éd* osv. Og med praktisk gruppering af en række specielle nævningeeder under fællesopslag *Nefningers-éd* (*Herredsnefningsers, eller Sandemends éd, Kirkenefningers éd* osv.). I forklaringerne til de enkelte sublemmaopslag er der tydelige aftryk af Veylle, oftest af de udførligere artikler på alfabetisk plads i lovleksikonet: fælles formuleringer, i flere tilfælde en mere eller mindre ordret overførelse af definitioneren i Veylles artikler. Eksempelvis:

Jefne- [eller] *Jepnede-éd* [sic, se Veylle nedenfor; jf. GldO *javntheeth* ('ed på at ville acceptere samme vilkår'), ODS *Jævned* 1] var en tålelig éd, som sores til tinge med opragte fingre, eller på bøg [jf. ODS-S *Bogsed*] og ikke på helligdom [relikvie, jf. Kalkar *Helligdom* sp. 205a, l. 14].

Veylle 404 under opslag *Jefne lod* 'lige (arve)lod':

Jempnede Eed [eller] *Jeffne Eed* [...] er lidelig eller taalelig Eed/ som sværgis inden Tinge/ med oprackte Fingre/ eller paa Bog/ oc icke paa Helligdom [med henvisning til Skånske Lov].

Tilsvarende tæt overensstemmelse ses bl.a. ved (sub)lemmaer som *Ordholdsnefningsers-éd* (jf. Kalkar *Ordhold(s)ed*): ”var en éd som skulde sverges af gamle, vise og forstandige mend af rigens Råd og Adel, når der var trette imellem konger og fyrster om lande og eiendom, og om avindskiöld [sic], om de, som de opkræves på, har holdt ôrd og éd, som ærlige mend bør”), Veylle 600 *Ordholdnæffn* tilsvarende med yderligere kommentarer og tilføjelser; *Tolfmends-éd* (GldO *tolvmanneeth*), Veylle 228 *Tolff Lowfa-ste* [...] *Dannemænds Eed*, hvor Moth har fulgt henvisningen til opslaget *Eyere* (s. 243) og benyttet teksten der.

De fleste af sublemmaerne i Moths *Éd*-artikel er også indført på alfabetisk plads i ordbogen, i redigeret form, forkortet men også udvidet eller suppleret. Fx følger Moth under opslaget S 108 *Sæter-ed* (sic) til den tidligere (E 6) givne forklaring ”var seks mends éd” en nærmere angivelse af hvilke sager (i den norske lov, jf. Fritzner *séttareidör*) det drejede sig om, efter Veylles udførligere artikel på alfabetisk plads (s. 679). Et par af Veylles *Eeds*-opslag som mangler i Moths *Éd*-artikel, er også optaget i ordbogen på alfabetisk plads og giver ligeledes eksempler på mer eller mindre direkte overførte Veylle-definitioner: H 64 *Håndtagen éd* (jf. Kalkar *Håndtagen*) ”kaldes den éd, som med sammenlagde hender gøres på åstæderne, og ikke på bøg, og det om Markeskel, laus hefd [ODS *Lavhævd*], eller indstefning”, Veylle 354 tilsvarende; *Borger-éd* (B 316, ved

opnåelse af borgerskab), jf. Veylle 139. Uden parallel hos Veylle er den også kurante *Troeskabs-éd* (T 186: ”den éd, som undersatter svær deres konge”).

Der er talrige eksempler på andre gamle retstermini, ”gamle Lous ôrd”, eller andre ord som forekommer i lovlitteraturen og er forklaret af Veylle, og som optages af Moth med definitioner som er inspireret af eller direkte overtaget fra Veylle. Et par supplerende, blandede eksempler (Moths latinske ækvivalenter medtages hvor der er paralleller hos Veylle):

G 84 *Gårdniding* (GldO *gornithing*) ”kaldes den, som dræber an[den] mands kvêg, som ståer bunden i hans enemerke. *qui pecori alieno damnum infert* [se straks nedenfor]” – Veylle 311 ”Gaard-Niding/ *Hostis clancularius, qui animo infesto alterius pecori damnum infert, malignus, protervus. Lat.* [en hemmelig fjende som ildesindet skader en anden mands kvæg, en ondskabsfuld, ufor-skammet person] siger oc kalder Lowen den/ der dræber anden Mands Fæ/ som er heftet eller bunden/ eller staar i Bondens Ornum [se nedenfor] [...] hans Ennemercke eller Toft [osv, med yderligere forklaringer og kildehenvisninger]”.¹¹⁴

N 76 *Nokkekone* (GldO *nokkekone*, Lund *nokkækunæ*, jf. ODS II *Nokke*) ”kaldes en enke uden sønner, som [N¹: Er den enke, som har ingen sønner, og] sidder i fellig med sine døttre”. – Veylle 579 ”Nocke-Kone/ eller Nocke Qvinde/ er den Encke-Qvinde/ som hafver ingen Sønnen/ oc sidder i fellig eller fled med sine Døttre/ uden Mand [osv., med nærmere forklaring og kildehenvisninger]”.¹¹⁵

O 3 *Odel* (jf. ODS) ”kaldes en jôrd, som en har eiedt fri og upåkært i tredeve år [O¹: Er den jord, som har fuldt en æt eller slegt, upåkæ-redt i 30 år eller længere]”. – Veylle 582 “[...] er den Jord/ som hafver fuld en Eet eller Slect udi 30. Aar/ eller længere [osv, med fyldige forklaringer over 2½ side til de forskellige odelsretsbestem-melser og lemmaer som *Odels(-)Gods*, *(-)Jord*, *(-)Mand*, *(-)Vidne*, bortset fra det sidste også hos Moth]”.

114 Den latinske forklaring er ordret overtaget fra DictHerl, opslag *Gaardniding*. Den genbruges også af Kok som altså ligeledes optager ordet (GKS 773 III, bl. 147), og videreføres som det ses, i forkortet form af Moth.

115 Moth bringer også N 75 ordet i formen *Nokkone* med en (hjemmestrikket?) etymologisk forklaring: ”kaldes den, som ingen mand haver i fellig, arf, skifte eller andet med sig, men tager nok alene. *foemina abundans divitiæ* [en meget rig kvinde]”.

O 56 *Ornum* (jf. ODS) ”et sært [afskilt, selvstændigt] stykke jôrd, som af arrilds tîd ved indhegning haver væredt skilt fra rêbs land. *Ager exsors*”. – Veylle 601 ”Ornum/ *ager exsors* [...] er et sær stykke Jord/ som aff Arilds tid hafver været indgrafvit eller affmercket med Grøfft/ Stabel eler Steen/ som [...] Eenemercke/ hvilcket icke kand drifvis under Reeb [osv., med videre forklaring, jf. ODS I *Reb* 3]”. Begge ordbøger har variantformen med initialt H, Moth H 266 *Hornum* (H¹ også formen *Hornumme*), Veylle 380 *Hornumme*.

En speciel sårbodsbestemmelse i Eriks Sjællandske Lov (DgLV 457, tekst 2, det gamle Ghementryk 1505, optrykt af Mads Vingaard 1576, åbenbart Veylles kilde) har Veylle kommenteret og forklaret under opslaget *Mollogs-Skielder* efter en frase i den aktuelle lovtekst: ”hwert been som i mollogh skældher” (jf. GldO *mullogh, skjalle*). Veylles tekst er udskrevet af Moth i førsteredaktionen:

M¹ 149 tilf. *Mollugs-skelder* ”bekken lÿd [dvs.] den bod nemlig to øre som gives for hver bèn [knoglestump ved ”benhugget sår” hvorved knoglen beskadiges], som er så stôr at de kand høres ved klang i bekkenet, når badskeren tôer hugged eller slagen sår” (teksten ændret og tydeliggjort i den endelige redaktion M 161 marg., som indledes med oplysningen ”ståer i gamle sælandske lou”). – Veylle 561 *Mollogs-Skielder* ”findis i den Sielandske Low 3. Bog/ 11. Cap [...] oc maa uden tvifl/ være forsat aff *Typographo* [...] skal saaledis forstaa: at for hvert Been/ som ere saa store [osv. som ovenfor] derfor skal bødis 2. Øre”.

I udvalget af gamle, forklaringskrævende ord i lovteksterne – udover de specielle retstermer – bringer Veylle også et par fra Jyske Lovs fortale (”Kong Voldemars *Præfation* til Lowen”, ”in *præfat. jur. Cimbr.*”) med tilhørende citater af de kendte passager: s. 404 *Jefve* ”at tvifle” (”Hvor mand jefver eller kjfver om Sandhed”) (GldO *æve*); s. 602 *Orvis* ”nøyes/ eller være til freds” (”Vilde hver orfvis med sit eget”) (GldO *orves*); s. 726 *Spæct* ”Fred/ Tryghed oc Sickerhed (”nyde deris Ret oc Spæct”) (GldO *spæct*). Moth har de samme gloser, eventuelt med basis her,¹¹⁶ men kun med brugsmarkør ved

116 Ordene er også hjemlet hos Peder Syv, *Jever* og *Spekt* både i ordlisten i *Betenkninger* (Da-Gram I 161, 164) og i ordbogssamlingerne Rostg. 221, s. 163, Rostg. 50b, s. 417, *Orves* i ordbogssamlingerne Rostg. 50b, s. 65 (jf. II D).

den sidste: J¹ 81 tilf. *Jeve* ”at tvile [...] at vanke hid og did”, slutredaktion J 87 ”at vanke híd og díd” med frasen ”Hand jever. *in dubio est animus*”, smst. J 108 *Jæve* ”at være tvílrádig”; O 57 *Orves* ”Er at nøies, være til freds med”; S¹ 434 marg. *Spægt* ”Er, på gammel dansk, fred og Sikkerhed”, uden brugsmarkør og med udvidet tekst i slutredaktionen S 633 ”kaldes det, når alle er holdt i ave, så at der er fred rolighed og sikkerhed i landet”.

Ordstoffet fra den norske lovlitteratur, dvs. specielt *Norske Lov*, Christian IV’s ”Den Norske Low-Bog” 1604 (se Veylles indledende kildefortegnelse bl. c2^v), er fyldigt tilgodeset i lovleksikonets to sidste udgaver og videreført af Moth. Blandt de mange her aktuelle opslag kan eksempelvis nævnes (jf. også ovenfor *Sæter-éd*, *Odel*) Moth E 89 *Etleding* med tilhørende verbum *Etlede* (jf. Kalkar *Ætlede*, -ing, ODS *ætlede* 1) med en definition i den tidlige redaktion A¹ 83 som er overtaget fra Veylle: ”Ætleding [...] Er den, som nogen haver gjort til sin arving, eller lyst i kiøn og kuld” (slutredaktionen E 89 ”kaldes den, som er antagen til arving af en fremmed, og fører hans navn og våben”), Veylle 233 *Eet-leding* tilsvarende (med yderligere tekst). – F 167 *Findingspek* (jf. NO *finnarspekk*) igen med en definition i den første redaktion (F¹ 170) som svarer til Veylle: ”kaldes den løn, som den fåer, der finder en hval, som er et stykke af spekket”, Veylle 269: ”den Løn oc Betalning den bekommer/ som hitter Hval i Norge/ oc hand maa affskiare/ saa stort oc viit som Lowen tillader [osv., med yderligere bestemmelser]”.¹¹⁷ – Moth har (L 203) som Veylle ordet *Låg-* [eller] *Låumand* ”kaldes en Landsdommer i Norge”, Veylle 487 ”Laugmand i Norge [...] er saa meget som Landsdommer i Danmarck” (jf. ODS *Lagmand*), og desuden, med egne forklaringer, lemmer som *Laugret*, *Laugretsmend*, om lagtinget og domsmænd.

Langt hovedparten af lovleksikonets lemmer, som i kraft af funktionen som realregister også omfatter mange ord fra det almindelige ordforråd, er med i Mothordbogen. Som det fremgår af de anførte eksempler, fremtræder et eventuelt kildeforhold dog også her – som i andre tilfælde – ofte tydeligst i førsteredaktionen. Nogle af lovleksikonets ord er i øvrigt kun optaget her, senere udskudt. Det gælder således ordet *Frendsome* ”slegt”

---

117 Moths slutredaktion F 167 ”Kaldes et stykke spek af en død hval, som er finderens løn”. Laurids Kok har (GKS 773 III, bl. 45^v) både *Findings Spæk* ”skal dend have, som finder en hval” og ligesom Moth også *Findings Hval*, det sidste ikke som opslag hos Veylle. Lemmaet *Ætleding* (i denne form) har Moth også kunnet slå op hos Kok (Rostg. 51, s. 23) hvor det defineres ”Adoptio”, en betydning som Moth optager i slutredaktionen som bet. 2 ”den gerning at gøre til arving. *Adoptio*”.

(GldO *frændsæme*) som er tilføjet i førsteredaktionen af bogstav F (F¹ 569 marg.), jf. Veylle 300 *Frændsommen* [eller] *Frændsomme* ”Slect oc Frender”, men ikke bevaret i den endelige udarbejdelse. (Ordet er også medtaget af Laurids Kok, GkS 773 III, bl. 133^r, som norsk og kun med latinsk ækvivalent). Med en af de meget sjældne præcise Veyllereferencer er i førsteredaktionen G¹ 117 tilf. indført: ”gerade linne. Osters 752” uden nærmere forklaring. Udtrykket (jf. ODS *gerade* 1) indgår i Veylles tekst på det angivne sted (under lemmaet ”Svogerskab”) i en redegørelse for genealogiske forhold ”udi de gerade/ nemlig/ op oc nedstigende linier”. Heller ikke denne tilføjelse i førsteredaktionens arbejdsseksemplar er videreført, men ordet *geråd* er dog medtaget som tysk låneord (”lige”) i realleksikonet Conv G 78. – Ved de forklaringskrævende gloser har Moth som nævnt og vist i udstrakt grad brugt Veylle som forlæg. Men i mange, og vel også i hvert fald i den endelige redaktion de fleste tilfælde, har han dog – efter stikprøver at dømme – ved sådanne fællesord givet sine egne definitioner uden iøjnefaldende eller direkte spor af denne kilde. Fx ved lemmaer (se ODS) som *Benkebef*, *Gangarf*, *Låsebref*, *Nam*, *Sandmend*, *Stodhest*, *Styresmand*.

I givet fald, hvor det er aktuelt, leverer Moth en i forhold til det gamle lovleksikon ajourført eller supplerende forklaring: Veylle 484 giver under opslaget *Lawalder* for myndighedsalderen tallene 18 og 20 år fra henholdsvis Jyske og Norske Lov. Moth oplyser i den tilsvarende artikel (L 202) *Låg-* [eller] *Låualder* ”Er myndig alder, som er firetyve [sic] år, for en mandspersôn” (Danske Lov 3. bog, 17. kapitel, artikel 34 (3-17-34): 25 år som fuldmyndighedsalder, jf. ODS *Lavalder*). Til ordet *Lauverge* har Veylle 495 forklaringen ’værge for små (mindreårige) børn’, Moth L 204 *Låg-* [eller] *Lauverge* føjer hertil betydningen ”Enkers forsvar” (jf. ODS *Lavværge*). Indbyrdes afvigende forklaringer som viser at Moth har anden viden og andre resurser, ses fx ved et ord som *Jordskifte* (’udskiftning af jord i mindre lodder’, ODS *Jordskifte*). Det behandles i Veylle 418 som nomen actionis ”naar jord skal skifftis”, Moth J 96 har forklaringen ”en hver bondes agre og tilmålt lod i den almindelige mark”.

Selve lemmabestanden er hos Moth som man kunne vente, suppleret og udvidet i forhold til Veylle. De gamle ejendomsskatter pålagt et ”Bol” (ODS II *Bol* 3) i form af naturalieydelse gøres kort af i Veylle som under opslaget *Boelgalt* (s. 105: ”er et slags Landgilde”, *galt* = svin, orne) anfører som eksempel *Boel-Ko*, *Boel-Faar*. Moth B 286 giver her (med paralleller hos Kok GkS 773 III, bl. 60^v) en række relevante kompositumsartikler med forklaringer: *Bólfâr* (”Var en skat, som fordem gik af

et bøl, nemlig et levende får”), *Bølfæ* (”kaldes de levende kreter [kreaturer], som gives af et bøl”), videre *-galt*, *-geld* (”landgilde eller landgeld af et bøl”), *-ko*, *-svin*. Til retsordet *Ting* har Moth T 117ff i alt 29 anførte sammensætninger hvoraf kun 8 også er med hos Veylle, bl.a. *Tingbog*, *-fred*, *-høringe*, *-mend*, *Tingsvidne*, med sammenfaldende eller forskelligt udformede definitioner. Moth har (i førsteredaktionen T¹ 99, strøget i den endelige redaktion) ikke modstået fristelsen til at videreføre Veylles malende beskrivelse af en *Tingstud* s. 776 ”den som er Trætte kier/ oc vil rage udi hver mands Sag til Ting/ som hannem intet vedkommer”. Mange af disse sammensætninger har jo været kurante ord, og er velafhjemlet i andre kilder, fx DictHerl, her ofte med latinsk ækvivalent = Moth, fx ”Tingdag *juridicus dies*, Tingfogit *juridicus*, Tingridere *præco forensis*, Tingsag *forensis causa*” osv.¹¹⁸

Spredte præcie kildehenvisninger i førsteredaktionen dokumenterer hvad der formentlig oftere må have været tilfældet, at Moth foruden leksikonet har udnyttet de forhåndenværende primære retskilder. Der er således noteret et par henvisninger til samlingen af Christian V’s forordninger som Moth blandt andre *juridica* havde på hylderne i sit bibliotek (se ovenfor). Nemlig ved ordene B 521 *Bøle* ”kaldes en liden skâl”, K 115 *Kismer* ”kaldes en fierding smør” hvor førsteredaktionen B¹ 652 marg., K¹ 130 marg. har enslydende henvisninger til ”Forord C 5 p. 269”, en henvisning som kan tidsmæssigt fikseres til (Forordning) 30/8 1687, se Kalkar der bringer de samme gloser *Bøle*, *Kismer* med det angivne kildested og denne datering. Altså en aktuel kilde fra den tid da Moth virkede i kancelliet!

Hovedlovteksten fra disse år Christian V’s Danske Lov 1683 (DL) har også sat nogle spor i form af spredte henvisninger i førsteredaktionens arbejdsmanuskript. Til bestemmelsen i 6. bog, 7. kapitel, artikel 8 om bøder for voldeligt overfald (”Stavshug, Steenshug, Beenshug, Nævehug, Haargreb, Jordskuf” (se ODS under *Jordskuf*) er der givet en henvisning S¹ 276 tilf. under verbet *Skuppe* ”sparke”: ”*hinc* [hertil ordet] Jordskup L. p. 900”, altså Danske Lov s. 900. Glosen medtages i slutredaktionen J 96 i formen = DL *jordskuf* ”kaldes det når nogen slâês til jôrden med vrêd

118 Det lidt dubiøse lemma T 121 *Tings ilde* som foruden betydningen ”klage til tinge” (jf. I 42 *Îlde* ”Er en klage”) tillægges betydningen ”en benegtelses êd”, er hvad den sidste udlægning angår, formentlig inspireret af DictHerl *Tings ild/ Jus jurandum juridicale* (fejll for *Tings eed?* Kalkar *Tingsed*, *Tingsilde*), jf. Moths førsteredaktion T¹ 96 *Tingsild* med samme latinske ækvivalent som DictHerl og forklaringen ”kaldes den êd, som giøres til tinge”.

hu". Alle de andre voldsord i den citerede lovtekst er også medtaget med forklaring, men som *Jordskuf* (i slutredaktionen) uden DL-henvisning, se B 129 *Bênhug* ("Er et sâr, som gâer til benet"), H 85 *Hârgrib*, N 111 *Nævehug*, S 735 *Stâfs-* [eller] *Stâushug*, S 792 *Stênhug*. – En kendt bestemmelse fra Jyske Lov (I 53) om grænsedragning mellem skov og mark lever videre i Danske Lov 5-10-20 (s. 793): "saa langt som Grenene lude [Jyske Lov, DgL II 124: limmæ lutæ] og Roden rinder". Den karakteristiske obsolete verbalbrug er fanget og kommenteret i ordbogen, med henvisninger til DL i førsteredaktionen. Henholdsvis L¹ 139 marg. "grênene luder [dvs.] helder. C5 Lou" og R¹ 95 tilf. "så langt som rôden rinder [dvs.] strekker sig", smst. "rinder. s. D. lou. p. 793". I den foreliggende slutredaktion af bogstav L (L 211) er den anførte frase medtaget som eksempel med latinsk forklaring og uden henvisning til DL: "grenene luder. *Inclinant rami*". – Som et tredje eksempel nævner jeg det påfaldende ord *Vokkalf* som er tilføjet i førsteredaktionens arbejdsmanuskript V¹ 224) med forklaringen "et slags fiske redskab" og henvisningen "v. [vide, se] lou 806". Dette hapaxord, en forvanskning (udtaleform) af *Vodkalv* 'poseformet del af et vod' (Kalkar *Vâdkalv*, ODS *Vodkalv*) er i slutredaktionen erstattet af den legitime form *Vodkalf*. Det står i flertalsformen *Vokkalve* på det angivne sted i Danske Lov i en artikel som indeholder bestemmelser om autoriserede mønstre for fiskergarn, sammen med andre specielle fiskerigloser: *Skielde*, *Nædbor* ('redskaber, skabeloner til at binde fiskernet [*Nædgarn*] over'), se ODS *Nedbord* (med fyldigt citat af lovteksten), *Nedgarn*, IV *Skælde*.¹¹⁹

Moth har givetvis haft et fortroligt kendskab til Christian V's Danske Lov som vies en særlig omtale under opslaget *Loubòg* L 199 ("en samling af alle Danmarks loue [...] Hvilken Kong Kristian den Femte har ladet samle, det beste deraf uddrage, med nÿ loue forbedre, og i en sømmelig orden føre [osv.]"), og det ganske omfattende stikordsregister der fulgte med trykket 1683, har været en nærliggende kilde ved redaktionen

---

119 De nævnte ord er alle medtaget af Moth, dog i lidt afvigende form og *Skielde* (*Skeld*) i den angivne betydning kun i førsteredaktionen: N 50 *Nedebòrd* "et redskab hvorover garn bindes", *Nedegarn* "filum texendis retibus" (N¹ 94 *Nædegarn* "er et slags fiskergarn"), smst. N 51 også *Netbòrd*, *Netgarn*, S¹ 170 marg. *Skeld* "mønster at binde garn effter". Ordene er tillige registreret af Veylle, s. 705 under opslaget *en Skielde oc Nædbor* "som brugis at binde Fisker-Garn ofver/ gemeenlig hengendis paa alle Raadhuse/ i Kiøbstæderne ved Limfiør/ hvor effter hver skal vide at binde deris Bondgarn/ Ruser/ Nædgarn/ Voedkalfve/ oc andre Garn", angiveligt efter Christian III's Reces (1559). Moth har således her kunnet se den rigtigere form af *Vodkalv* og eventuelt taget denne ad notam og rettet den afvigende form i slutredaktionen.

af denne del af ordforrådet. Man finder en række opslag her som ikke står i det gamle lovleksikon og som er optaget af Moth, men som – igen, jf. de nævnte *Ting*-sammensætninger ovenfor – kan være hjemlet i andre kilder, fx som de følgende eksempler i Moths hovedkilde til bogstaverne A – H Laurids Kok. Altså lemmer som *Benegtelses Eed* (ODS *Benægtelsesed*), Moth N 55 *Benegtelses-êd*; *Biilbrev* 'skibspantebrev' (ODS *Bilbrev* 1), Moth B 163 *Bilbrêf*; *Blodskændere* 'personer som begår blodskam' (ODS *Blodskænder*), Moth B 243 *Blôdskender*; *Frøgiæld* 'betaling for udsæd' (ODS *Frøgæld*), Moth F 388 *Frøgiæld*. De pågældende ord ses hos Kok henholdsvis GkS 777c, bl. 38^v, 52^r, 57^v, GkS 773 III, bl. 136^v, det tredje i rækken er i øvrigt også hjemlet i DictHerl (*Blodskender*). – Vi kan tilføje nogle yderligere eksempler på ord fælles for Danske Lov (ordlisten) og Moth længere frem i alfabetet hvor der altså må tages forbehold over for de ikke bevarede Kokbogstaver som mulig kilde – ligesom også over for andre kildemuligheder (Moths egen præsentation ordhukommelse ikke at forglemme): *Communicanter* 'altergæster' (ODS-S *Kommunikant*, med yngre citater), Moth kun i Conv K 167 *Kommunikanter* "kaldes Guds gæster, Alterfolk"; *Kaldsædeler* 'skriftlige stævninger' (ODS *Kaldseddel*), Moth K 17 *Kaldseddel*; *Plovfred* '(brud på) sikkerhed under markarbejde' (ODS), Moth i den her kun bevarede første redaktion P¹ 105 *Ploufred* "den hinder og vold, som gøres den pløjendis mand"; *Styrtegods* 'uemballeret gods der styrtes ned i lasten' (ODS), Moth S 900.

Moth kan således have brugt Danske Lov-ordlisten til inspiration og kontrol ved etableringen af sit lemmevalg. Et sikkert Danske Lov-lån er som anført det senere rettede ord *Vokkalf*, der ligesom de tidligere nævnte voldsord *Jordskuf* osv. også er optaget i stikordsregistret.¹²⁰ Man bemærker i den forbindelse også at den definition der gives af ordet *Ploufred* (se ovenfor) svarer til registeropslaget i Danske Lov: "Plovfred hvorledis bødis for" med henvisning til 6-9-24. I kapiteloverskriften til 6. bog 9. kapitel har ordet den almindelige betydning 'sikkerhed for den pløjende under markarbejde', se ODS (ikke hos Moth).

Der er dog åbenbart ikke tale om nogen systematisk udnyttelse, og en række af ordlistens termer, især af kompositumstypen, er uden modstykke i Mothordbogen. Eksempelvis: *Gienparts-Bog* 'kopibog' (ODS *Genpart* 2), *Landgiælds-Penge* 'årlig fæsteafgift' (ODS *Landgæld*), *Omslags Ter-*

120 Et par af disse voldsord har også selvstændige opslag hos Veylle, nemlig *Haar-Greeb* og *Staffshug*, det sidste med citat af den aktuelle gammeldanske lovtekst (Jyske Lov III 32, videreført i DL).

min 'betalingsfrist' (ODS); Moth har G¹ 178 *Genpart* "afskrift" (ifølge registerbindet GkS 770 II videreført i slutredaktionen under simpleks *Part*), L 27 *Landgilde* (L¹ 16 tilf. *Landgeld*), S 466 *Omslag* 'rentebetalingstermin', men ikke sammensætningerne. Ordlisten har blandt andre *Skibs*-sammensætninger *Skibs-Betienter* 'tjenstgørende, besætning på skib' -*Fætalie* 'skibskost'. Ingen af disse er med i Moths over 100 poster lange sammensætningsrække (S 285ff) med lemmaer som *-folk*, *-kårl*, *-mand*, *-kost*, *-mad*. Den besværlige bispetitulator *Superintendent* som optræder i 20 opslag i Danske Lov-registret og også i flere Veylleopslag, har Moth ikke ønsket at knæsette. Den er medtaget i en kort artikel i førsteredaktionen S¹ 650 ("kaldtes bisper efter reformatsen"), men i den endelige redaktion kun med en snæver definition i Conv (S 369): "kaldes de tyske bisper som ei er prinser [fyrster]".

Veylles lovleksikon er ubestridelig Moths hovedkilde – intensivt udnyttet¹²¹ – ved den leksikografiske mønstring af denne ordsfære. Det har været indfaldsport og ofte definitorisk mønstergivende for en lang række især ældre retstermer. Men tillige for mange "almindelige" gamle ord som Veylle har excerperet fra sine retskilder og løbende forklaret. Nogle eksempler er anført i det foregående, fra Jyske Lovs fortale *Jæve*, *Orves*, *Spægt*. Her skal afslutningsvis gives et par supplerende prøver på denne blandede lemmatype.

De følgende ord har hos Veylle belæg i de gamle landskabslove og altså sidestykke hos Moth: Veylle 250 *Fægiordel* (vel ved trykfejl *Fæi-*) "et slags Vedske Tasker/ som kand sættis Laas fore", Moth F¹ 22 med samme definition som Veylle (plus et par synonyme), i slutredaktionen F 427

121 Et vidnesbyrd om den "intensive" udnyttelse er det at Moth i et par tilfælde viderefører også (delvis) uforklarede hapaxord. Således (se også *Mollugs-skelder* ovenfor og note 110) det særdeles påfaldende lemma J 100 *Juktedere*, hvor han som noget enestående i slutredaktionen henviser til sin kilde: "Er, effter Ostersens mening det tog [edeligt vidnesbyrd], som nefninge søer og aflagde inden tinge". Ordet som er fremkommet ved en fejllæsning af gld. *inkte therre* 'ingen af disse (muligheder), ingen af delene' Arvebog og Orbodemål II 21, DgL VII 88), findes Veylle s. 420 med den nævnte forklaring og udførligt citat af den aktuelle lovtæst (efter kilden Ghementrykket 1505, med en i øvrigt noget afvigende tekst): "End/ vorder Juckte dere [lovtæksten "inckte therre"] giort/ siger Lowen/ (forstaa/ om hand ved Næffninger vorder paasoren oc feldt/ effter Lowen) da bøde hand [osv.]". Se udførligere min artikel 2016. Denne og et par andre tilsvarende fejl i det gamle lovleksikon – en enkelt af disse også videreført af Moth – er allerede udpeget af Bolle Luxdorph (1754, se bibliografien) (jeg skylder ph.d. Simon Skovgaard Boeck tak for denne henvisning, som savnes i den nævnte artikel 2016).

”vadsek” (jf. GldO *fægyrthel*, Kalkar *Fægjordel* ’pung’). – Veylle 408 *il-lælige* (”lige som Ilde eller oc Ilde giort”, Moth I 44 *Îldelig*, *Îldeligen* kun med latinsk ækvivalent ”*Malignè*” (’ondskabsfuldt’) (GldO *illelik*). – Veylle 663 *Rijsboed* ”ringe Hus eller Hytte/ bygt aff Rijs eller andet saadant”, Moth R¹ 101 *Rîszbôd* ”en hytte giort af rîsz og kviste” (GldO *risboth*). – Veylle 31 *Æm-meget* ”lige meget”, *Æm-vel*, *-got* med tilsvarende forklaring, Moth Æ 9 tilsvarende *Æm got*, *meget*, *vel* under opslaget *Æm* (”Er lige så”), modsat de andre anførte eksempler med brugsmærker ”ubrugelig i gemen tale” (i den tidlige A-redaktion A¹ 60 præsenteres *Æm* (*gôd*) som ”et gammelt skânsk ord”) (jf. GldO *æm*, Kalkar *Em*). Hertil også med en længere forklaring Veylle smst. *Æm-fullelig*: ”sigis udi Lowen/ naar Bønderne ere samhellig/ eller ofvereensstemmende/ oc samdræctige [...] om Heynet oc Gierder at lucke”, Moth Æ 9 marg. *Æmfuldelig* ”kaldes det, i gamle loubøger, at bønderne er enige og samhe[!]dige om hegnet, skouende o.s.f.” (jf. GldO *æmfullelike*).¹²² – Lemmaet Veylle 717 *Skrytther* (dvs. ’skrider’, GldO *skrithe*) ”lade ofverskride/ eller oc u-actet lade forbigaae” med citat af Eriks Lov: ”Skrytther hannem et Ting eller flere” (jf. DgL V 475, Eriks Lov III 27, Ghementrykket 1505 (optrykt af Mads Vingaard 1576) ”En skrytther hannum eth tijng eller thu”) bringes af Moth i formen *Skrytte* ”Er at gâe forbi, springe over”. Det er indført S 353 marg. ved verbet *Skride* som sublemma under hovedordet *Skrid* (”det som er glat og slibrigt”) og forsynet med den tydeligt hjemmebagte sprogrprøve ”det vil vi skrytte. *hoc silentio transibimus* [i tavshed forbigå]” der viser den manglende forståelse af ordet, præsenteret af Veylle med det vildledende dobbelte tt. Fundamentet for (Veylles og) Moths gammeldanske gloser var – hvad der bestemt ikke er spor mærkeligt – undertiden noget skrøbeligt, jf. også note 110 og 121!

---

122 Moth følger også Veylle når denne – uden at etablere forbindelse til *Æm*-ordene – anfører varianten *Omgot* (s. 596, Akhøj Nielsen 2016), Moth G 210 *Omgot* ”kaldes det, som er lige så got, som andet. bruges i gamle loue, om Kone jôrd [osv. med en forklaring svarende til Veylle]”. – Lemmaet *Æm* med tilhørende sammensætninger er også medtaget af H.O. Ny-sted i et bidrag til ordbogen som er udnyttet af Moth.

IV Afslutning

I de foregående afsnits punktstudier har jeg forsøgt at afdække (dele af) Mothordbogens kildegrundlag og præsenteret de hjælpemidler han har haft til sin rådighed. Lad mig her til sidst kort rekapitulere:

Som præciseret i indledningen er det kun kildegrundlaget for verbalordbogens (danske) lemmavalg og -udformning der har været pensum, ikke grundlaget for fagleksikonets mange opslag og ikke målsprogets latin med de citerede latinske forfattere (med Erasmus Roterodamus som undtagelse). Og den betydning som de store samtidige europæiske ordbogsarbejder, Kaspar Stieler *Teutscher Sprachschatz* 1691 og *Le Dictionnaire de l'Academie Françoise* 1694 har haft for ordbogens overordnede ("makro")struktur er her kun strejft med henvisning til behandling andetsteds (se min artikel 1997).

Udvalget af trykte nationale leksikografiske hjælpemidler var som det er fremgået, begrænset. Men Moth har vidst at bruge hvad der nu engang var for hånden. Den eneste foreliggende større almenordbog med dansk som kildesprog, nemlig P.J. Coldings dansk-latinske *Dictionarium Herlovianum* (1626), er øjensynligt udnyttet til udfyldning og supplerung af lemmaudvalg og lejlighedsvis som definitionsforlæg. På tilsvarende måde har Moth benyttet det ordbogsfragment (bogstav A og Aa (Å)) som Peder Syv fik trykt i 1692 (se II C, D). De ordlister med udvalg af danske lemmaer som ledsagede St. Stephanius' latinske skolebøger og oversættelsen af Comenius *Orbis sensualium pictus* (1672) har kun lejlighedsvis været inddraget i undersøgelsen, men i hvert fald Stephanius har med sikkerhed været benyttet (se II C). Peder Syvs forskellige ordlister med specielt ældre dansk ordstof i *Betenkninger* 1663 og vise- og ordsprogsudgaverne (henholdsvis 1695 og 1682/88 har ligeledes hørt til kildegrundlaget og er i hvert fald for 1663-listens vedkommende tydeligvis udnyttet (se III A). Et par foreliggende specialleksika, Chr. Jensøn *Den Norske Dictionarium* (1646) og Chr. Osterssøn Veylle *Glossarium Juridicum Danico-Norvegicum* (1652, 1665) har været væsentlige og tæt udnyttede kilder indenfor de områder af ordbogens sproglige spektrum som de hver især dækker (se III D, F). Pionerværkerne indenfor den norrøne leksikografi Guðmundur Andrússon *Lexicon Islandicum* (1683) og Ole Worm *Specimen Lexici Runici* (1650) har begge været på skrivebordet, men det er en ordliste i Ole Worms grundlæggende bog om runeskriften *Runer* 1636, den reviderede udgave fra 1651, som – vistnok indirekte, gennem Laurids Kok – er hovedkilden for Moths optagelse i

ordbogen også af prøver af dette gamle ”gotiske”, islandske sprogstof (se III E).

Det er imidlertid blandt de utrykte leksikografiske hjælpemidler man finder Moths all round hovedkilde, nemlig Laurids Koks dansk-latinske ordbog. Dette omfattende ordbogsværk havde Moth fået adgang til før udarbejdelsen af ordbogens første fuldstændige redaktion, og det er som vist indarbejdet og tæt udnyttet i det arbejdsmanuskript hvori denne blev indskrevet. Koks ordbog er kun delvis bevaret (bogstaverne A – H, og udnyttelsen kan altså kun dokumenteres for disse bogstaver, men vi véd at Moth har haft et fuldstændigt manuskript til hele alfabetet til sin disposition (se II A). – Det kun brudstykkevis bevarede indkomne materiale fra landsindsamlingen i arbejdets indledende fase, før den endelige redaktion, har især betydning for dialektindslagene og herunder det norske indslag i ordbogen (se III C, D). Et par bevarede rigssprogsbidrag, først og fremmest fra præsten og filologen H.O. Nysted kan dog dokumenteres som vigtigt kildemateriale (se II A). Moth har desuden haft adgang til og mange steder over hele alfabetet udnyttet Peder Syvs utrykte ordbogssamlinger (se II D).

Til kildegrundlaget i en videre forstand – udover de leksikografiske hjælpemidler, ordbøger og ordlister – har hørt en række excerperede centrale litterære og historiske tekster. Det mest omfattende excerperingsarbejde vi har kunnet dokumentere, vedrører det af Moth særligt opdyrkede felt af ordsprog og talemåder der er så rigt udfoldet i ordbogens eksempelstof (se III B). Der er bevaret excerpter (ved medarbejder) af Peder Syvs ordsprogssamling 1682 og også spor af en excerpering af den i ordbogen så flittigt citerede Peder Laale. Derudover foreligger som det største bevarede excerptmateriale overhovedet en egenhændig gennemexcerpering af en stor latinsk ordsprogssamling (1629, væsentlig bygget på Erasmus Roterodamus’ *Adagia*) der giver grundlaget for de talrige eksempler i ordbogen med et dansk ordsprog eller dansk talemåde med ”Er[asmus].” som latinsk parallel. – Bevaret og udnyttet i ordbogen er også nogle excerpter af ældre dansk litteratur (se III A). Moth har selv excerperet et par bind af Arild Huitfeldts store Danmarks-historie fra o. 1600, og fra anden hånd foreligger excerpter af Hans Tausens Mosebogsversættelse 1535 og Anders Sørensen Vedels Saxo-oversættelse fra 1575 hvor dog vist kun Vedelexcerpterne er benyttet. Til folkeviserne der citeres flere steder i ordbogen, må der også som det fremgår af indførsler i førsteredaktionens arbejdsseksemplar, have foreligget udskriftmateriale. Se videre nedenfor om andre citerede kilder.

Moth har udnyttet sine leksikografiske hjælpemidler, trykte og utrykte, energisk og ofte ganske tæt, både hvad angår lemmavalg og lemmaudformning, eksempelstof og definitioner. Der er således overalt i de i det foregående bragte analyser givet eksempler på genbrug af foreliggende definitioner, mere eller mindre ordret. Og det gælder både det utrykte materiale, manuskripterne, der jo var stillet til rådighed til fri udnyttelse, og de trykte værker hvor en tilsvarende tæt udnyttelse også har været problemløs, tidens friere citeringspraksis taget i betragtning. Dette genbrug kan dog især dokumenteres i førsteredaktionen. Moth har typisk i sit arbejdsseksemplar til denne indskrevet og afskrevet sine kilders lemmaer og almindeligt også ledsagende forklaringer (definitioner). For så i slutredaktionen ofte at tilrette og ændre teksten så kildeafhængigheden ikke fremstår så tydeligt eller slet ikke ses. Førsteredaktionen medtager også rub og stub af Koks ofte meget omfattende udbud af latinske ækvivalenter til de enkelte lemmaer, igen kraftigt beskåret i slutredaktionen.

Bortset fra den liste over meddelere/medarbejdere ved de forskellige bogstaver i alfabetet som Moth udarbejdede ved redaktionens begyndelse (se ovenfor s. 14f), og bortset også fra en række indførsler i førsteredaktionens arbejdsseksemplar, nævner han normalt ikke selv de benyttede leksikografiske hjælpemidler eller andre citerede kilder.¹²³ De danske (norske) kilder vel at mærke, de latinske kilder er omhyggeligt registreret med forfatternavn (men ikke som hos Laurids Kok også værkreference) som dokumentation, både ved de obligatoriske latinske definitionsækvivalenter og ved modsvarigheder/oversættelser til de anførte danske eksempler. En undtagelse mht. de citerede danske kilder er Peder Laale. De mange citater af den middelalderlige ordsprogssamling er overalt markeret med et ”PL”. En generel henvisning til en bestemt kildegruppe foreligger fremdeles i et par tilfælde. De norrøne, islandske lemmaer ledsages normalt af markøren ”hosz gamle poëter”, en lidt svævende betegnelse der som udgangspunkt viser hen til skjaldekvad og eddadigte og åbenbart er inspireret af Ole Worm, se III E. Folkeviseord og -citater indføres som regel i førsteredaktionen med markøren ”g. V.” (gammel Vise, gamle Viser) sjældnere ”K[empe] V[ise(r)]”, men disse sidste markører er normalt ikke (jf. note 41) fastholdt i slutredaktionen. – Præcise kildehenvisninger til citerede faglige eller litterære kilder – hjælpsomme for kildejagten! – træffes

---

123 Forkortelsen ”P. S.”, dvs. Peder Syv, der forekommer mange steder rundt omkring ved glosetilføjelserne i førsteredaktionens arbejdsseksemplar (se II D), er et enestående eksempel på gennemførte henvisninger til en benyttet leksikografisk kilde (Syvs samlingen).

spredt rundt omkring i førsteredaktionen. Således som vist i de foregående afsnit (III A, B) en lille række henvisninger til Peder Syvs Tohundredvissebog og til ordsprogsudgaven samt til Huitfeldts Danmarkshistorie, som Moth selv havde excerperet. Videre nogle henvisninger til Arent Berntsen og Danske Lov (se III F) og enkelte andre spredte referencer, bl.a. til kanoniske værker som Anders Arrebo *Hexaëmeron* (se II s. 23) og en enkelt også til en sen middelaldertekst, Hr. Michaels *Jomfru Marie Rosenkrans* (se note 39). Også til de benyttede leksikografiske hjælpemidler kan man i førsteredaktionen finde enkeltstående præcise kildehenvisninger, se note 29 (Stephanus 1692) og s. 168 (*Lexicon Islandicum*), 183 (Veylle). Der er i disse referencer kun truffet enkelte inkurier hvor henvisningens sidetal ikke stemmer med den anførte kilde. Moth er også her en sikkert og professionelt arbejdende ordbogsmand.

Hvad angår de faglige, leksikografiske hjælpemidler, da kan kildeidentifikationen som allerede berørt (IIIC; s.126) – med det normale fravær af henvisninger – gennemføres med større eller mindre sikkerhed i de enkelte tilfælde. En sikker afgørelse er mulig når eller hvis der kan konstateres en tydelig overensstemmelse, eventuelt som det ofte er tilfældet, direkte afskrift i lemmaudformning mellem Mothopslag og formodet kilde. Men i mange tilfælde hvor afhængigheden ikke er så håndgribelig, er forbehold nødvendigt og også blevet taget i teksten. Sagen kompliceres af at der ofte er flere kildemuligheder hvor det kan være svært eller umuligt, i øvrigt også unødvendigt at decidere. Fx er der adskillige dubletter ved kandidatordene i det dialektmateriale som Moth havde til sin rådighed i de indkomne jyske ordlister, ligesom også i det norske materiale. Ord fra specialkilderne kan også være hjemlet i Coldings ordbog osv. Moth har haft og, kan man gå ud fra, benyttet flere opslagsmuligheder ved indsamling og kontrol og redigering af sit omfattende materiale.

Han har vel ikke øvet kritik og jo ikke haft forudsætninger for at øve kritik overfor sine kilders oplysninger om de specielle dele af lemmabestanden der udgøres fx af det norrøne og gammeldanske ordstof, og adskillige fejl og misforståelser er unundgåeligt ført videre. En enkelt gang udløser en særlig påfaldende form dog et forbehold i form af en henvisning til den benyttede kilde, se note 121. Moth afholdt sig i øvrigt ikke selv ganske fra dristige konstruktioner på det givne grundlag, jf. ovenfor III F slutn. verbet *skrytte* og det af Rohmann 1958: 227f fremdragne lemma D 180 *Dunger* med angivet betydning ”en herre. *Dominus*” – et selvskabt ord fremkommet ved tolkning af vn. *lofðungr* ’fyrste’ (optaget i førsteredaktionen L¹ 126 marg. efter Worms *Runer* 1651: 150) som en sammensæt-

ning med ordet 'Lov': L 200 *Loudunger* ”kaldes en konge, som er louens herre. *Rex*” (Worm tolker: *Rex à laude* 'ros, berømmelse'). Og der kan i sprogprøverne til specielle eller dubiøse lemmaer også forekomme utvivlsomt hjemmelavede eksempler, jf. fx ovenfor III B, s. 40. Men det skal tilføjes at der i arbejdspapirerne (se min artikel 2015, s. 48f) er vidnesbyrd om en redaktionsproces med kritisk stillingtagen til foreliggende indkommet materiale af danske ord og fraser. Eksempelstoffet til de enkelte artikler er generelt af høj kvalitet.

En registrering af verbalordbogens kildegrundlag som her forsøgt er ifølge sagens natur kun mulig til en vis grad. Det materiale som indkom ved den store landsindsamling, er kun brudstykkevis bevaret. Vi véd bl.a. fra den tidligere omtalte liste over bidragyderne til de enkelte bogstaver at der har foreligget et større rigssprogsgrundmateriale (jf. nedenfor), og mange noterede dialektord uden hjemmel i de bevarede dialektlister viser tilbage på tabte ordsamlinger på dette felt. Hvad der eventuelt måtte have foreligget af ordlister eller ordsamlinger indenfor særlige fagområder som er dækket ind i verbalordbogen – i stil med de ovenfor (III F) nævnte lister med urmagerord og sukkerfabrikationsord – kan jo ikke vides.

Men i øvrigt lader de her – indenfor de mulige rammer – gennemførte kildestudier jo som nævnt et stort felt åbent for videre undersøgelser indenfor de bestemte, hver for sig omfattende emneområder der tilgodeses i realleksikonet: geografi, medicin og anatomi, zoologi, botanik, havebrug m. m.

Kildestudierne har som bonus givet et interessant indblik i det sprogvidenskabelige og sproginteresserede miljø som Moth opererede indenfor, og som han med sit store ordbogsprojekt i høj grad var med til at stimulere.

Landsindsamlingen blev en katalysator for en omfattende leksikografisk aktivitet i årene omkring århundredskiftet. Kredsen af aktiverede eller forsøgt aktiverede meddelere var ganske stor. Den flere gange nævnte liste med navne på (og bedømmelse af) informanterne/medarbejderne ved ordbogen giver navne på 21 personer, medregnet den i 1691 afdøde Laurids Kok, Moths hovedkilde. Fra arkivalierne i Mothsamlingerne (GkS 773 I 2°) og fra andre kilder kendes navne på yderligere godt en halv snes personer, hvoraf flere dog måske ikke har præsteret noget (Grüner-Nielsen 1939: 121ff). Hertil kommer et par medvirkende som ikke er med på listen eller nævnt andetsteds, men som har leveret bevarede jyske dialektlister, og 5 kendte norske bidragydere, altså i alt ca. 40 kendte personer. Andre

har givetvis også været inddraget. Det var først og fremmest præster rundt omkring – det naturlige mål for bispernes rekrutteringsbestræbelser – der var med i eller søgt knyttet til ordbogsprojektet. Men vi har også navne på et par latinskolefolk (tre fynske rektorer). Mere end halvdelen af de kendte medvirkende er hjemmehørende i de tre jyske stifter Viborg, Aarhus og Ribe (ikke Aalborg). Og det er også det jyske område, specielt Ribe stift, der kom til at stå centralt i den indsamling af dialektmateriale som var en del af projektet, jf. Grüner-Nielsen 1941.

Som nævnt ovenfor og vist i de foregående afsnit (II B, III C, D) er der i Mothsamlingerne i Det Kongelige Bibliotek kun bevaret brudstykker af det indkomne materiale: rigssprogsbidrag fra 7 medvirkende med i alt ca. 700 lemmaer, noget fyldigere dialektsamlinger fra 4 jyske medarbejdere/informanter på op mod et par tusind lemmaer (if. Grüner-Nielsen 1941), og i samme, lidt mindre skala tre norske bidrag. Bevaret er også et par svarbreve fra de tilskrevne nøglepersoner i projektet (bisperne), nemlig Thomas Kingo i Odense og Henrik Gerner i Viborg, og nogle følgeskrivelser til de indsendte bidrag. Af særlig interesse er her et længere svarbrev (med bilag) fra Gerner, hvor denne advokerer for sin egen ortografiske praksis og i øvrigt diskuterer nogle detaljer i de prøvesider som Morh havde vedlagt sin skrivelse til bisperne (se s. 141). Endvidere et par følgeskrivelser til bidrag fra H.O. Nysted (s. 58) og Per Tøxen (s. 135) hvor de gør rede for de selektionsprincipper der er fulgt i deres respektive bidrag og i øvrigt (specielt Nysted) benytter lejligheden til at fremføre nogle kvalificerede principielle leksikografiske overvejelser. Særdeles interessant er også en kort følgeskrivelse fra Peder Terpager ved de deri indeholdte bemærkninger om dialekternes værdi og status som en ligeværdig sprogform (s. 134).

Hvad angår kvaliteten af de indkomne bidrag, så er Moth faktisk selv ganske forbeholden i sin vurdering af det foreliggende materiale til de enkelte bogstaver. Hovedkarakteren i de på medarbejderlisten vedføjede bedømmelser er *mediocriter*, altså middelmådigt, som halvdelen (10) af bidragyderne må nøjes med. Men der er dog også, ved siden af et par bundskrabere: *nil valet*, også med dansk variant ”duer intet” og et neutralt *taliter qualiter* ’så la la, nogenlunde’, 6 der får prædikatet *bonum*, ’godt’, én endog topkarakter *optimum* ’udmærket’. Udmærkelsen tilfalder H.O. Nysted, og han har sammen med Terpager, der krediteres for et ikke bevaret rigssprogsbidrag til Bogstav A og i øvrigt har bidraget afgørende til dialektstoffet, og Laurids Kok som under alle bogstaver krediteres med et *bonum*, leveret bidrag af høj kvalitet og tæt udnyttet af Moth.

Både Nysted og Terpger, hvis bidrag til den supplerende dialektregistrering altså er bevaret, yder professionelt leksikografisk arbejde. Deres ordbogsartikler er udformet efter ganske moderne principper med et skema der omfatter lemma, ordklasse, bøjning, definition herunder også latinsk ækvivalent. og eksempler. Af tilsvarende høj kvalitet er også et bevaret, ikke på medarbejderlisten anført og åbenbart ikke af Moth benyttet manuskript af Randerspræsten L.N. Randrup. Også flere andre af de bevarede bidrag, heriblandt Peder Tøxens, indeholder vel udarbejdede artikler med gode definitioner. Fælles for rigssprogsbidragene og for de fleste dialektbidrag er de indbyggede latinske ækvivalenter som også i Moths medarbejderinstruks i bispecirkulæret var et krav. Den latinske ramme var obligatorisk. I Koks ordbog der leksikografisk er af meget enkel struktur, er den latinske del som vist udbygget på en særlig måde med fyldige forfattercitater.

Den foreliggende faglitteratur udnyttes i medarbejderbidragene ligesom af Moth selv. Standardværket *Dictionarium Herlovanum* er øjensynligt brugt og også et par steder citeret af Laurids Kok. Et af rigssprogsbidragene (fra L.H. Pontoppidan) bruger helt igennem Coldings ordbog som grundlag for lemmavalg og latinske ækvivalenter (se II B). Også den habile Peder Tøxen har anvendt DictHerl som mønster for dele af lemmaudvalget i sit rigssprogsbidrag (smst.) og som fast konsulteret baggrund for dialektmaterialet (III C). Veylles lovleksikon citeres af Pontoppidan og er formodentlig brugt af Nysted og af J.F. Blichfeldt der har leveret et ”bonum”-bidrag til bogstav H (II B). Det er fremdeles vidnesbyrd om de indbyrdes faglige kontakter og den faglige orientering og vidensudveksling indenfor miljøet at specialleksika som *Lexicon Islandicum* og Chr. Jensøns *Den Norske Dictionarium* er kendt og citeret, LexIsl både af Peder Syv (se note 102) og Pontoppidan, Chr. Jensøn af Syv i ordbogsfragmentet 1692.

Det er også interessant at konstatere at kanoniske værker indenfor den samtidige eller lidt ældre danske skønlitteratur indgår i Mothkildernes eget kildegrundlag. Der er adskillige eksempler på at Anders Arrebos berømte *Hexaëmeron*, udgivet 1661, er brugt som kilde for faunaord m.m. Arrebo fremhæves som sproglig og naturhistorisk kilde i Peder Syvs *Betenkninnger* 1663: man finder hos ham ”mange gamle Danske og Nordske oord” og kan ”med lyst [...] læse adskillige dyrs/ fugles/ fiskes og andre tings artige beskrivelser” (DaGram I 197f). Vi finder således hos Kok (Rostg. 51, s. 57f) under opslaget *Allik* (søfuglen alke) et længere Arrebocitat som belæg. Den norske meddeler Jonas Ramus giver en Arreboreference ved

behandlingen af det norske *Hafgulu*, en særlig vindtype (NO II *havgule* 1), et ord som også er medtaget af Kok (GkS 773 III, bl. 206^r *Hafgul*, med samme henvisning) og efter ham af Moth (uden henvisning). Moth har i øvrigt som nævnt ovenfor (kap. II s. 23) selv et par Arrebocitater, med præcis kildehenvisning i førsteredaktionen. Den senere hovedpoet Thomas Kingo, hvis *Aandelige Siunge-Koor* også har afsat et par umarkerede citater hos Moth, citeres et par steder af Per Tøxen som har noteret leksikonfåhige ord fra det nævnte værk (se note 75). Den endnu uudgivne Anders Bording (1619-77) er repræsenteret med et to-linjers citat i Peder Syvs ordbogsfragment 1692 (opslaget *Abnob*). Vi ser således at de tre hovedskikkelser i samtidens litterære kanon (Conrad 1997: 528) også har sat spor i tidens leksikografiske arbejder.

* * * * *

Til sidst i renskriften af bogstav Ø i den endelige redaktion (maj-juni 1713) har Moth som ”Beslutning, til læseren” indført et lille hjemmelavet poem (Ø 28):¹²⁴

Nu har ieg endt et verk, som Jupîn [Jupiter] ei kand hade,
 Ei ild, ei fiende vold, ei elde kand beskade.
     Mig en stormeigtig hand det arbeid lagde på
     Guds nådes hand mig hialp at skille mig derfra.
 Om det behage kand til dem som det vil læse
 Så skal de have tak. Hvisz ikke, vil ieg blæse
     Af deres bîdske tand, indtil de bedre gør;
     Og da skal deres flîd jeg ære, som jeg bør.
 Om nogen synes, at det kunde bedre være;
 Hand vide mâe at jeg herved ei søgte ære.
     Jeg gerne vil tilstâe det ei fuldkommen er,
     Men vîsz mig, hvôr mand det, som er fuldkommen, sêer.
 Hver arbeid har sin feil. Dog vil ieg mig formode,
 At læseren vêd ont at skille fra det gode,

---

124 Se Afslutningstekster 1713 på <http://mothsordbog.dk/vigtige-dokumenter>. – Før dette slutningsdigt er indført et kuriøst lille ”gette rîm”: ”Tåg tolf, ên, atten, atten, sýf og âte, ên og sytten [osv.]” Der er tale om en rebus hvis opløsning (se Rohmann 1958: 231) er Moths navn som fremkommer ved at erstatte tallene med bogstaver efter disses placering i alfabetet. Altså: ”Matthias Pauli [Pouls, Moths fader Poul Moths, søn] Moth”.

Og tage gunstig op, at med en ênlig [en enkelt, én] mand
 Det svare tunge verk er bragt i denne stand.
 I fulde seksten år af mig herpå er skreven,
 I andre to gang fem herpå er samledt bleven.
 Den umag, jeg har haft, skal ei fortryde mig;
 Når noget, om ei alt, maa kun behage dig.

De fordringsløse vers indeholder et element af den traditionelle captatio benevolentiae, en indrømmelse af uundgåelige fejl og mangler ved det ”svare tunge verk”. Men dette overskygges egentlig af en umiskendelig – i øvrigt særdeles berettiget – stolthed over det fuldførte værk. Eventuelle kritikere fejles til side: mon de kan gøre det bedre, vis mig det som er fuldkomment! Og Moth fremhæver – igen helt berettiget – at det må holdes ham til gode at værket er skabt af én enkelt mand. Dette indtryk af en underliggende selvfølelse bestyrkes når man konstaterer at det første verspar i slutningsdigtet er en parafrase over de afsluttende vers i et af verdenslitteraturens berømte værker, nemlig Ovids *Metamorfoser* som Moth selv havde oversat (jf Indledningen I A). De pågældende slutvers i *Metamorfoser*nes 15. bog lyder i Moths oversættelse (se *Forvandlingerne*¹²⁵ s. 169 ”Beslutningen”):

Nu haver jeg et verk fuldkommen bragt til ende,
 Som ikke Iupiter, med torden udi hænde,
 Ei to gang hærdet staal, ei lue-ild, ei vand,
 Ei ælde, som alting fortærer, øde kand.

Moth har altså her ved ordbogsarbejdets foreløbige afslutning – han arbejdede videre med redaktionen og specielt med den latinske del af ordbogskomplekset – kastet blikket tilbage til sit andet store litterære værk, Ovid-oversættelsen. Og han har med tilknytningen til Ovids berømte slutvers markeret sin klare bevidsthed om sit eget arbejdes blivende værd.

Slutningsdigtet har også interesse for os ved de deri indeholdte oplysninger om ordbogens historie.

Det næstsidste verspar sætter en tidsramme for ordbogen som svarer ganske godt til oplysninger vi i forvejen har om forløbet. Bogstav Ø må

---

125 *Forvandlingerne. Uddrag af Mathias Moths oversættelse af Ovids Metamorphoses*. Udgivet for Universitets-Jubilæets danske Samfund af Poul Lindegård Hjorth. Kbh. 1979.

som nævnt være indskrevet i maj/juni 1713. Moth har i slutningen af renskriften af bogstav Æ i en af de i manuskripterne forekommende dateringer angivet datoen 27. maj (1713), og det lille bogstav Ø på 28 foliosider må med normal, effektiv arbejdsgang være absolvert i løbet af de næste par uger. De angivne seksten år for selve udarbejdelsen ("skrivningen") af ordbogen giver som udgangspunkt for denne fase året 1697, det år da Moth for alvor tog fat på arbejdet og iværksatte den omfattende materialeindsamling. Det centrale dokument her, rundskrivelsen til bisperne (se ovenfor s. 20), er dateret 30. november dette år. De yderligere 10 års indsamlingsarbejde fører os tilbage til år 1687 som udgangspunkt for denne fase. Det svarer, på ét år nær, til det årstal – ganske vist senere rettet – som er anført på første blad af manuskriptet til bogstav A GkS 769 I, første bind i den første fuldstændige (alfabetiske) redaktion af ordbogen 1700-1704: "Udkast til en *Dansk Glosebog* på Dansk og Latin og Latin og Dansk. Begynt i Jesu Nafn at samles på d. 16. *Martij* [1686, rettet til] 1680] [osv.]", se Molbech 1827: 250 som med forbehold udlæste det oprindelige årstal. En senere undersøgelse med avancerede hjælpemidler gennemført af Marita Akhøj Nielsen, har bekræftet læsningen. Grunden til ændringen af årstallet 1686 til 1680 kender vi ikke. Årstallet 1680 er fastholdt i en tilsvarende indledningstekst i den følgende redaktion (nr. 3 af i alt 6) af bogstav A GkS 774 I (1708-09), se Molbech anførte sted og den i note 124 anførte webadresse ("Vigtige dokumenter/Titel til anden/tredje redaktion").

I det andet versepar i slutdigtet tales ganske kort om opgaven og opgavens løsning, og Moth tager her tonen ganske højt og involverer både Gud og kongen! Den "stormegetige hand" der nævnes som opdragsgiver, og som ikke kan være identisk med den guddommelige nådes hånd i vers 4, må øjensynligt være selve enevoldsmonarken Christian V (jf. ODS *stormægtig* 1.1). Linje 4 taler for sig selv. Henvisningen her til den almægtiges hjælp og støtte har for Moth, hvis "ivrige og uhyklede religiøsitet" omtales af en samtidig (Molbech 1827: 247), ikke været en tom talemåde. Ligesom de ved hvert bogstavs begyndelse i alle redaktioner trofast gentagne "I. N. J." (In Nomine Jesu) ikke har været en blot konventionel markering. Lige over slutdigtet er med store bogstaver skrevet *Soli Deo Gloria*, Gud alene æren. Hvad angår kongens rolle i sagen som fremstillet i vers 3, så er det en nærliggende tanke, også ventileret af Molbech (1827: 251, jf. også Christensen 1997: 24), at Moth har forelagt monarken sine ordbogsplaner. Hvor nær og tæt forbindelsen har været mellem de to "svogre" (jf. ovenfor IA om Sophie Amalie Moth) véd vi jo ikke og kan ikke vide. Men det er vanskeligt at forestille sig at kongen ikke på et eller andet tidspunkt

skulle være blevet informeret om og altså inddraget i projektet. Fremstillingen i vers 3 af kongen, den jagtglade Christian V, som den egentlige opdragsgiver turde være noget forceret. Men Moth har kan man tænke sig, håbet på og virket for og vel også haft begrundet forventning om at kongen kunne og ville finansiere den bekostelige trykning af det stort anlagte ordbogsværk. Det kunne da i givet fald fremtræde glansfuldt som nationalt storværk med en dedikation til enevoldsmonarken – ligesom den berømte Akademiordbog (1694) med dens ”*dédié au Roi*” på titelbladet. Der findes faktisk et enkelt samtidigt vidnesbyrd der sætter Christian V i forbindelse med ordbogen, nemlig en notits i Johannes Mollers *Cimbria literata* (udg. 1744, Tom. 1, s. 569). Det oplyses her om en af de biograferede, den fynske præst Matth. Rostoch, der fra Motharkivalierne (Grüner-Nielsen 1939: 124f) er kendt som påtænkt medarbejder fra Fyns stift, at han skal have bidraget til den store danske ordbog udarbejdet af mange lærde mænd og under kong Christian V’s auspici (*Christiani V. Regis auspiciis*) (Molbech 1827: 251).

I bispecirkulæret stilles en publikation af værket i udsigt, og også senere i korrespondance 1701 og 1702 udtaler Moth sin fortrøstning til at se ordbogen trykt (Grüner-Nielsen 1939: 122, 124, 126). Men efter Christian V’s død efteråret 1699 og Moths derpå følgende afsked fra statstjenesten var udsigterne til en statslig subvention næppe lyse. I øvrigt trak redaktionsarbejdet stadig ud med fortsat indsamling af nyt stof. En af de centrale kilder til den færdige ordbog blev først exciperet i 1708 (se III B: Erasmus). Der skulle gå 300 år før ordbogen blev tilgængelig for en videre kreds ved den netpublikation som gennemførtes i 2013 i Det Danske Sprog- og Litteraturselskabs Carlsbergfinansierede store projekt ”Barokkens opdyrkning af det danske sprog”, jf. Marita Akhøj Nielsen 2012 og Eegholm-Pedersen 2015. Det er ordbogens endelige redaktion 2012-15 der hermed foreligger. En udnyttelse af førsteredaktionen i et i givet fald meget omfattende og kompliceret variantapparat har ikke kunnet komme på tale. Det kan man beklage, i betragtning af de mange oplysninger og de mange lemmaforslag der kun står her og ikke er kommet videre, således som det er fremgået af de her forelagte kildestudier. Men førsteredaktionen vil jo stadig være intakt og tilgængelig i Det Kongelige Biblioteks håndskriftsamling, og en eller anden form for videre udnyttelse også af denne første præsentation af Moths enorme og fremragende arbejdsindsats kan måske senere blive aktuel.

Digitaliseringen og netpublikationen af Moths storværk i den form han selv så som den endelige, har opfyldt et længe næret stort ønske indenfor

dansk sprogforskning og dansk leksikografi – og et ønske allerede udtalt af Ludvig Holberg (*Dannemarks og Norges Beskrivelse*, 1729, s. 181f)! Den vil kunne inspirere til videre kildestudier i de i nærværende undersøgelse forsømte dele af ordbogsværket der huses i realleksikonet – og jo eventuelt også til mere dybtloddende undersøgelser end de her fremlagte indenfor særlige områder af verbalordbogens kildeunivers. Den vil tillige give grundlag for et nærmere studium af hele den latinske side af den store bilingvale ordbog.

Bibliografi

De med en asterisk afmærkede titler er tilgængelige som pdf-filer på Moth-ordbogens hjemmeside <http://mothsordbog.dk/trykt-mothlitteratur>.

I Håndskriftkilder

En oversigt over ordbogens og ordbogssamlingernes håndskriftmateriale er givet afsnit I A hvortil henvises. For en udførligere beskrivelse af Moth-håndskrifterne kan videre henvises til <http://mothsordbog.dk/digital-mothlitteratur/håndskriftmaterialet> (ved Marita Akhøj Nielsen).

Anna Juels (folkeviser)håndskrift. – NkS 815a, 4°.

Anonym: Dialektbidrag Ribe Stift. – GkS 773 I, 2°, bl. 35-80.

Anonym: *Fortegnelse på de Ord, Som er brugelig på Sukker-Huuset*. – GkS 773 II, 2°, bl. 13- 16.

Anonym: Rigssprogsbidrag Raa-Raale. – GkS 773 I, 2°, bl. 137-38.

Anonym: Rigssprogsbidrag bogstav X. – GkS 773 I, 2°, bl. 139-40.

Blichfeldt, J.H.: Rigssprogsbidrag Haa-Haand. – GkS 773 I, 2°, bl. 135-36.

*Bloch, Thomas: *Glossemata [...] Norvegica et quidem Tellemarchica Latino-Danica*. – GkS 773 II, 2°, bl. 57-76. Udg. af Sigurd Kolsrud *Skrifter fraa Norsk Maalførearkiv* VII. Oslo 1956.

*Bork, Jacob: *Nomen-clator Norv.-Danicus* (ordsamling fra Bø, Vesterålen). – GkS 773 II, 2°, bl. 242-60. Udg. af Sigurd Kolsrud, *Skrifter fraa Norsk Maalførearkiv* VIII. Oslo 1956.

Gerner, Henrik: Dialektbidrag. Viborg stift. – GkS 773 I, 2°, bl. 91-94.

*Harboe, Knud Pedersen: *Dictionarium Danico-Norvegico-Latinum. Effter Høy Øfrigheds Befalning Samlet Oc alleene eet Specimen der paa af*

den Litera A. fremsendt [...] Anno 1699 – GkS 2390 4°. Udg. af Oddvar Nes *Skrifter frå norsk målførearkiv* XLI. Oslo 1988.

Kok, Laurids: Dansk-latinsk ordbog, bogstav A. – Rostg. 51, 8°.

Kok, Laurids: Dansk-latinsk ordbog, bogstav A-D. – GkS 777c, 2°.

Kok, Laurids: Dansk-latinsk ordbog, bogstav E-H. – GkS 773 III, 2°.

Nysted, H.O.: Rigssprogsbidrag Aas-Bjørn. – GkS 773 I, 2°, bl. 145-58.

Nysted, H.O.: Rigssprogsbidrag V-Vadsæck. – GkS 773 II, 2°, bl. 220-21.

Pontoppidan, H.: Rigssprogsbidrag Å (Aa), Z.- GkS 773 I, 2°, bl. 127-28.

*Ramus, Jonas: Norsk ordsamling, Norderhov (Ringerike). – GkS 773 II, 2°, bl. 87-104. Udg. af Sigurd Kolsrud *Skrifter fraa Norsk Maalførearkiv* VI. Oslo 1956.

Randrup, Lauritz: Rigssprogsbidrag F-Fader. – GkS 773 I, 2°, bl. 129-34.

*Rasch, Jacob: Norsk ordsamling, Stavanger. – Deichmanske Bibliotek ms. 157, 4°, 51, 4°. Udg. af Sigurd Kolsrud *Skrifter fraa Norsk Maalførearkiv* IX. Oslo 1957.

Syv, Peder: *Dansk Oord-bog*, bogstav A-M. – Rostg. 50a, 8°, s. 53-603.

Syv, Peder: *Dansk Oord-bog*, bogstav N-Y. – Rostg. 50b, 8°, s. 1-817.

Syv, Peder: *Lexicon Danico-Latinum Etymologicum P. Septimi*, bogstav A-I (J). – Rostg. 221c, 4°, s. 3- 170.

Sørensen, Ancher: *Fortegnelse paa de ord og tale maader som essentia-liter fra den Sielandske dialect I det jyske sprog her i Egnen differerer*. – GkS 773 I, 2°, bl. 27-34.

Terpager, Peder: *Specimen Lexici Cimbrici*. – GkS 773 I, 2°, bl. 97-126.

Terpager, Peder: *Lexicon Cimbricum*. – GkS 773 II, 2°, bl. 262-321.

Tøxen, Peder: Rigssprogsbidrag bogstav Q. – GkS 772, 2°, bl. 62-63.

Tøxen, Peder: Dialektbidrag Ribe stift. – GkS 773 I, 2°, bl. 81-89, 95-96.

II Trykte kilder. Andre kildeværker

Der gives ikke krydshenvisninger fra forkortelser med samme begyndelsesbogstav som den anførte kilde. Hvor kilden findes i Moths bibliotek ifølge auktonskataloget 1719, er dette oplyst: *Cat. nr. –*. De i de gamle tryk ofte meget lange titler er i givet fald afkortet.

Adagia, Id est: Proverbiorvm, Paroemiarvm et Paraboliarvm omnivm, qvæ apvd Græcos, Latinos, Hebræos, Arabas, &c. in vsu fuerunt, Collectio absolutissima in locos communes digesta. In qva continentur [...] Des. Erasmi Roterodami Chiliades. Hadriani Ivni Medici Adagia. Ioan. Alexandri Brassicani IC. Symmicta [...]. [Hannover] 1629. (= *Adagia* 1629; *Cat.* 2° 653).

Andrésson, Guðmundur: *Lexicon Islandicum Sive Gothicæ Runæ vel Lingvæ Septentrionalis Dictionarium.* Kbh. 1683. Nyudgave ved Gunnlaugur Ingólfsson og Jakob Benediktsson. Reykjavík 1999. (= *LexIsl*; *Cat.* 4° 298).

Arrebo, Anders: *Hexaameron Rhythmico-Danicum. Det er Verdens Første Uges Sex Dages præctige oc mæctige Gierninger [...]* Kbh. 1661. (= *Samlede Skrifter*, udg. af Vagn Lundgaard Simonsen mfl. I-V. 1965-83, bd. 1).

Berntsen, Arent: *Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed.* Kbh. 1656. Facsimileudgave 1971.

Biblia, paa Danske, det er: Den gantske hellige Skriftis Bøgger, paany giennemseete, med Fljd, efter den Ebræiske oc Grækske Text. Kbh. 1647.

Catalogus Paa Deres Excellence Høy-edle og Velbaarne Geheime-Raad nu Sl. Hr. MATTHIAS MOTH hands efterladte Bibliotheqve bestaaende af adskillige skionne og vel conditionerede Bøger/ som Mandagen den 10de Julii førstkommende om Eftermiddagen Klocken 2. og effterfølgende Dage (alleene om Efftermiddagen) ved offentlig Auction skal selges [...] (= *Cat.*).

Christ. V og Frider. IV. Forordninger ab anno 1670 til 1714. Vol. 3. (Cat. 4° 77-79, jf. *Bibliotheca Danica* I 644).

Colding, Poul Jensen: *Etymologicum Latinum, in quo dictiones latinæ ab originibus, definitionibus, significationibus et exemplis, breviter ac dilucidè traduntur, deducuntur & explicantur [...]* Addita etiam danica interpretatione in usum Patriæ Juventutis. Rostock 1622. (= EtymLat; tilgængelig som pdf-fil <http://dsl.dk/renæssancens_sprog_i_danmark/ordbøger>).

Colding, Poul Jensen: *Dictionarium Herlovianum, Desumptum Ex Etymologico Latino P. J. C.* Kbh. 1626. (= DictHerl; Cat. 8° 260; lemmabestanden søgbar <http://dsl.dk/renæssancens_sprog_i_danmark/ordbøger>).

Danmarks gamle Folkeviser I-XII. Udg. af Svend Grundtvig, Axel Olrik, H. Grüner-Nielsen, Erik Dal mfl. Kbh. 1853-1976. I-X genoptrykt med tillæg 1966-67. (= DgF).

Danmarks gamle Landskabslove med Kirkelovene I-VIII. Udg. af Johs Brøndum-Nielsen, Erik Kroman, Peter Skautrup mfl. Kbh. 1933-61. (= DgL).

Danmarks gamle Ordsprog I-II, IV-VII. Udg. af Iver Kjær og John Kousgård Sørensen. Kbh. 1977-88. (= DgO).

Danmarks Runeindskrifter. Ved Lis Jacobsen og Erik Moltke. Under medvirkning af Anders Bæksted og Karl Martin Nielsen. I Atlas, II Text, (III) Registre. Kbh. 1941-42.

Danske Grammatikere fra Midten af det syttende til Midten af det attende Aarhundrede I- VI. Udg. af Henrik Bertelsen. Kbh. 1915-29. Genoptryk med nye tillæg ved Caroline C. Henriksen og Carl Behrend 1979. (= DaGram).

Danske Lov (DL), se *Kong Christian den Femtis Danske Lov*.

EtymLat, se Colding.

Gerner, Henrik: *Orthographia Danica Eller Det Danske Sproks Skriffverigtighed.* Kbh. 1678-79. (= DaGram III II-146).

Gerner Henrik: *Epitome Philologiae Danicae*. Kbh. 1690. (= DaGram III 251-317).

Hr Michael; *Expositio pulcherrima super rosario beate Marie virginis*. Kbh. 1515.

Huitfeldt, Arild: *Historiske Beskriffuelse/ om huis sig haffuer tildraget vnder den Stormectigste Første oc Herre/ Herr Christiern, den Første aff det Naffn [...] Som vaar den Første aff det Oldenborgiske Stamme*. Kbh. 1599. Facsimileudgave 1977. (Cat. 4° 215-23).

Huitfeldt, Arild: *Kong Hansis Krønicke [...] Som regærede i 32 Aar/ fra Anno 1481, oc til Anno 1513*. Kbh. 1599. Facsimileudgave 1977. (Cat. 4° 215-23).

Huitfeldt, Arild: *En Kaart Chronologia, forfølge oc Continvatz, Paa huis som her vdi Danmarck skeed oc bedreffuen er, fran Canuto VI. oc det aar 1182. Oc indtil det Oldenborgske Stamme vidtager 1448*. (1.-3. Part). Kbh. 1600, 1601, 1603. Facsimileudgave 1977. (Cat. 4° 215-23).

Huitfeldt, Arild: *Danmarckis Rigis Krønnicke/ fran Kong Dan den første/ oc indtil Kong Knud den 6*. Kbh. 1603. Facsimileudgave 1978. (Cat. 4° 215-23).

Huitfeldt, Arild: *Den Geistlige Histori offuer alt Danmarckis Rige*. Kbh. 1604. Facsimileudgave 1978. (Cat. 4° 215-23).

Huitfeldt, Arild: *Danmarckis Rigis Krønicke*. I-II. Kbh. 1652. (Cat. 2° 484-85).

Jensøn, Christen: *Den Norske Dictionarium eller Glosebog*. Kbh. 1646. Udg. af Den norske historiske kildekriftkommission ved Torleiv Hannaaas. Kristiania 1915. Facsimileudgave 1946 med indledning af Per Thorson. Bergen 1946.

Jónsson, Finnur (udg.): *Den norsk-islandske Skjaldedigtning*. A. Tekst efter håndskrifterne I-II. B. Rettet tekst I-II. Kbh. 1912-15. Fotografisk optryk 1967-73.

Kingo, Thomas: *Aandelige Siunge-Koors Første Part*. Kbh. 1674, *Anden Part*. Kbh. 1681. (= Samlede Skrifter (SS), udg. af Hans Brix, Paul Diderichsen, F.J. Billeskov Jansen mfl. I-VII. Kbh. 1975 (bd. I-V, VII oprindelig udg. 1939-45), bd. III).

Kong Christian Den Femtis Danske Lov. Kbh. 1683. Udg. ved V.A. Secher 1891, genoptryk 1929. (= DL; Cat. 4° 72).

Laale, Peder (1506, 1515) = DgO I:1-1:2.

Laale, Peder (1891-92): *Östnordiska och latinska medeltidsordspråk*. Utgivna av Axel Kock och Carl av Petersens. Bd. II *Kommentar*. Av Axel Kock. Kbh. 1891-92.

Laale, Peder (1966) = *Peder Laales Gammeldanske Ordsprog med sideløbende oversættelse til nydansk af Aage Hansen*. Privattræk Ringkjøbing 1966.

LexIsl, se Andrésón.

LexRun, se Worm.

Lyschander, Claus Christoffersen: *Synopsis Historiarum Danicarum. En kort Summa offuer Den Danske Historia [...] Forfatted udi De Danske Kongers Slectebog*. Kbh. 1622. (Cat. 2° 514).

Mau, E. (udg.): *Dansk Ordsprogs-Skat*. I-II. Kbh. 1879.

Pontanus, Johannes Isacius: *Rerum Danicarum Historia Libris X. Unoque Tomo ad Domum usque Oldenburgicum deducta*. Amsterdam 1631.

Pontoppidan, Erik: *Grammatica Danica*. Kbh. 1668. (=DaGram II 1-426).

Pors, Mads: *De Nomenclaturis Romanis recens danice factis [...] libri IV*. Frankfurt 1594. Facsimileudgave v. Jørgen Larsen. Kbh. 1995. (Lem-mabestanden søgbar <http://dsl.dk/renæssancens_sprog_i_danmark/ordbøger>).

Saxo Grammaticus: *Gesta Danorum*. Danmarkshistorien. Latinsk tekst ved Karsten Friis-Jensen. Dansk oversættelse ved Peter Zeeberg. I-II. Kbh. 2005. (Cat. 2° 582: ”Histor. Danica cum not. Stephan. Soræ 1644”).

Schepelern, H.D.(udg.): *Breve fra og til Ole Worm. Oversat af H.D. Schepelern. Under Medvirken af Holger Friis Johansen*. I-III. Kbh. 1965-68.

Stephanius, Stephanus Johannis: *Notæ uberiores in Historiam Danicam Saxonis Grammatici*. Sorø 1645. Facsimileudgave ved H.D. Schepelern. Kbh.1978. (Cat. 2° 582).

Stephanius, Stephanus Johannis: *Nomenclatoris Latino-Danici libri IV*. Kbh. 1692.

Syv, Peder: *Nogle betenkninger om det Cimbriske Sprog*. Kbh. 1663. (= DaGram I 75-272).

Syv, Peder: *Aldmindelige Danske Ordsproge I-II*. Kbh. 1682-88. (= DgO VII:1-VII:2).

Syv, Peder: *Den Danske Sprog-Kunst eller Grammatica*. Kbh. 1685. (= DaGram III 147-250).

Syv, Peder: *Prøve Paa en Dansk og Latinsk Ord-Bog/ Item Specimen Lexici Latino-Danici*. Kbh. 1692

Syv, Peder: *Et Hundrede Udvalde Danske Viser [...] Forøgede med det Andet Hundrede Viser Om Danske Konger, Kæmper og Andre [...]* Kbh. 1695.

Tausen, Hans: *Det gamle Testamente/ Med tro oc flijt fordanskedt aff M. Hans Taussen/ Predicker wdi Kiøbenhaffn*. Magdeburg 1535. Facsimile-udgave med indledning af Bjørn Kornerup. Kbh. 1932.

Tragica (1657). Udgivet for Universitets-Jubilæets danske Samfund af Ebba Hjorth og Marita Akhøj Nielsen. Kbh. 1994.

Vedel, Anders Sørensen: *Den Danske Krønike* [Saxo-oversættelse 1575]. Facsimileudgave med indledning af Allan Karker. Kbh. 1967. (Cat. 2° 583).

Veylle, Christen Osterssøn: *Glossarium Juridicum Danico-Norvegicum*. Kbh.1665 (3. udgave; 2. udgave med samme titel 1652, 1. udgave *Glossarium Juridico-Danicum* 1641). (Cat. 4° 104).

Wiborg, Christ. Berntszøn: *Bildur Danskum Det er Den danske Bilde eller Kaarde. Præsenterende En gamle Kiempe Vise om danske Mands tap-perhed oc mandelige gierninger/ dictet aff Regner Lodbrog en Enevolds*

Konge vdi Danmarck. u. st. 1652. Udg. af Chr. Bruun: *Krakes Maal eller Regner Lodbrogs Dødssang*. Kbh. 1877.

Worm, Ole: *Specimen Lexici Runic, Obscuriorum quarundam vocum, quæ in priscis occurrunt Historiis & Poëtis Danicis, enodationem exhibens. Collectum à Dn. Magno Olavio Pastore Laufasiensi in Islandia doctissimo, Nunc in ordinem redactum Auctum & Locupletatum, ab Olao Wormio, in Acad. Hafn. P. P. [professore publico].* Kbh. 1650. (= LexRun; Cat. 2° 644).

Worm, Ole: *[Runer] Seu Danica Literatura Antiqvissima, Vulgò Gothica dicta, luci reddita, Opera Olai Wormii D. [...] Cui accessit De Prisca Danorum Poesi Dissertatio. Editio secunda auctior & locupletior.* Kbh. 1651. (Cat. 2° 644).

III Sekundærlitteratur

Akhøj Nielsen, Marita: *Anders Sørensen Vedels filologiske arbejder. I-II.* Kbh. 2004.

*Akhøj Nielsen, Marita: ”Så fuldkommet som det hafves kunde – lidt om Moths ordbog fra indsamling til internet”, *Det danske Sprog- og Litteraturselskab Årsberetning 2011-12.* Kbh. 2012, s. 50-61.

*Akhøj Nielsen, Marita: ”Moths ordbog og dens virkningshistorie”, *LexicoNordica* 21-2014, s. 99-120.

*Akhøj Nielsen, Marita: ”Danske dialekter i Moths ordbog”, *Danske talesprog* bind 14. Kbh. 2014, s. 124-42.

Akhøj Nielsen, Marita: ”Æm, adv.”, Laurids Kristian Fahl mfl. (red.): *EDO, Ebbas Danske Ordbog. Ord til Ebba Hjorth på 70-årsdagen 2. maj 2016.* Kbh. 2016, s. 225-29.

Berndsen, Jeppe Beier: ”Latinske forfattere”, <<http://Mothsordbog.dk/digital-mothlitteratur>> (2015).

*Bjerrum, Marie; ”Peder Syvs danske ordbog”, *Sprog og Kultur* XX. Aarhus 1958, s. 53-69.

Boeck, Simon Skovgaard: ”Fire tematiske ordbøger fra dansk renæssance”, *Nordiske studier i leksikografi* 9. Reykjavík 2009, s. 423-33.

Boeck, Simon Skovgaard: ”Etablering af dansk som kildesprog”, *Lexico-Nordica* 16-2009, s. 255-70.

Boeck, Simon Skovgaard: ”Nye kilder til dansk ordbogshistorie”, *Nordiska studier i leksikografi* 11. Lund 2012, s. 138-49.

*Boeck, Simon Skovgaard: ”Lidt om Moths stednavneformer”, Rikke Steenholt Olesen, Peter Gammeltoft & Birgit Eggert (red.): *På sporet. Festskrift til Bent Jørgensen på 70-årsdagen den 12. marts 2014*. Kbh. 2014, s. 67-77.

Bruun, Chr.: *Frederik Rostgaard og hans Samtid I-II*. Kbh. 1870-71.

Bøggild-Andersen, C.O.: ”Matthias Moth”, *Dansk Biografisk Leksikon X*. Kbh. 1982, s. 79-80.

*Christensen, Peter M.M.: ”Matthias Moth – Embedsmand, heksedommer, leksikograf og landligger i Søllerød”, *Søllerød-Bogen 1997*. Udg. af Historisk-Topografisk Selskab for Søllerød Kommune, s. 7-62.

Conrad, Flemming ”Den litterære kanondannelse i Danmark før 1700”, Flemming Lundgreen-Nielsen, Marita Akhøj Nielsen og John Kousgård Sørensen (red.): *Ord, Sprog oc artige Dict. Et overblik og 28 indblik 1500-1700. Festskrift til Poul Lindegård Hjorth*. Kbh. 1997, s. 507- 32.

Dumreicher, Carl og Ellen Olsen Madsen: *Danmark, dejligst Vang og Vænge. Om Dannevirkevisens digter Laurids Kok, dens komponist og dens historie*. Kbh. 1956.

Duncker, Dorthe: ”Orden i viserne”, Flemming Lundgreen-Nielsen og Hanne Ruus (red.): *Svøbt i Mår. Dansk Folkevisekultur 1550-1700*. 1-4. Kbh. 1999-2002. Bind 2, 2000: *Et spørgsmål om stil*, s. 39-111.

*Eegholm-Pedersen, Sv.: ”Fra Moths værksted. Lidt om den første store danske ordbog”, Flemming Lundgreen-Nielsen, Marita Akhøj Nielsen og John Kousgård Sørensen (red.): *Ord, Sprog oc artige Diict. Et overblik og*

28 indblik. 1500-1700. Festskrift til Poul Lindegård Hjorth. Kbh. 1997, s. 485-505.

*Eegholm-Pedersen, Sv.: ”Ministerens ordbog. Matthias Moths store danske ordbog 1700-1717”, *Magasin fra Det Kongelige Bibliotek* 26:4. Kbh. 2013, s. 23-37.

*Eegholm-Pedersen, Sv. : ”Moth – den første danske definitionsordbog”, *Studier i Nordisk. 2010-II. Selskab for Nordisk Filologi. Foredrag og årsberetning*. Kbh.2015, s. 25-54.

Eegholm-Pedersen, Sv.: ”Juktedere, sb.”, Laurids Kristian Fahl mfl. (red.): *EDO, Ebbas Danske Ordbog. Ord til Ebba Hjorth på 70-årsdagen 2. maj 2016*. Kbh. 2016, s. 90-92.

Egilsson, Sveinbjörn og Finnur Jónsson: *Lexicon poeticum antiqvæ lingvæ Septentrionalis. Ordbog over det norsk-islandske Skjaldesprog*. 2. udg. 1931 (1. udg. I-II. 1913-16). Genoptryk 1966. (= LexPoet).

Feilberg, H.F.: *Bidrag til en ordbog over jyske almuesmål*. I-IV og Tillæg. Kbh. 1886-1914. Genoptryk 1976. (= Feilb.).

Fritzner, Johan: *Ordbog over Det gamle norske Sprog* I-III. 4. udg. Oslo, Bergen, Tromsø 1973. IV. Rettelser og Tillegg ved Finn Hødnebo. 1972. (1. udg. Kristiania 1867, omarbejdet og forøget udg. I-III. 1886-96).

Gammeldansk Ordbog, Gammeldansk Seddelsamling. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab <<http://dsl.dk/gammeldansk-ordbog/seddelsamling>> (= GldO).

*Grüner-Nielsen, H.: ”Matthias Moths Landsindsamling af danske Ord 1697-1700”, *Sprog og Kultur* VII. Aarhus 1939, s. 109-36.

*Grüner-Nielsen, H.: ”Den ældste Landsindsamling af danske Folkemaal ved Matthias Moth omkring 1700, *Sprog og Kultur* X. Aarhus 1941, s. 37-114.

*Grønvik, Gudrun: ”Eitt trehundreårsminne [...] Dei norske bidraga til Moths samlingar i 1698”, *Nynorsk på nettet*. (<http://dokpro.uio.no/nynorsk-paa-nettet/artiklar-html>).

Hannesdóttir, Anna Helga: *Lexikografihistorisk Spegel. Den enspråkiga svemska lexikografins utveckling ur den tvåspråkiga*. Göteborg 1998.

Hansen, Aage: ”Om kvantitetsudviklingen i dansk rigstalesprog”, *Acta Philologica Scandinavica* VI. Kbh. 1931, s. 97-143.

Hansen, Aage: *Om Peder Laales danske ordsprog*. Udg. af Merete K. Jørgensen og Iver Kjær. Kbh. 1991.

Henriksen, Caroline C.: *Dansk rigssprog, en beskrivelse fra 1700-tallet*. Introduction s. 1-124. Kbh. 1976.

*Hjorth, Poul Lindegård: *Matthias Moth og Ovids Metamorfoser*. Kbh. 1997.

Holberg-Ordbog. Ordbog over Ludvig Holbergs sprog. I-V. Kbh. 1981-88. (= HolbO).

Jónsson, Finnur: *Árni Magnússons levned og skrifter*. Udg. af Kommissionen for det Arnæmagnæanske Legat. I-II. Kbh. 1930.

Jysk Ordbog. Udg. af Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning. Aarhus Universitet. <<http://jyskordbog.dk>> (= JyO; 2016: A-Kn).

Jørgensen, Merete K.: ”Vocabularia ad usum dacorum – og mange andre”, *LexicoNordica* 7- 2000, s. 91-100.

Kalkar, Otto: *Ordbog til det ældre danske Sprog (1300-1700)*. I-V. Kbh. 1881-1918. Genoptryk 1976 med bd. VI: Marie Bjerrum: *Otto Kalkar og hans ordbog, Kilder og hjælpemidler, Efterskrift*.

Kolsrud, Sigurd: *Norske ordsamlingar 1810-12 til Videnskabernes Selskabs Danske Ordbog, Skrifter fraa Norsk Maalførearkiv* X. Oslo 1957

Kousgård Sørensen, John: ”Et ordsprog om rygter”, Erik Dal mfl. (red.): *Danica. Studier i dansk sprog. Til Aage Hansen 3.9.1964*. Aarhus 1964, s. 15-19.

Kousgård Sørensen, John: ”Efterskrift” (1988), *DgO* VII:2 (Peder Syv), s. 369-433.

Lerche Nielsen, Michael: ”Nøghling”, Inger Ejskjær mfl. (red.): *80 Ord til Christian Lisse 12. januar 1992*. Kbh. 1992, s. 86-88.

LexPoet, se Egilsson.

Lund, G.F.V.: *Det ældste danske skriftsprogs ordforråd*. Kbh. 1877. Fotografisk optryk 1967.

Lundgreen-Nielsen, Flemming: ”Anders Sørensen Vedel og Peder Syv. To lærde folkevisseudgivere”, Flemming Lundgreen-Nielsen og Hanne Ruus (red.): *Svøbt i mår. Dansk folkevisekultur 1550-1700*. 1-4. Kbh. 1999-2002, Bind 4. 2002: *Lærdom og overtro*, s. 153- 374.

Luxdorph, B.W.: ”Prøve paa nogle Rettelser og Forbedringer, som kunde giøres udi Christen Osterson Weyles Glossorio Juridico Danico-Norvegico, efter det i Kiøbenhavn 1652. giorte Oplag”, *Skrifter, som udi det Kiøbenhavnske Selskab af Lærdoms og Videnskabers Elskere ere fremlagte og oplæste i Aarene 1751, 1752, 1753 og 1754. Siette Deel*. Kbh. 1754, s. 1-8.

*Molbech, C.: ”Historisk Udsigt over. de danske Ordbogs-Arbejder i det 17de og 18de Aarhundrede, *Nye Danske Magazin* , 2. Rk., 5. Bd. Kbh. 1827, s. 241-88.

Molbech, C.: *Dansk Dialect-Lexicon*. Kbh. 1841. (= MDL).

Nielsen, Niels Åge: *Dansk etymologisk ordbog*. Kbh. 1966. 5. udg. 2004.

Norsk Ordbok. Ordbok over det norske folkemålet og det nynorske skriftmålet. I-XII. Oslo 1966-2016. (= NO).

NUC = *The National Union Catalog Pre-1956 imprints*. American Library Association. Vol. 1-685. Supplement 686-754. London 1968-81.

OED, se *The Oxford English Dictionary*.

Ordbog over det danske Sprog I-XXVIII. Kbh. 1919-56. *Supplement* I-V. Kbh. 1992-2005. (= ODS, ODS-S).

Ordbog over det norrøne prosasprog, Registre 1989, I(-) 1995(-), samlinger på Det arnamagnæanske Institut. (= ONP).

Petersen, Carl S.: *Den danske Litteratur fra Folkevandringstiden indtil Holberg* = Carl S. Petersen og Vilhelm Andersen: *Illustreret dansk Litteraturhistorie*. I-IV. 1924-34, Første Bind. Under Medvirkning af R. Paulli. 1929.

*Rohmann, Aage: "Matthias Moth", *Søllerød-Bogen 1958*. Udg. af Historisk-Topografisk Selskab for Søllerød, s.218-32.

Schepeleern, H.D.: "Ole Worm", *Dansk Biografisk Leksikon XVI*. Kbh. 1984, s. 45-51.

Schmidt, August F.: "Høsthjælperen", *Danske Studier 1951*, s. 130-132.

*Seip, D.A.: "Planer om en norsk ordbok før 1700, *Mål og Minne. Norske Studier*. Kristiania 1923, s. 187-99.

Skautrup, Peter: *Det danske sprogs historie I-IV*. Kbh. 1944-68. Registre 1970.

Skautrup, Peter (red.): *Jysk Ordbog*. Bind I, Hæfte 1 (Prøvehæfte). Aarhus 1970.

Svenska Akademiens Ordbok (Ordbok öfver Svenska Språket. Utgifven af Svenska Akademien). 1(-). Lund 1893(-). (= SAOB).

Sønderholm, Erik: "Kilder 2", *DgF XII*. Kbh. 1976, s. 297-478.

The Oxford English Dictionary. Second Edition. Prepared by J.A. Sampson and E.S.C. Weiner. I-XX. Oxford 1989. (= OED).

Videnskabernes Selskabs Ordbog (Dansk Ordbog udgiven under Videnskabernes Selskabs Bestyrelse) I-VIII. Kbh. 1793-1905. (= VSO).

*Vikør, Lars S.: "Ordbøger over norske bygdemål frå før 1814", *Lexico-Nordica 7-2000*. Oslo 2000, s. 119-32.

Winkel Horn, Fr.: *Peder Syv. En literærhistorisk Studie*. Kbh. 1878.

Ømålsordbogen. En sproglig-saglig ordbog over dialekterne på Sjælland, Lolland-Falster, Fyn og omliggende øer. Udg. af Institut for Dansk Dialektforskning/Afdeling for Dialektforskning, Nordisk Forskningsinstitut, Københavns Universitet. I(-). Kbh./Odense 1992(-). (= ØMO; sidste trykte bind (11) *Kurv – Lindorm*).

